

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет
«Одеська юридична академія»

І. О. БИЛИЦЯ

ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА ПРОКУРОРА

Монографія

Одеса
«Юридична література»
2015

УДК 347.963:174(477)
ББК 67.72:87.75(4Укр)
Б612

Монографію присвячено одній з актуальних проблем діяльності прокуратури — професійній етиці прокурорів. В роботі проаналізовано стан наукових розробок та висвітлено методологію дослідження професійної етики прокурора. Спеціальне місце в роботі відведено аналізу історії розвитку професійної етики прокурорів на теренах України, а також дослідженню поняття професійної етики та її змісту. Розглянуто етичні вимоги до спілкування прокурорів з громадянами (фізичними особами), судьями, журналістами та між самими прокурорами у власних колективах. Значну увагу в роботі приділено проблемам забезпечення органів прокуратури кадрами, які наділені належними моральними якостями, подоланню проявів професійної деформації у прокурорському середовищі, використанню заходів впливу за порушення норм професійної етики. На базі проведеного дослідження сформульовано основні положення і пропозиції щодо вдосконалення законодавства та практики його застосування, спрямовані на підвищення ролі прокуратури в суспільстві та довіри до неї з боку громадськості.

Для наукових і практичних працівників, аспірантів і студентів вищих юридичних навчальних закладів.

Рецензенти:

В. Д. Берназ, доктор юридичних наук, професор, зав. кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Міжнародного гуманітарного університету;

В. В. Долежан, доктор юридичних наук, професор кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного університету «Одеська юридична академія»

Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № 8 від 8 липня 2015 р.)

ЗМІСТ

Вступ	5
-------------	---

Розділ 1

СТАН НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗА ТЕМОЮ ТА ЇХ МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

1.1. Огляд літератури за темою дослідження та обрання напрямків дослідження	7
1.2. Методологічні засади дослідження.....	16
Висновки до розділу 1	24

Розділ 2

ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА ПРОКУРОРІВ ЯК РІЗНОВИД ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКОЇ І ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ

2.1. Поняття та зміст професійної етики прокурора	27
2.2. Історичний розвиток професійної етики прокурорів в Україні	40
2.3. Сучасний стан кодифікації норм професійної етики прокурорів України	52
Висновки до розділу 2	63

Розділ 3

ЕТИЧНІ ВИМОГИ ДО СПІЛКУВАННЯ ПРОКУРОРА З ІНШИМИ СУБ'ЄКТАМИ ПРАВА

3.1. Етика спілкування прокурора з громадянами (фізичними особами)	67
3.2. Етика міжособистісного спілкування в колективах органів прокуратури.....	76

3.3. Етика спілкування прокурора із суддями та іншими учасниками судового процесу	88
3.4. Етика спілкування прокурорів з представниками засобів масової інформації.....	101
Висновки до розділу 3	112

Розділ 4

ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОДЕРЖАННЯ ПРАВИЛ ПРОКУРОРСЬКОЇ ЕТИКИ

4.1. Врахування етичних критеріїв при доборі кадрів на посади прокурорів	117
4.2. Способи запобігання й усунення наслідків професійної деформації прокурорських кадрів.....	128
4.3. Засоби стимулювання прокурорських кадрів до виконання морально-етичних вимог і відповідальності за їх порушення.....	140
Висновки до розділу 4	149
Висновки	152
Перелік використаних джерел.....	154
Додатки	178

Актуальність теми. За час, що минув від здобуття Україною державної незалежності, спостерігається урізноманітнення тематики юридичних досліджень як показник гуманізації юридичної науки і практики. Зазначені процеси прискорились у ході запровадження європейських принципів державотворення і правотворення, і це прискорення триває. Юридична оцінка людської поведінки має етичне підґрунтя, що є особливо характерним для демократичного суспільства. Правова система нерозривно пов'язана із системою духовних норм і правил поведінки, які у своїй сукупності становлять етику людських відносин. Через різноманітність суспільних відносин юридична етика поділяється на окремі частини. Це обумовлено відмінностями між різними видами юридичної професії, до яких, зокрема, належить діяльність прокурора. Унікальність ознак цієї діяльності впливає з ролі і місця прокуратури в державному механізмі і юридичній системі, зі специфіки її функцій, особливостей правового статусу прокурора. Опанування засад професійної етики є особливо важливим для молодих фахівців, яким бракує життєвого досвіду, професійних вмінь та навичок етичної поведінки, психологічної стійкості до стресових ситуацій та труднощів у робочому процесі.

На різних історичних етапах розвитку України, яка перебувала у складних соціально-економічних умовах та під впливом різних політичних режимів, професійна етика прокурорів не була спеціальним предметом дослідження юристів-науковців і прокурорів-практиків. За часи перебування України у складі Російської імперії окремими питаннями професійної етики займалися такі дослідники, як Л. Таубер, А. Квачевський, А. Коні, М. Муравйов, І. Фойницький та ін. Їхні наукові дослідження тісно пов'язані із судово-правовою реформою 1864 р., яка стала важливим етапом демократизації суспільних відносин. У період існування в Україні урядів визвольної орієнтації 1917—1920 рр. мала місце їхня спроба пристосувати прокуратуру до потреб побудови незалежної держави, але через короткочасність пе-

ребування при владі їхні намагання не увінчалися позитивним результатом. Що ж стосується перебування України у складі Радянського Союзу, то в цю епоху питання професійної етики, у тому числі прокурорської, взагалі практично не виникали або розглядалися у викривленому вигляді.

Дослідження у цій сфері відновились уже після здобуття Україною незалежності. У ряді монографічних видань і посібників з'явилися структурні елементи, присвячені професійній етиці прокурора. Чимало уваги цим питанням було присвячено в юридичній періодиці.

Окремі важливі питання професійної етики прокурора розглядалися у роботах Д. Бакаєва, Ю. Грошевого, Л. Грицаєнка, Л. Давиденка, В. Долежана, Ю. Дьоміна, В. Загороднього, В. Малярєнка, В. Зеленецького, П. Каркача, С. Ківалова, М. Косюти, І. Марочкіна, О. Михайленка, М. Мичка, Г. Мурашина, І. Озерського, Т. Погорєлової, С. Подкопаєва, Г. Попова, Ю. Полянського, М. Рудєнка, В. Сухоноса, М. Якимчука та ін. Певний внесок у розвиток етичних проблем діяльності прокуратури зробили такі провідні російські вчені, як Б. Басков, С. Березовська, В. Бессарабов, О. Берензон, А. Бондаренко, Б. Звірбуль, В. Клочков, Б. Коробейніков, О. Козлов, В. Ломовський, Л. Ніколаєва, Т. Порошина, М. Рагінський, В. Рябцев, О. Ястребов та інших, а також вчені-юристи з окремих пострадянських держав.

Але цілісного комплексного монографічного дослідження проблем професійної етики прокурорів дотепер не було здійснено, а більшість попередніх наукових розробок було здійснено до прийняття у 2012 р. Кодексу професійної етики та поведінки працівників прокуратури. Всі ці обставини обумовлюють актуальність теми дослідження.

СТАН НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗА ТЕМОЮ ТА ЇХ МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

1.1. Огляд літератури за темою дослідження та обрання напрямків дослідження

Вивчення проблем професійної етики прокурорів, як і представників інших державних органів, що діяли на теренах території, яка нині входить до складу сучасної незалежної України, та виконували схожі з нею функції, здійснювалося з найдавніших часів. Але їх результати набули форм наукових публікацій лише у новітню епоху.

Так історично склалося, що велика частина території теперішньої України входила до складу Російської імперії, в якій цими питаннями переймалися такі науковці, як Л. Таубер, А. Квачевський, А. Коні, М. Муравйов, І. Фойницький та ін.

Дослідження цих науковців було тісно пов'язано з підготовкою та проведенням судово-правової реформи 1864 р. Їх погляди на проблеми тогочасної прокуратури відрізнялися між собою в залежності від того, яких саме етичних чи правових позицій дотримувалися ті чи інші дослідники. Вчені, які підтримували ліберально-демократичні позиції, розглядали прокуратуру як орган, що покликаний захищати права людей. Прихильники ж феодально-абсолютистських порядків, навпаки, вважали, що основна роль прокуратури мала бути спрямованою на протидію народному невдоволенню та придушення революційного руху. Наприкінці XIX ст. досить швидко почали поширюватися погляди соціалістичного спрямування, у тому числі — марксизму.

Упродовж 1917—1920 рр., коли на переважній більшості України при владі перебували уряди національно-демократичної орієнтації, відбувалися спроби внести зміни і в діяльність прокуратури, а саме, пристосувати її до потреб новоствореної незалежної Української держави. Проте короткий час перебу-

вання цих урядів при владі та ряд інших негативних факторів не дали змоги для здійснення глибокого, комплексного дослідження існуючих проблем у сфері діяльності прокуратури.

На першому етапі існування радянської прокуратури, а саме в період 20—50-х рр. ХХ ст., такі наукові дослідження перебували на зародковому етапі, здійснювалися у надто складних умовах, адже у той час прокуратура об'єктивно не була в змозі у повному обсязі протистояти масовим порушенням законності, прав та свобод громадян, що було обумовлено самим характером політичного режиму та наслідками світової і громадянської воєн.

У цей період майже всі наукові публікації, що стосувалися діяльності прокуратури, друкувалися переважно в таких періодичних виданнях, як «Вісник радянської юстиції», «Вестник советской юстиции на Украине», «Революційне право». У них здебільшого публікувалися виступи керівників прокуратури УСРР, що стосувалися стану правопорядку в державі. Проте можна також зустріти і публікації науковців, що стосувалися різного роду проблем у діяльності прокуратури. Після закінчення громадянської війни і запровадження нової економічної політики (непу) прокуратура почала відігравати певну роль у захисті паростків ринкових відносин, які відновились у країні після революційних потрясінь.

У цілому ж юридичні дослідження того часу вирізнялися ідеологічною зашореністю, численними цензурними обмеженнями, а наукові публікації не містили свіжих ідей, які сприяли б розвитку судової та прокурорської систем. Згодом наукові дослідження проблем діяльності прокуратури стали публікуватися у журналах «Советское государство и право» (Москва), «Радянське право» (Київ), «Советская юстиция» (Москва, орган Наркомюсту РРФСР), «Социалистическая законность» (орган Прокуратури Союзу РСР).

Із середини 50-х рр. ХХ ст. починає збільшуватися кількість та урізноманітнюватися тематика юридичних видань, у тому числі щодо проблем, які стосувалися організації та діяльності прокуратури. Умовно розвиток юридичної думки того періоду можна поділити на два етапи.

Перший етап — середина 50-х—кінець 80-х рр. ХХ ст. ознаменувався засудженням і поступовою ліквідацією культу особи Й. Сталіна та його наслідків. Було усунуто найсерйозніші перекручення в юридичній науці, у тому числі у сфері прокурорського нагляду, пов'язані з діяльністю А. Вишинського на

посту Генерального прокурора СРСР у другій половині 30-х рр. Втім прокурорська система все ще залишалася далекою від владних інститутів демократичних держав. У країні зберігалися тоталітарний режим і жорстка цензура, що не могло не впливати на характер наукових досліджень.

Проте протягом цього періоду було видано чимало вагомих монографічних робіт, які висвітлювали різні аспекти організації та діяльності радянської прокуратури. Одне із важливих місць у них посідало питання укомплектування органів прокуратури професійними кадрами. Особливо слід відзначити монографію українського автора Г. Мурашина «Органы прокуратуры в механизме советского государства» (1972) [132] і російських вчених: С. Березовської «Правовые гарантии законности в СССР» (1952) [15], В. Шинда «Организация труда в районной (городской) прокуратуре» (1973) [295] та ін.

Слід також згадати про наукові праці, що стосувалися судової етики, адже у той період прокурорська етика розцінювалася саме як невід'ємна складова судової етики. Йдеться, зокрема, про такі роботи: А. Бойков «Что такое судебная этика? (Размышления о моральных нормах судебного процесса)» (1971) [19], И. Д. Перлов «Вопросы судебной этики» (1970) [162], Д. Котов «Вопросы судебной этики» (1976) [110], М. Строгович «Судебная этика, ее предмет и сущность» (1971) [176] тощо.

Цілковите уявлення про сприйняття та вирішення проблем професійної етики державного службовця у цей період дала монографія В. Попкова «Этика советской государственной службы» [176]. У цій роботі порушувалися такі важливі проблеми професійної етики, як службовий обов'язок та особиста відповідальність працівника державного апарату, моральні та правові основи службової дисципліни, етико-психологічні питання державної служби, культура діловодства, виховання кадрів тощо.

Із кінця 70-х рр. ХХ ст. загальні питання професійної етики досліджувалися в СРСР науковцями з теорії управління суспільством, зокрема, такими, як В. Афанасьєв [8], З. Бербешкіна [14], В. Ганжин [40], С. Невмержицький [138], В. Шепель [292]. У роботах з філософії та загальної етики окремо проблеми професійної етики висвітлені у роботах В. Бакштановського, Ю. Согомонова [11], І. Надольного [142]. Ці вчені основну увагу зосередили на проблемах морального виховання і формування моральної культури, соціальної активності та активної

життєвої позиції як основах розвитку високоморальної особистості. Досліджувалися також різні аспекти діяльності трудового колективу і приділялася значна увага ролі керівника у згуртуванні колективу.

У незалежній Україні до числа найвагоміших монографічних робіт у сфері організації та діяльності прокуратури слід віднести докторські дисертації: В. Долежана «Проблеми компетенції прокуратури» (1991) [57], М. Косюти «Проблеми та шляхи розвитку прокуратури України в умовах побудови демократичної правової держави» (2002) [106], його ж монографію «Прокуратура України» (2003) [107], М. Мичка «Проблеми функцій і організаційного устрою прокуратури України» (2002) [127], В. Сухоноса «Прокуратура в механізмі української держави: проблеми теорії і практики» (2008) [260] та його монографію «Прокуратура в системі державних органів України: теоретичний аналіз сучасного стану і перспективи розвитку» (2008) [261].

Важливе значення для науки і практики мав Науково-практичний коментар до Закону України «Про прокуратуру», виданий невдовзі після прийняття Закону. Цей коментар підготовлений колективом вчених Інституту підвищення кваліфікації Генеральної прокуратури України у Харкові (Д. Бакаєв, Ю. Грошевой, В. Долежан та ін. у 1993 році) [75]. Тлумачення авторами з наукових позицій положень Закону України «Про прокуратуру» допомагало працівникам прокуратури на практиці правильно застосовувати положення зазначеного Закону, у тому числі ті, що стосувалися кадрової роботи в її органах та етики прокурорської діяльності.

Минулого року видано новий Науково-практичний коментар до Закону України «Про прокуратуру» [74], у 3 книгах. Перша книга цього видання містить постатейний коментар Закону, який підготовлено з урахуванням численних змін та сучасної прокурорської практики. У двох наступних книгах опубліковано відомчі нормативні акти Генерального прокурора України, частину з яких присвячено питанням кадрової роботи, включаючи утвердження у прокурорському середовищі морально-етичних засад, властивих демократичному суспільству, а також зразки актів прокурорського реагування.

Цікавими у контексті досліджуваної автором роботи проблеми є монографічні дослідження науковців Російської Федерації: О. Бойкова, К. Скворцова та В. Рябцева «Проблеми розвитку правового статусу російської прокуратури в усло-

виях переходного періода» (1998) [18], докторські дисертації В. Рябцева «Правовые и организационные проблемы функционирования органов прокуратуры» (1985) [231], М. Шалумова «Проблемы функционирования российской прокуратуры в условиях формирования демократического правового государства» (2002) [290] та ін.

Серед досліджень українських вчених, присвячених загальним питанням професійної етики юриста, слід виокремити роботу В. Лозового та О. Петришина «Професійна етика юриста» (2004) [120]. У ній досліджуються питання єдності та відмінності моралі і права в урегулюванні життєдіяльності суспільства і людини, соціальне призначення та моральний зміст юридичної професії, зміст моральної культури юриста, засоби усунення деформації моральної та професійної свідомості працівників правоохоронних органів, у тому числі прокуратури. Слід також відзначити посібник «Професійна етика» (В. Браталан, Л. Гуцаленко (2011) [23], в якому послідовно викладено теоретичні, методологічні та практичні аспекти професійної етики.

Вагомий внесок у дослідження юридичної етики зробив російський дослідник С. Кобліков. У підручнику «Юридическая этика» (2000) [90] розкрив зміст основних її понять та категорій, проаналізував морально-етичні норми, що містяться в законодавстві про діяльність правоохоронних органів, зміст моральних якостей, якими на теперішній час має бути наділено юриста, та розкрив зміст етичних правил, яких повинні дотримуватися прокурор, суддя, адвокат та ін.

Певний науковий зміст, аж до розгляду проблемних питань є властивим українським підручникам, навчальним і методичним посібникам, в яких розкрито питання організації та діяльності прокуратури та приділено увагу кадровій роботі в органах прокуратури. До них, зокрема, можна віднести роботи О. Михайленка «Прокуратура України» (2005) [126], В. Сухоноса, В. Лакизюка, Л. Грицаєнка, М. Руденка «Прокуратура України: Академічний курс» (2005) [217], М. Косюти «Прокуратура України» (2010) [108], «Основи організації роботи та управління в органах прокуратури України» (2013) [158], О. Долгого, І. Європіної, Л. Європіна, І. Козьякова, А. Мудрова «Організація контролю виконання в органах прокуратури України» (2013) [155].

Із цих же питань захищено кандидатські дисертації: В. Гусаровим «Проблеми організації роботи міської (районної) прокура-

тури» (1995) [46], В. Бабковою «Організаційно-правові проблеми контролю в прокурорській діяльності (1998) [9], В. Кулаковим «Проблеми організації роботи апарату обласної прокуратури по нагляду за додержанням законів органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство» (1999) [116], В. Малюгою «Принципи організації та діяльності прокуратури України» (2002) [122], В. Сухоносом «Організаційно-правові проблеми кадрового забезпечення органів прокуратури» (1999) [258], В. Загороднім «Основні напрями організації роботи районних (міських) прокуратур (2009) [70], А. Пшонкою «Дисциплінарна відповідальність прокурорів» (2006) [223], а в Російській Федерації — Є. Єрґашевою «Организация работы городской (районной) прокуратуры» (2003) [62], А. Смирновим «Организационно-правовые факторы оптимизации управления в органах прокуратуры Российской Федерации» (2003) [246], А. Качур «Организационные и правовые основы деятельности кадровых аппаратов прокуратуры субъектов Российской Федерации» (1997) [83].

У 2002 р. НДІ проблем зміцнення законності і правопорядку при Генеральній прокуратурі Російської Федерації було видано методичний посібник для прокурорів під назвою «Настоящая книга прокурора» [135], причому 7-й параграф 4-го розділу цієї роботи присвячено проблемним питанням у кадровій діяльності органів прокуратури, прокурорської етики. Через 10 років побачив світ новий посібник із такою ж назвою за редакцією С. Кехлерова та О. Капінус [134]. У цьому посібнику більш детально приділено увагу проблемним питанням реалізації норм професійної етики російських прокурорів.

Колективом російських авторів Г. Єфремовою, С. Андриановим, М. Крозом у 2005 р. було видано посібник «Психологические проблемы управления в коллективах органов прокуратуры» (2005) [66].

Організаційні ж питання діяльності прокуратури у цій сфері дістали відображення в посібнику «Организация работы городской (районной) прокуратуры» (2001) [135]. Схожий за своїм призначенням науково-практичний посібник «Организация деятельности районной (миьской) прокуратуры» (2009) [154] було розроблено Генеральною прокуратурою України, Національною академією прокуратури України та кафедрою організації судових та правоохоронних органів Одеської національної юридичної академії.

Значний масив інформації з питань професійної етики та поведінки прокурорів містився у наукових статтях у різних юридичних виданнях України. Переважну більшість цих публікацій можна знайти в журналах «Вісник прокуратури» та «Вісник Національної академії прокуратури України», які почали видаватися на теренах Української держави відповідно у 1999 та 2005 рр. Крім того, у цих періодичних виданнях вміщуються виступи Генеральних прокурорів України, їхніх заступників та інших високопосадовців, які, у свою чергу, присвячені найважливішим проблемам організації та діяльності прокуратури, в тому числі й проблемам професійної етики прокурорів.

Останніми роками у журналі «Вісник національної академії прокуратури України» побільшало публікацій вчених і практиків, присвячених реформуванню прокуратури України у зв'язку з євроінтеграційною політикою держави, наприклад, стаття заступника Генерального прокурора України Ю. Дьоміна («Зміни до Закону України «Про прокуратуру» — черговий крок на шляху демократичних перетворень» // Вісник Академії прокуратури України. — 2012. — № 3. — С. 5—9) [61], в якій розкривається проблематика реформування органів прокуратури.

Проблемам реалізації кадрової політики в органах прокуратури, в тому числі крізь призму професійної етики, присвячено публікації С. Джаббарова [53], В. Загороднього [72], В. Кравченка [111], Н. Лісової та Г. Попова [119], І. Озерського [146], В. Остапчука [160], Т. Погорелової [167], Б. Романюка [227], Г. Середи [238], В. Сухоноса [262], В. Тertiшника та О. Tertiшник [269], О. Шандули [291].

На особливу увагу заслуговує стаття президента Національного університету «Одеська юридична академія», державного радника юстиції I класу академіка С. Ківалова («Шляхи зміцнення кадрового потенціалу прокуратури» // Вісник прокуратури. — 2007. — № 3. — С. 15—22) [87], в якій автор здійснив історичний аналіз та взяв до уваги зарубіжний досвід підготовки кадрів до органів прокуратури, акцентувавши увагу на важливості для кандидатів на посади прокурорів наявності високих етико-моральних якостей.

Питання взаємовідносин прокурора і судді як під час судового розгляду так і поза ним розглянули Д. Бочагов [17], В. Долежан [59], Т. Дунас та М. Руденко [60], В. Кривенко [86], М. Косюта [109], Р. Крикливий [113], І. Мудрак [130], І. Озерський [147], О. Олійник [150—152], В. Півненко [165],

Ю. Смокович [248], В. Сухонос та О. Звірко [257], Т. Твардієвич та М. Легенченко [265].

Частину публікацій в юридичній періодиці на початку XXI ст. присвячено проблемам систематизації морально-етичних вимог до прокурорів.

Так, у статті С. Даніліна «Кодекс професійної етики прокурора. Яким йому бути» [47] обґрунтовано потребу у прийнятті Кодексу професійної етики прокурора для оздоровлення морального клімату в колективах прокуратур, виходячи з повноважень, якими наділено прокурора, і завдань, які ставляться перед прокуратурою; проаналізовано низку міжнародних документів та вітчизняних нормативно-правових актів, які містять етичні правила і норми поведінки для прокурорів. В. Долежан у статті з аналогічною назвою «Кодекс прокурорської етики: яким йому бути?» [55] виклав власне бачення структурної моделі кодексу професійної етики прокурорів. О. Толочко та С. Подкопаєв розглянули процедуру прийняття Кодексу професійної етики прокурорів, а також проблеми дисциплінарної відповідальності прокурорів за порушення етичних правил і норм «Прийняття Кодексу професійної етики та поведінки прокурора — невідкладна вимога часу» [271]. Такі ж проблемні питання професійної етики прокурора розглянули О. Шинальський у статті «Прийняття Кодексу професійної етики та поведінки прокурора — невідкладна вимога часу» [294] та П. Шумський — «Професійна етика прокурора» [296].

Питання удосконалення організації та діяльності органів прокуратури у різних форматах, у тому числі щодо виховання кадрів, обговорювалися як на загальнодержавних, так і на регіональних науково-практичних конференціях. Першим таким заходом за часів незалежної України стала Республіканська науково-практична конференція, що відбулася в Харкові у 1992 р. [73]. У 1995 р. подібну конференцію було організовано Генеральною прокуратурою України [213]. 2—3 жовтня 2006 р. в Національній академії прокуратури України під егідою Ради Європи відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Реформування органів прокуратури України: проблеми і перспективи» [225].

У травні 2010 р. було скликано Міжнародну наукову конференцію з реформування кримінального судочинства в Україні, на якій розглядалися також і актуальні питання удосконалення різних аспектів організації та діяльності прокуратури, а також пов'язані із цим питання щодо реформування прокуратури в

Україні [163], а 25 листопада 2011 р. — Міжнародну науково-практичну конференцію «Прокуратура України сьогодні: історія, сьогодення та перспективи [218].

Завдяки цим науковим заходам зроблено значний крок уперед по шляху реформування прокуратури та укомплектування її високоморальними працівниками.

Проблемами запобігання професійній деформації науковці, в основному російські, займалися майже виключно стосовно співробітників органів внутрішніх справ. Серед них С. Безносів — «Профессиональные стереотипы как предпосылка и проявление профессиональной деформации сотрудников милиции» (2001) [12], С. Борисова — «Работа с сотрудниками ОВД по профилактике профессиональной деформации» (1992) [22], А. Буданов — «Профессиональная, деформация. Психологический аспект» [24], Н. Булгакова — «Профессиональная деформация. Психологический аспект» (2005) [26], В. Подвойский — «Теоретические основы исследования профессиональной деформации» (2001) [169], К. Такасаева — «Профессиональная деформация личности сотрудника милиции: сущность и профилактика» (2004) [264]. Вирішення пов'язаних із цим проблем має неабияке значення і для прокурорської системи України, і їм присвоєно підрозділ 4.2 цієї роботи.

Як свідчать результати аналізу змісту наведених вище літературних джерел, в Україні явно недостатньо уваги приділялося вивченню питань додержання прокурорської етики і поведінки прокурора при здійсненні ним нагляду за додержанням законів у кримінальному досудовому провадженні (процесуальному керівництві, судовому розслідуванні), нагляду за додержанням законів при виконанні покарань, судово-представницькій діяльності, що вказує на потребу активізації наукових досліджень у цих сферах.

На початковому етапі перебуває аналіз європейської практики вирішення цих питань, зокрема, з боку органів прокурорського самоврядування європейських країн.

У цій роботі висвітлено лише окремі із цих питань.

З урахуванням попередніх досліджень у роботі викладено такі напрямки дослідження:

- 1) аналіз якісних змін у кадровій політиці прокуратури, у тому числі в історичному аспекті, у зв'язку з необхідністю зміцнення особового складу прокуратури належним чином підготовленими у професійному відношенні, високоморальними та психологічно стійкими працівниками;

2) розкриття значення, змісту та особливостей професійної етики прокурорів;

3) визначення та аналіз етико-моральних критеріїв, яким мають відповідати кандидати на прокурорські посади;

4) розкриття етичних моделей спілкування, яких має дотримуватися працівник прокуратури при виконанні поставлених перед ним завдань;

5) з'ясування причин виникнення професійної деформації працівників прокуратури та шляхів протидії цим проявам та запобігання їм;

6) з'ясування природи та форм відповідальності прокурорів за порушення ними правил професійної етики;

7) формулювання за результатами дослідження відповідних теоретичних висновків і практичних пропозицій з удосконалення законодавства і практики його застосування органами прокуратури.

1.2. Методологічні засади дослідження

Для того щоб забезпечити повноту та всебічність дослідження поняття та змісту професійної етики прокурорів, особливості їх спілкування під час виконання службових обов'язків та інші проблеми етичної поведінки прокурорів, яким і присвячено це дослідження, потрібно насамперед забезпечити надійне методологічне підґрунтя. При вирішенні цього завдання виникають певні труднощі, оскільки питання методології розкриваються у більшості випадків в літературі з позиції філософії і теорії держави та права. Проблеми методології дослідження у сфері прокурорської етики та професійної поведінки не висвітлено у жодному з літературних джерел, яких було досліджено автором.

Для того щоб комплексно та повно визначити предмет пізнання, з'ясувати сутність проблем, їх якісні характеристики, з метою ефективного і швидкого реагування на зміни в законодавстві і практиці його застосування, потрібно мати чітку систему методів дослідження. Ця система у сукупності з іншими спеціальними засобами і прийомами пізнання інших правових явищ є складним утворенням, дослідницьким інструментарієм усієї юридичної науки — її методологією [268, с. 36].

У термінологічній літературі методологією вважають: 1) сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що

застосовуються у процесі наукового пізнання, та практичної діяльності для досягнення насамперед визначеної мети; 2) галузь теоретичних знань і уявлень про сутність і форми, закони, порядок та умови застосування підходів, методів, прийомів та процедур у процесі наукового пізнання та практичної діяльності [283, с. 374]; 3) теоретичну основу та способи організації пізнавального процесу, що характеризують пізнання з погляду його загальних форм, можливостей, пізнавальних засобів та механізмів, які зумовлюють логічну послідовність наукового дослідження [69, с. 25].

У філософській літературі під поняттям «методологія» розуміють: 1) метанаукове дослідження, спрямоване не на об'єкт, а на знання про об'єкт, тобто на методи і засоби, за допомогою яких його здобуто [279, с. 581]; 2) сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в науці; вчення про метод наукового пізнання і перетворення світу [277, с. 241]. Центральним елементом методології наукового пізнання є метод, під яким розуміється спосіб пізнання предмета дослідження, отримання нових знань.

Пізнання — це не лише процес відображення у людській свідомості зовнішнього світу, але й передумова його перетворення. Тому дослідникові важливо обрати метод, придатний для такого перетворення. Під методом, у широкому розумінні цього слова, звичайно розуміють певний шлях, спосіб, прийом вирішення будь-якої задачі теоретичного та практичного, пізнавального, педагогічного характеру. Як підкреслював Г. Гегель, не тільки результат дослідження, але і шлях, що веде до нього, має бути правдивим. Метод — це сукупність правил поведінки і вимог до діяльності, сформульованих на основі знань про властивості об'єктивної реальності [78, с. 145], спосіб дослідження якоїсь проблеми, тобто система правил, принципів і прийомів [280, с. 207].

Найбільш вдалим видається визначення методу як прийому теоретичного дослідження або практичного здійснення будь-чого, який впливає із знання закономірностей розвитку об'єктивної дійсності і досліджуваного предмета, явища, процесу; шлях, спосіб досягнення певних результатів у пізнанні і практиці; система правил і прийомів підходу до вивчення явищ та закономірностей природи, суспільства і мислення. Метод є способом відтворення у мисленні предмета, явища, процесу, які вивчаються [268, с. 49].

При визначенні методів дослідження автором взято до уваги такі суттєві умови:

- жоден метод не є універсальним і має свої, чітко окреслені, пізнавальні можливості. Тому не існує взагалі «добрих» чи «поганих» методів; є методи, адекватні або неадекватні (тобто придатні або непридатні) поставленій меті і завданням дослідження;
- оперативність та економність дослідження не може досягатися за рахунок поверховості даних, які використовуються у процесі дослідження;
- надійність методу забезпечується не лише його обґрунтованістю, але й дотриманням правил його застосування [288, с. 431].

При визначенні основних методів дослідження прокурорської етики автором було обрано саме ті, які найбільше відповідають характерові цього дослідження щодо його предмета, задач та напрямків, а саме: 1) загальний філософський метод; 2) загальнонаукові методи; 3) спеціальні методи.

Як загальний науковий метод, який є основою всієї системи методів пізнання, у цьому дослідженні використовувався діалектичний метод, який полягає в тому, що діалектика як загальна теорія розвитку суспільства відтворює у мисленні всі процеси дійсності в узагальненій формі з урахуванням їхніх суперечливості, змін, біжучості, взаємопереходів, становлення нового [278, с. 258]. Діалектика передбачає вивчення об'єкта у цілому і кожного його компонента об'єктивно, тобто такими, якими вони є насправді, незалежно від бажань, прагнень, позицій, поглядів суб'єктів пізнання. Діалектика запобігає проявам суб'єктивізму — антинауковій та шкідливій альтернативі об'єктивності пізнання та оцінки його результатів. Діалектика ставиться до вивчення об'єктів, предметів, явищ і процесів у їх зв'язку з усіма іншими об'єктами, предметами, явищами та суспільними процесами. Діалектика дає знання таких всезагальних зв'язків, які є «сходінками» пізнання та його законами: одиничного, особливого і загального; причини і наслідку; необхідності і випадковості; змісту і форми; сутності і явища; дійсності і можливості; цілого і частини; системи й елемента тощо. Діалектика передбачає вивчення об'єкта у його розвитку. При цьому вона дає знання джерела розвитку, тобто діалектичних протилежностей і суперечностей; механізму розвитку, а саме, кількісних та якісних взаємодій; основних тенденцій розвитку, через закон заперечення заперечення. Діалектика вивчає об'єкт

з урахуванням конкретності істини як синтезу багатьох його визначень та єдності різноманітного. У мисленні конкретне є результатом пізнання і водночас його початковим пунктом. Пізнання починається з конкретного, але знання про нього досягаються через пізнання абстракцій. Діалектика вивчає процес у єдності його теорії та практики. І нарешті, діалектика передбачає творчі підходи до вивчення об'єкта. Творчість — це завжди творення нового, розв'язання навіть типових завдань нестандартними способами, організація управління процесом на наукових засадах [281, с. 493—494]. Тому будь-яка теорія пізнання не може бути не діалектичною.

За допомогою діалектичного методу пізнання у контексті теми цього дослідження вивчалися різні аспекти проблем, що виникають як у процесі появи та удосконалення прокурорської етики взагалі, так і окремих її аспектів. Спірні питання розглянуто під різними кутами зору, враховуючи усі складності та суперечності у процесі реформування системи прокуратури України.

Як зазначено в літературі, використання діалектичного методу у наукових дослідженнях є необхідним для пошуків шляхів вирішення суспільних та правових конфліктів. Вся історія розвитку прокуратури у дореволюційній, радянській і пострадянській періоди являла собою справжній «клубок суперечностей», викликаних особливостями соціально-економічного і політичного устрою, що дістало «дзеркальне відображення» у наукових дослідженнях проблем організації і діяльності прокуратури. Ці процеси і тепер супроводжуються розпорощенням політико-правових поглядів. У пострадянському суспільстві у правовій ідеології і практиці державного будівництва доводиться долати суперечності між задекларованими намірами побудувати правову державу і непослідовністю практичних кроків, спрямованих на перебудову державної і правової систем. Що стосується прокуратури, то це невсучаючі суперечки між юристами і політиками з приводу функцій і повноважень прокуратури, зокрема у правозастосовній сфері. Досягнення правової визначеності у цих питаннях є важливим, у тому числі і для правової науки [80, с. 37—38].

У роботі також використано метод аналізу та синтезу, під яким у найзагальнішому значенні розуміється розкладання і з'єднання процесів, уявного або фактичного розкладання цілого на складові частини і воз'єднання цілого та частин. Цей метод відіграє важливу роль у пізнавальному процесі і здійснюється

на всіх його стадіях [277, с. 13—14]. Наприклад, етику спілкування прокурора можна розділити залежно від суб'єктів, з якими воно відбувається (з громадянами, із суддями, з колегами, з керівником, з журналістами і т.д.), та кожен із цих випадків розглядати окремо. Синтез — це метод, який проявляє свою сутність раніше виокремлених частин, ознак, відношень предмета в єдине ціле [282, с. 355], зокрема визначення універсальних етичних правил спілкування, яких мають дотримуватися прокурори незалежно від того, з ким, де, коли і з якого приводу вони спілкуються.

У процесі наукового дослідження у будь-якій сфері на підставі отриманих знань є можливість зробити власні висновки про щось нове. Здійснюючи перехід від невідомого чи частково відомого до відомого і достовірного, можна на підставі узагальнення відомостей про окремі факти виокремити загальні принципи або, навпаки, на підставі загальних відомостей — висновки про окремі явища за допомогою таких логічних операцій, як індукція і дедукція. Індукція — це умовивід від фактів до загального твердження, а дедукція — умовивід від загального твердження до фактів [31, с. 25], — метод дослідження, що полягає у тому, коли конкретні положення виводяться із загальних, а індукція — це метод, при якому за конкретними фактами і явищами встановлюються загальні принципи і закони [115, с. 69].

Наприклад, застосування індуктивного методу у плані цього дослідження дозволяє від накопичення інформації про порушення етичних норм і правил поведінки у прокурорському середовищі перейти до висновків про поширеність таких явищ у конкретних колективах прокуратур, і, навпаки, відштовхуючись від конкретних фактів, можна дійти узагальнюючих висновків щодо наявності цих порушень у такому масштабі у прокурорській системі в цілому.

У процесі дослідження використовувався метод сходження від абстрактного до конкретного, який ґрунтується на розумінні конкретного як реального існування об'єктів у багатогранності їх властивостей, зв'язків, відносин та істинного знання про них, а абстрактного — як мисленого абстрагування від несуттєвого з метою пізнання та виокремлення суттєвого в них. Сходження від абстрактного до конкретного — загальнонауковий метод пізнання, відповідно до якого процес пізнання поділяється немовби на два відносно самостійні етапи. На першому етапі здійснюється перехід від конкретного до його

абстрактних визначень, аж до найпростішої абстракції, за допомогою багатьох понять і суджень; на другому — перехід у пізнанні від простих абстракцій до найскладніших і до того ж конкретного. При цьому досягається істинне знання сутності, змісту, закономірностей розвитку конкретного [281, с. 497].

Процес сходження від абстрактного до конкретного аж ніяк не зводиться до простого «додавання» загальних правових дефініцій до окремих проявів і процесів. Він є значно складнішим. Втілюючи в собі багатство особливого, індивідуального, окремого, загальні поняття права не набувають характеру абсолютної універсальності, тобто дозволяють механічно, прямолінійно, чисто логічним шляхом виводити особливе, індивідуальне, окреме. Загальні правові поняття можуть бути інструментом проникнення у сутність досліджуваних одиничних правових явищ і процесів лише за умови, якщо вони застосовуються на основі конкретного аналізу одиничного, умов і обставин його існування та розвитку [84, с. 156].

Наприклад, досліджуючи загальні ознаки професійної деформації, які є властивими будь-якій професійній діяльності, можна перейти до тих, які мають прояв особливо виразно у прокурорів з урахуванням специфіки прокурорської діяльності, наприклад, схильність до приховування злочинів або, навпаки, притягнення особи до відповідальності за відсутності підстав.

Виокремлюється такий загальнонауковий метод пізнання, як історичний або історико-аналітичний [174, с. 302].

Історико-аналітичний метод передбачає дослідження історичних фактів та правових явищ з урахуванням історичних умов та тенденцій, що склалися в суспільстві за певної історичної доби. Так, за допомогою історичного аналізу нормативно-правових актів прокуратури радянської доби стало можливим виокремлення етичних критеріїв, яким мали відповідати радянські прокурори, прослідкувати їх еволюцію у зв'язку зі змінами, що відбувалися в державному будівництві після здобуття Україною демократичної незалежності.

У цьому дослідженні використано також спеціальні методи, розроблені конкретними науками. Серед цієї групи методів, як уявляється, слід виокремити статистичний та конкретно-соціологічний методи.

Статистичний метод спрямований на пізнання масових процесів об'єктивної дійсності. Він використовує сукупності лише для того, щоб за допомогою подальших логічних операцій, здійснюваних на підставі розгляду сукупностей, дійти висновків про

причинні зв'язки між тими чи іншими явищами. Статистика не має своїм предметом вивчення та тлумачення причино-наслідкових зв'язків, що визначають масові процеси, а обмежується їх формально-математичним описом. Проте використання у статистичних дослідженнях законів діалектики дає дослідникові змогу вивчати соціальні явища та процеси не ізольовано, а в їхньому взаємозв'язку, взаємодії, не в стані спокою та незмінності, а в русі, у зміні та в розвиткові. Особливості статистичної методології зумовлені об'єктивним характером властивостей та закономірностей кількісних відносин і зв'язків, досліджуваних статистикою: дослідження масових об'єктів та явищ, диференціація їх за групами та підгрупами [133, с. 91].

У процесі дослідження на основі статистичної інформації, зібраної Генеральною прокуратурою України про притягнення прокурорів до відповідальності за порушення прокурорської етики і дисципліни, можна зробити висновок про тенденції щодо кількості цих явищ і що саме по собі може бути підставою для певних висновків.

Конкретно-соціологічний метод використовується для аналізу, відбору достовірної інформації про важливі сторони юридичної практики, вивчення найважливіших ознак порушень етичних правил для вироблення способів протидії цим явищам [266, с. 27], для пошуку зважених варіантів правових рішень, розробки обґрунтованих прогнозів, перспектив проведення соціально-правових реформ. Цей метод вимагає, щоб запропоновані наукові рекомендації базувалися на ґрунтовному вивченні та врахуванні усіх соціальних факторів [267, с. 46]. Соціологічні дослідження і є перспективним методом вироблення управлінських рішень у науковому управлінні соціальними процесами [249, с. 599], у тому числі у сфері діяльності прокуратури.

Важливим способом використання цього методу в роботі є соціологічне опитування. Метод опитування базується на грамотно спланованому виборі респондентів і питань, і в результаті забезпечується об'єктивне з'ясування суспільної думки. Опитування порівняно невеликих сукупностей людей, тих же прокурорів, дозволяє судити про становище і вірогідні тенденції розвитку соціальних процесів. Опитування із залученням достатньої кількості респондентів дозволяє у максимумі короткі строки одержати інформацію, потрібну для прийняття оперативних законодавчих та управлінських рішень або внесення обґрунтованих наукових пропозицій щодо цього. Нарешті,

важлива перевага методу опитування — широта охоплення різноманітних сфер соціальної практики [249, с. 613].

Так під час анкетування керівників обласних та районних прокуратур, прокурорів, слідчих та викладачів Національної академії прокуратури України (близько 150 осіб) вдалося з'ясувати думку респондентів із приводу вирішення питань діяльності прокуратури і прокурорів, у тому числі у морально-етичній сфері [166, с. 169].

Відповідне опитування проводилося і автором під час роботи над монографією (див. результати в додатку № 1).

Думається, доцільно було би впровадити низку заходів з опитування не лише працівників прокуратури, але й пересічних громадян України щодо їх ставлення до органів прокуратури, її посадових осіб, рівня довіри до органів прокуратури. Для досягнення якнайточнішого результату для проведення такого роду опитування, слід залучити незалежні громадські структури. Крім письмового опитування респондентів, можна провести його у телефонному режимі та/або в соціальних мережах Інтернету.

Серйозний підхід до такого заходу допоможе встановити істинне ставлення громадськості як до органів прокуратури і прокурорів, так і до суддів, а за наявності підстав — спростувати випадки щодо тотальної недоброчесності представників прокуратури України.

Основне значення опитування полягає в отриманні соціологічної інформації про стан суспільної, групової, колективної та індивідуальної думки, а також про факти та події, пов'язані з життям респондентів. Цей метод є особливо важливим у дослідженні соціальних процесів і явищ, які є малодоступними безпосередньому спостереженню, а також у випадках, коли досліджувана сфера мало забезпечена документальною інформацією. Причому багато дослідників вважають, що опитування є найбільш простим та доступним методом збору первинної соціологічної інформації [255, с. 167].

Серед спеціально-юридичних методів при підготовці роботи використано такі:

— догматичний метод, який застосовано для аналізу змісту законодавчих та інших нормативно-правових актів, виявлення в них суперечностей і прогалин для внесення пропозицій щодо їх усунення;

— метод тлумачення норм права у поєднанні з логіко-правовим методом дозволив з'ясувати волю законодавця, що за-

кріплена у тексті тих чи інших законів. У цьому дослідженні вказано методи наукового пізнання, що застосовуються для з'ясування змісту окремих положень Закону України «Про прокуратуру», Кодексу професійної етики та поведінки працівників прокуратури, галузевих наказів Генерального прокурора України та інших норм матеріального та процесуального права, які стосуються теми монографічної роботи, у їх системному зв'язку;

— порівняльно-правовий метод, тобто сукупність прийомів виявлення загальних та специфічних закономірностей виникнення, розвитку, функціонування правових систем (їх елементів) шляхом їх порівняння, під яким мається на увазі пізнавальна операція, що дає змогу на підставі фіксованої ознаки встановити подібність або відмінність об'єктів шляхом парного зіставлення [285, с. 13].

Зокрема, за допомогою порівняльно-правового методу у межах цього дослідження вдалося порівняти положення Кодексу професійної етики та поведінки працівників прокуратури, що діє в Україні, з його аналогами, що прийняті або розробляються в інших державах з розвинутими демократичними та правовими традиціями. Порівняння дозволило висловити рекомендації щодо удосконалення положень цього Кодексу.

У дослідженні використовувалися також методи правового прогнозування та державно-правового моделювання, яких було використано для рекомендацій із покращання організації та процесу комплектування органів прокуратури високоморальними працівниками, удосконалення процедури добору нових кадрів, визначення перспектив подальшого реформування органів прокуратури в умовах побудови демократичної правової держави.

Було використано й інші наукові методи пізнання, що сприяло отриманню обґрунтованих і практично значущих наукових результатів.

Висновки до розділу 1

1. Наукові дослідження з проблем загальної і професійної етики набрали сили у ході розвитку цивілізаційних процесів у суспільстві з XVIII ст. як результат антифеодальних революцій в Європі. Після демократичної за змістом судово-правової реформи в Російській імперії почали розвиватися судова етика та її частина — прокурорська етика. Одними з перших її

дослідників були відомі прокурорські діячі А. Коні та М. Муравйов.

У Радянському Союзі і Радянській Україні аж до закінчення епохи, пов'язаної з культом особи Й. Сталіна норми поведінки прокурорів, як і інших представників влади, було спотворено тотальною зневагою до людини та наймасштабнішими в історії репресіями в ім'я побудови комунізму під відповідними ідеологічними гаслами. Перші дослідження українських і російських вчених із цих питань становили праці загального характеру, присвячені питанням організації і діяльності прокуратури, у тому числі вирішенню кадрових питань (Г. Мурашин, В. Шинд та інші). Значно більше уваги приділялося судовій етиці (А. Бойков, Д. Котов, М. Строгович), причому прокурорська етика традиційно розглядалася як частина судової.

Після здобуття Україною державної незалежності окремі питання прокурорської етики розглядалися у монографіях В. Долежана, М. Косюти, М. Мичка, В. Сухоноса, а також у монографіях російських вчених О. Бойкова, К. Рябцева, М. Шалумова, у роботі Г. Єфремової, М. Андріанової і М. Кроза «Психологические проблемы управления в коллективах органов прокуратуры».

Поштовхом для активізації наукових досліджень прокурорської етики в Україні послужив початок розробки Кодексу професійної етики та поведінки працівників прокуратури. У зв'язку із цим Генеральною прокуратурою України було вивчено досвід діяльності органів прокурорського самоврядування ряду європейських країн з розроблення та контролю за додержанням Правил етичної поведінки прокурора, деякі положення яких було використано у Кодексі професійної етики та поведінки працівників прокуратури (2012).

На сторінках юридичної періодики, передусім журналів «Вісник прокуратури», «Вісник академії прокуратури», «Радник юстиції» упродовж 2006—2011 рр. було вміщено шість статей, присвячених порядку прийняття і змісту майбутнього Кодексу (С. Данілін, В. Долежан, О. Толочко і С. Подкопаєв, О. Шиньальський, П. Шумський).

Водночас у висвітленні проблем етики працівників прокуратури можна побачити істотні прогалини.

Практично в Україні відсутні є публікації, які були би присвячені нормам етичної поведінки прокурора при здійсненні нагляду за додержанням законів органами, що здійснюють досудове кримінальне провадження (процесуального керівництва

розслідуванням); нагляду за додержанням законів при виконанні покарань, представництва прокурором інтересів громадян і держави в суді у випадках, визначених законом.

Залишались поза увагою науковців проблеми запобігання професійній деформації із цих питань у прокурорському середовищі.

2. Методологічною основою дослідження стали загальнонаукові і спеціальні методи дослідження: універсальний діалектичний метод — для вирішення проблеми додержання прокурорами правил етичної поведінки в умовах різких змін у політичній і юридичній реальності, як частини професійної етики юриста з урахуванням її особливостей, формування правового статусу прокурорів. При цьому використовувалися методи аналізу і синтезу шляхом розкладання феномена професійної етики прокурора на окремі частини та їх об'єднання, вироблення узагальнених висновків, а також методи індукції і дедукції, сходження від конкретного до абстрактного і навпаки, що має особливо важливе значення для вивчення проблем професійної деформації працівників прокуратури. За допомогою історико-аналітичного методу вивчався характер позитивних змін у морально-етичних якостях сучасних прокурорів у порівнянні з попередніми епохами.

Стосовно теми дослідження визначено стан та перспективи використання статистичного та конкретно-соціологічного методів для вивчення як позитивних, так і негативних тенденцій у прокурорському середовищі з метою вжиття необхідних заходів.

Обґрунтовано пропозицію поширити використання методу соціологічного опитування не лише на респондентів-прокурорів, але й на пересічних громадян та представників громадськості.

ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА ПРОКУРОРІВ ЯК РІЗНОВИД ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКОЇ І ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ

2.1. Поняття та зміст професійної етики прокурора

В умовах пошуку найраціональніших шляхів реформування прокуратури України для забезпечення прав та свобод людини як найвищої суспільної цінності набуває особливої актуальності зміцнення моральних засад діяльності правоохоронних органів, зокрема прокуратури. На прокуратуру покладено функції і обов'язки, які вимагають від її службових осіб таких професійних якостей, які відповідали б найвищим стандартам людської поведінки. Це безпосередньо стосуються моральності і професійної етики у прокурорському середовищі. Знання законодавства і досвід його застосування значною мірою втрачають цінність, якщо діяльність прокурорів позбавлена морально-етичного наповнення.

Перш ніж приступити до конкретного аналізу цих проблем, висловимо своє ставлення до понять «етика» та «етичність», «мораль» і «моральність», тим більше, що в термінологічних та інших літературних джерелах ці поняття трактуються неоднозначно.

Термін «етика» походить від давньогрецького слова «ethos» — спільне життя, а згодом став використовуватися у значенні звичаю, темпераменту, оскільки звичаї виробляються у процесі спільного життя людей. Давньогрецький мислитель Арістотель уперше вжив в IV ст. до н. е. у своїй роботі «Етика» прикметник «ethicos» — етичний [125, с. 142].

З лінгвістичного боку, етика — це: 1) наука про мораль, її походження, розвиток і роль у суспільному та особистому житті людей; 2) норми поведінки, сукупність моральних правил якого-небудь класу, суспільної організації, професії тощо [139, с. 652]. Близьке до цього визначення наведено у філософській термінологічній літературі [121, с. 204]. В юридичному

розумінні етика — це «1) вчення про мораль, духовність та їх роль у житті суспільства; 2) система духовних норм і правил поведінки... є важливим фактором свідомого підтримання правопорядку в суспільстві» [302, с. 367].

Етика як вчення про відносини, що існують між людьми, та про обов'язки, що випливають із цих відносин, формулює засади практичної діяльності у формі категорій, тобто уявлень про добро і зло, належну поведінку, моральну відповідальність і формує їх у вигляді моральних принципів і норм поведінки, моральних оцінок та ідеалів, у вченнях про призначення людини, сенс її життя, щастя тощо. Тому в сучасній етиці розрізняють її складові частини, а саме: нормативну (питання належної поведінки людини), емпірично-описову (опис якісних меж моральності) і філософсько-теоретичну (про походження, сутність, закономірності розвитку, функції). При цьому нормативний характер етики підкреслює той факт, що її завданням є не лише формування певних еталонів поведінки та пояснення певних явищ, але й вироблення та формулювання моральних норм поведінки та цінностей, створення стандартів відносин, моральної практики і моральної свідомості, що й обумовлює її специфіку та особливе місце в системі наукового знання [10, с. 6].

Після появи у Стародавній Греції терміна «етика» у Стародавньому Римі з'явився термін «moralitas» — «мораль», який тлумачився як характер, звичай.

У розгорнутому вигляді мораль розглядається як єдність моральної свідомості, моральної практики (поведінки) та моральних відносин. Від інших регуляторів людської поведінки її відрізняє насамперед спосіб впливу на людей [284, с. 16]. Функціональним призначенням моралі є її вплив на поведінку людей, регулювання їх відносин, формування масштабів, тобто еталонів чи стандартів поведінки. Дотримання норм моралі, у свою чергу, контролюється членами суспільства, а їх порушення може викликати громадський осуд, а в деяких випадках — і юридичні санкції.

Особливу роль при з'ясуванні структури моралі відіграють у першу чергу моральні відносини, які створюються за прямої участі моральної форми суспільної свідомості і в той же час практично виражені у вчинках, поведінці людей.

Мораль як система норм і принципів, що виникають із потреби узгодження інтересів індивідів один з одним та із суспільством, спрямована на регулювання поведінки відповідно

до понять добра і зла та підтримується особистими переконаннями, традиціями, вихованням, силою громадської думки або вимогами закону.

На думку вченого-філософа ХІХ ст. М. Фаворова, «гідність людини як людини, як громадянина, як члена суспільства, як сім'янина визначається передусім і понад усе його моральними якостями» [161, с. 31].

У російській лінгвістиці, на відміну від української, крім слова «мораль» використовується також слово «нравственность». Як зазначив у зв'язку із цим відомий російський мовознавець С. Ожегов, «мораль — это правила нравственности, а нравственность — это духовные душевные качества, необходимые человеку в обществе, а также выполнение этих правил» [145, с. 136].

Поняття етики якнайтісніше пов'язано з поняттям моралі, яке в термінологічній літературі теж трактується по-різному. Так, мораль розглядається як духовність, форма суспільної свідомості, моральні відносини, система поглядів на соціальне життя. Норми моралі не тільки підтримуються стабільним суспільним порядком, силою звичок і громадської думки, але й фіксуються у формі різних приписів про те, як слід поводитись у кожному конкретному випадку [42, с. 770].

Як вважає М. Вознюк, етика — духовно-культурний механізм регуляції поведінки особистості та соціальних груп за допомогою уявлень про належне, в яких узагальнені норми, цінності, зразки поведінки, принципи ставлення до інших індивідів та соціальних груп [37, с. 279]. Ця ж авторка ввела у науковий обіг поняття «нормативна етика» як «сукупність норм, настанов, вимог моралі» [37, с. 281].

Ці та інші порівняння етики і моралі дозволяють дійти висновку, що спроби обґрунтувати відмінності, принаймні істотні відмінності між ними, є даниною традиції, не мають суттєвого теоретичного і практичного значення. І справді, суспільна мораль регулює етичні аспекти діяльності людей, а суспільна етика — моральні аспекти, без якоїсь відмінності між ними. Це дозволяє використовувати тезу «морально-етичні засади (норми) людської поведінки».

Із позиції мовного тлумачення етика — це наука про мораль, ті походження, розвиток і роль у суспільному та особистому житті людей, а також норми поведінки, сукупність моральних правил [139, с. 652]. Автори іншого тлумачного словника додають до цього визначення таких ознак етики, як

добропристойність та доброчесність [270, с. 299]. Представники філософської науки визначають етику як філософську дисципліну, об'єктом вивчення якої є мораль, моральність, система моральних норм і цінностей, що є характерною для певної культурної або релігійної спільноти, соціальної або професійної групи людей.

Об'єктом вивчення етики як науки є найширша сфера життєдіяльності людини з позицій моралі, тобто сукупності норм і принципів поведінки людей, певної форми суспільної свідомості, що виробилася у процесі багатовікової практики людини, норми та принципи, якими люди керуються у своїй поведінці.

Етика допомагає краще зрозуміти та проаналізувати внутрішню природу людської діяльності крізь призму моральних зв'язків, що виникають між людьми у повсякденному житті. Як доречно вказує Р. Де Джордж, «етику взагалі можна визначити як систематичне прагнення осмислити наш індивідуальний і громадський моральний досвід таким чином, щоб встановлювати правила, які повинні керувати поведінкою людей, виробляти цінності, яких варто дотримуватися, а також щоб виховати такі риси характеру людей, які корисно в собі розвивати» [49, с. 44].

Особливе місце у житті суспільства посідає релігійна етика, яка з давніх давен визначала поведінку людей у суспільстві, навіть у порівняно короткочасний період гоніння на церкву в Радянському Союзі і радянській Україні. Релігійна етика найтісніше пов'язана з таким поняттям, як совість, яка являє собою «усвідомлення і почуття моральної відповідальності за свою поведінку, свої вчинки перед самим собою, людьми, суспільством» [140, с. 349]. Совість може бути властивою й людині, яка не позиціонує себе як віруюча, навпаки, безсовісною можна вважати особу, яка скрупульозно відзначає всі релігійні свята і виконує всі релігійні обряди, але притому завжди готова на зраду і підлість, тобто проявляє лицемірство.

Сама по собі етика є складним соціальним явищем, яка за соціальним призначенням може бути поділена на декілька різновидів.

Думається, комплекси морально-етичних правил поведінки залежно від їх характеру і змісту можна поділити на такі різновиди:

- а) правила загальнолюдської етики;

б) правила етики, що поширюються на окремі континенти, країни і групи країн з урахуванням їх цивілізаційних, зокрема, релігійних традицій та інших особливостей;

в) корпоративні етичні норми, властиві окремим людським спільностям усередині кожної країни;

г) правила професійної етики, зокрема ті, які поширюються на окремі види державної служби та виконання інших професійних обов'язків.

Зміст норм і принципів професійної етики значною мірою формується під впливом як соціальних завдань конкретної професійної діяльності, так і тих сторін моральних відносин, які є найбільш типовими для даної професійної діяльності. Водночас незручність абстрактних приписів та їх застосування на практиці вимагає їхньої конкретизації, виявлення особливостей в умовах конкретної ситуації.

Оскільки система норм професійної моралі має свої особливості, тому що відображає специфіку тієї чи іншої професійної діяльності, суспільство вважає за доцільне створення етичних кодексів професійної діяльності, що сприятиме формуванню специфічних професійних моральних цінностей.

Основою нормативної професійної етики є докладна розробка правил поведінки, що застосовуються у конкретній професійній діяльності і випливають із різних вимог, що пред'являються суспільством до окремих професій з урахуванням характеру професійної діяльності. Такі етичні норми безпосередньо пов'язані з індивідуальною мораллю представників певної професії. В іншому випадку професійна діяльність не може здійснюватися взагалі або здійснюється не на належному рівні, що є неприпустимим. Щоб уникнути цього, потрібна конкретизація, максимально можлива чіткість моральних вимог, що пред'являються до представників різних професій, чим і обумовлено створення спеціальних моральних кодексів професійної поведінки.

На професійну мораль як показник загального стану моралі неминуче впливають конкретні історичні умови, в ній знаходять своє відображення проблеми загальнолюдських цінностей.

Деякі науковці заперечують існування професійної моралі. Зокрема, М. Строгович зазначив: «Кожна професійна етика вивчає застосування загальних норм моралі у специфічних умовах даної професійної діяльності, але вона не створює особливої моральності для даної професії. Тому можна говорити про «професійну етику», але навіть умовно не можна говорити про

«професійну моральність» [214, с. 14]. Враховуючи теоретичну і практичну ідентичність етики і моралі, для подібних тверджень, як уявляється, немає підстав.

Справді, професійна етика має дещо умовний характер, вона сама не створює особливої моральності, але вона узагальнює, систематизує, науково обґрунтовує моральні принципи й настанови, норми та інші явища моралі, доводить розумність і прогресивність одних підходів і піддає науковій критиці інші. Водночас етика допомагає виробляти такі моральні уявлення, принципи і норми, почуття, переконання, ідеали, звички та якості, що відповідають завданням поведінки людей, які виконують специфічні соціальні функції.

Опонуючи М. Строговичу, Л. Архангельський зазначив: «Розробка професійної етики досі здійснюється на базі теорії, а конкретна нормативна сторона її відстає у розвитку. У результаті доводиться стикатися з безпредметною розмовою: розмірковуємо про професійну етику, не називаючи її норм. Про що ж говоримо?» [7, с. 78].

Професійна етика, виникнувши спочатку як прояв повсякденної, буденної моральної свідомості, далі вже розвивалася на основі переконань і практики представників кожної професійної групи. Ці узагальнення підсумовувалися як у писаних, так і неписаних кодексах поведінки різних професійних груп, а також у формі висновків, що свідчило про перехід від буденної до теоретичної свідомості у сфері професійної моралі [159, с. 226].

Норми професійної етики виникли для сприяння найбільш успішному виконанню професійних обов'язків, що полегшує вибір оптимальної лінії поведінки у складних ситуаціях професійної діяльності, запобігаючи аморальним вчинкам.

Відомо, що процес становлення і запровадження професійних етичних норм був досить складним. Ці норми не одразу увійшли у суспільну свідомість і не одразу стали загально-визнаними. Більше того, «протягом усього періоду дії певних моральних норм суспільству та людям даної професії доводиться постійно підтверджувати їх» [159, с. 227]. Так само постійно відбувається процес «відмирання» тієї чи іншої норми. Це пов'язано з тим, що на збереження професійної моралі великий вплив мають традиції, які вказують на зв'язок, спадковість основних моральних норм, вироблених упорядкованого часу, але умови життя суспільства поступово викликають потребу й у зміні моральних орієнтирів у певній

частини суспільства, зокрема у межах певного професійного простору.

До професійної моралі можна віднести норми, що регулюють відносини між учасниками трудового процесу, і норми, що характеризують ставлення самого працівника до конкретного виду діяльності, який він виконує. В.Леоненко зазначала, що у найбільш розгорнутому вигляді норми професійної моралі можуть бути представлені у вигляді:

а) норм, що характеризують відносини професіонала з людьми, специфічне спілкування з якими складає основу професійної діяльності;

б) норм, що характеризують відносини професіонала з колективом, в якому він працює, а також з усією професійною групою;

в) норм, що характеризують відносини професіонала з суспільством в цілому [220, с. 20].

Очевидно, що ступінь свідомості, сумлінності, добровільності у виконанні працівником цих норм і буде характеризувати його ставлення до своєї професії та до якості виконання ним своїх професійних обов'язків.

Професійна етика як філософська наука включає в себе такі структурні блоки:

— загальна теорія професійної етики — коло проблем, які пов'язані із вченням про предмет, структуру, методи професійної етики як науки, а також аналіз її основних категорій, визначає її взаємовідносини із загальнолюдською етикою та іншими гуманітарними дисциплінами;

— історія професійної етики — розглядає коло проблем, що пов'язані з генезисом професійної моралі у суспільстві, а також відображає проблеми становлення професійної етики;

— спеціальні професійно-етичні теорії — охоплюють проблеми, у межах яких аналізуються, діють специфічні моральні кодекси у тій чи іншій професії (до числа таких структурних підрозділів відносяться наукова етика, медична етика, судова етика, адвокатська етика, прокурорська етика, етика соціолога, етика журналіста, етика підприємця тощо) [286, с. 95—96].

Розглядаючи професійну етику як філософську науку, слід зазначити, що її категоріальний апарат є досить різноманітним. До його структури входить широке коло філософських, загальнонаукових, етичних категорій, що, у свою чергу, дозволяє здійснювати аналіз професійно-етичних проблем на високому теоретичному рівні. Маючи відносну самостійність, професійна

етика не просто запозичує з філософії, етики та інших наук загальні та спеціальні категорії й методи, але при цьому враховує специфіку власного предмета, виробляє власний понятійний апарат, який постійно уточнюється шляхом включення нових і видозмінених старих категорій і правил.

До структури моралі входять дві взаємопов'язані сфери: моральна свідомість і моральна практика (поведінка). Тому є очевидним, що моральна свідомість є лише одним з елементів моралі, які являють собою її ідеальну, суб'єктивну сторону.

Моральні відносини виникають між людьми у процесі їх діяльності. Мораль є однією з істотних сторін соціальної дійсності людей, оскільки людина пов'язана із суспільством через конкретні моральні взаємовідносини, в яких вона є і суб'єктом, і об'єктом моральної діяльності. У цьому зв'язку можна сказати, що моральна діяльність являє собою об'єктивну, зовнішню сторону моралі поряд із внутрішньою стороною морального переконання [276, с. 100].

Тому професійна моральна практика має бути також включеною до визначення предмета професійної етики. На користь цього положення говорить і можливість суперечностей між моральною свідомістю і моральною практикою. Ці суперечності можуть бути непоміченими, неврахованими при обмеженні дослідження об'єкта професійної етики рамками тільки моральної свідомості представників тієї чи іншої професійної групи.

Як зазначили В. Наумчик та Є. Савченко, професійна етика як сукупність соціально обумовлених моральних норм поведінки впливає на мотиви поведінки людини, спонукає діяти певним чином. У той же час, не применшуючи активного впливу конкретних моральних відносин на професійну діяльність, не можна не враховувати, що вплив цей взаємний, а конкретна діяльність впливає на всі соціальні відносини, у тому числі моральні [137, с. 84].

Акцентуючи увагу на з'ясуванні змісту об'єкта дослідження, ряд авторів вважає, що професійна етика повинна вивчати норми і принципи професійної моралі: професійна етика — це «вчення про професійну мораль» [136, с. 32]; «вчення про моральні ідеали, принципи, норми...» [275, с. 6]; «вивчає сутність, норми і принципи етичної поведінки у професійній діяльності» [21, с. 9; 43, с. 13]; «сукупність конкретизованих моральних принципів, норм» [221, с. 41] тощо. При цьому професійні моральні норми є правилами, зразками, еталонами поведінки у конкретній професії. Професійна етика має займатися конк-

ретизацією, систематизацією застосування загальних моральних норм і принципів до певної професії, враховуючи особливості професійної діяльності.

При цьому є очевидним, що просте засвоєння загальних норм і приписів не гарантує, що особа буде утримуватися від вчинення аморальних вчинків, хоча норма й повинна конкретизуватися з урахуванням специфіки діяльності, особливостей ситуацій, умов. «Професійна мораль ставить завдання визначення власного критерію моральності» — зазначив А. Бойков [18, с. 54].

Із цим твердженням не можна погодитися. Вироблення власних критеріїв професійної моралі не так і далеко відстоїть від власної професійної моралі, вимоги якої сформовано колективною думкою, яка склалася у сфері певної професійної діяльності. Насправді, йдеться не про власні критерії професійної моралі, а про сприйняття їх у власній свідомості представниками даної професії, тобто про сприйняття індивідом певних морально-етичних норм як своїх власних.

Таким чином, професійна етика, розвиваючи загальні положення моральності, прийнятої у суспільстві, конкретизує її принципи і норми стосовно моральних відносин конкретної професійної діяльності.

Виходячи із вищевикладеного, слід визнати, що професійна етика — це вчення про етичні основи професійної діяльності, про моральні якості представників певної професії і про моральні відносини, які складаються у процесі здійснення професійної діяльності.

Іноді систему моральних відносин у професійному колективі називають службовою етикою. Виникає питання, як же саме співвідносяться такі поняття, як службова та професійна етика.

В етичній літературі прийнято розрізняти професійну та службову етику, хоча ці поняття багато в чому є спорідненими. Під службовою етикою мають на увазі взаємини між представниками професійного (виробничого, управлінського, навчального, наукового тощо) колективу, включаючи й етикетні норми взаємин. Службова етика не розглядає відносини між суб'єктами професійної діяльності й тими особами, на яких ця діяльність спрямовано. Службова етика, як вважає В. Комаров, є науковою теорією моральної поведінки людини, що виконує свої службові обов'язки в конкретному колективі [99, с. 4—5]. На його думку, дотримання етичних норм всере-

дині колективу сприяє нормалізації взаємин між його членами та іншими особами. Як впливає із вищезазначеного поняття, службова етика є більш вузькою, ніж професійна етика. Ще вужчий характер має службова етика у колективах владних структур.

Проте, видається, в єдиних, тим більше централізованих системах владних структур поняття службової етики можна поширити також на представників різних органів та установ, які взаємодіють при виконанні службових обов'язків (наприклад, у практиці координації прокуратури та інших правоохоронних органів).

Різні моральні цінності залежить не тільки від суб'єктивної свідомості, але й від суспільної свідомості. У міру історичного розвитку суспільства поняття про моральні цінності змінюються. Однак на певному етапі розвитку суспільства складається відносно стійка система моральних приписів, певна ієрархія моральних цінностей.

У зв'язку із цим для етично вірного вирішення складних ситуацій необхідно володіти моральним чуттям, яке напряму пов'язане з ієрархією цінностей, тобто визначенням їх важливості у даній професії. Деякі автори виступають проти «ієрархії цінностей» на тій підставі, що встановлення шкали цінностей означало б не що інше, як порушення норм моралі за мотивами доцільності [44, с. 36—37]. Такий аргумент викликає сумніви, оскільки значення різних цінностей у житті суспільства не може бути однаковим для кожної професії, конкретної ситуації. Кожна цінність, за справедливим зауваженням С. Анісімова, являє собою не саму ціль, а умову для існування більш високих цінностей. «Якщо всі відомі цінності, — стверджує автор, — розподілити за ступенем їх значущості для людства, його існування і прогресивного розвитку, то виходить класифікація у вигляді своєрідної ієрархії цінностей, що підпорядковується принципу субординації, де кожна цінність стосовно вищестоящої цінності відіграє роль засобу або умови, або впливаючого з неї наслідку» [5, с. 22—23].

Як уявляється, це стосується також одних порушень норм етичної поведінки у порівнянні і співвідношенні з іншими. Наприклад, обман урядовцем свого керівника в частині виконання одержаної вказівки може в кінцевому підсумку спричинити не лише порушення закону, але й моральні страждання людей.

Водночас виклад загальних і спеціальних вимог до представників тієї чи іншої професії, які визначають лінію поведінки

у професійній діяльності, послужить, за влучним зауваженням М. Барщевського, системою орієнтирів при вирішенні того чи іншого конкретного поведінкового питання [2, с. 23].

Серед видів професійної етики особливе місце посідає професійна етика юристів, тобто осіб, які присвятили свою діяльність використанню і застосуванню норм права у процесі регулювання суспільних відносин.

Юридична етика, пов'язана з характером діяльності всіх юристів-правознавців та виробленими стереотипами їх професійної поведінки. Це дозволило Спілці юристів України у 2001 р. затвердити Основні засади професійної етики юристів України [263, с. 595].

На думку В. Шибіка, є підстави виокремлювати як самостійний різновид юридичної етики судову етику, яка мала би включати не лише етичні привила для суддів, але й прокурорів, слідчих, адвокатів [293, с. 367]. Такої ж думки дотримується російський дослідник В. Четвернін [289, с. 1216].

Вважаємо, що в теоретичному і практичному розумінні ця ідея є нездійсненною, оскільки лише суди охоплюються судовою владою, чого не можна сказати про прокуратуру, органи розслідування і, звичайно, про адвокатуру. Та й розбіжності у характері професійної діяльності є більш ніж відчутними, хоча не можна заперечувати й наявності спільних рис, пов'язаних із тим, яку роль відіграють ці органи у забезпеченні додержання принципів верховенства права і законності, підтриманні правопорядку.

Це особливо може помітити працівник, який займався різними видами юридичної діяльності. Наприклад, суддя чи прокурор, які раніше були адвокатами, здатні краще зрозуміти позицію адвоката з точки зору додержання ним норм адвокатської етики, що сприятиме гармонізації професійних відносин між ними.

Зв'язок між судовою і прокурорською етикою найвиразніше проявляється у країнах так званої романської правової сім'ї, в якій і судді, і прокурори попри те, що вони здійснюють різні функції, належить до одного професійного мегаоб'єднання — магістратури і можуть без особливих формальностей міняти статус судді на статус прокурора і навпаки.

Що стосується діяльності прокурора, то вона пов'язана з великою кількістю моральних проблем. Вирішення цих проблем відбувається залежно від моральних ідеалів, принципів і почуттів прокурора. При цьому роль регулятора поведінки в усіх

випадках виконують цілком конкретні, перевірені практикою і освячені традицією вимоги прокурорської етики. У правовій літературі не надається їй визначення, тому варто зробити спробу запропонувати власне визначення:

«Професійна етика прокурора — це зведення правил етичної поведінки при здійсненні функцій прокуратури у відносинах з пересічними громадянами, суддями, іншими сторонами судового процесу, представниками правоохоронних та інших державних органів та установ, органами місцевого самоврядування, зарубіжними органами прокуратури, об'єднаннями громадян, засобами масової інформації, колегами-прокурорами для підтримання авторитету прокуратури в суспільстві».

Прокурор не лише керується нормами етики, враховуючи при цьому специфіку служби у прокуратурі. Він у своїй професійній діяльності обирає лінію оптимальної поведінки, яка відповідає його внутрішньому моральному переконанню, так званому внутрішньому імперативу поведінки, несучи за порушення етичних норм, залежно від характеру порушень, юридичну відповідальність як представник держави.

Професійну етику прокурорів можна розглядати в широкому та вузькому сенсі. У широкому сенсі професійна етика прокурора — це специфічна галузь професійної етики, що стосується моральної свідомості прокурорських працівників та регламентує взаємовідносини прокурора під час здійснення останнім своїх професійних обов'язків, а у вузькому сенсі професійна етика прокурора — це сукупність професійно-етичних принципів, на яких базується прокурорська діяльність, правил, що визначають допустимо можливу поведінку прокурорських працівників як у службовій, так і позаслужбовій обстановці, професійно-етичних знань та характеристик особистості прокурора.

Будь-яка професійна етика, у тому числі прокурорська, виробляється у процесі вирішення соціальних завдань професії, оскільки норми професійної моралі відіграють важливу роль у системі регулятивного механізму професійної діяльності.

Важливе значення професійної етики прокурора як її окремої галузі полягає в тому, що її основною функцією є регулювання моральних відносин прокурора, що виникають під час здійснення ним своїх професійних обов'язків. Крім цього, вона включає в себе:

- ставлення прокурорських працівників до суспільства;
- взаємовідносини всередині прокурорського колективу, тобто взаємовідносини як між самими працівниками, так і між

працівником і керівником та специфічні моральні норми, які притаманні лише прокурорській професії;

- особливості професійного виховання майбутніх прокурорських кадрів;
- моральні якості прокурорів, наявність яких забезпечить найкраще виконання професійного обов'язку, професіоналізм працівника прокуратури.

Застосування норм професійної етики на практиці створює сприятливий професійний клімат у прокурорському середовищі, підвищує працездатність працівників прокуратури та рівень їх доброчесності і цим самим допомагає підвищити авторитет прокурорської професії в очах громадськості.

Неоціненною є роль професійної етики і для виховного процесу у прокурорській системі. Кожна людина в суспільстві виконує різні соціальні ролі і функції. Виконання певних функцій передбачає наявність не тільки певних професійних знань, навичок і умінь, але й моральних вимог, а також виховання необхідних моральних якостей для виконання соціальної ролі професії. Етичне виховання особи прокурора — важливе завдання професійної етики.

Система поглядів прокурора на професійну етику, його ціннісні орієнтири набувають великого загальнодержавного, загальносуспільного значення. Зокрема, прокурор, виголошуючи судову промову у кримінальному провадженні і підкреслюючи його моральні аспекти, має можливість вплинути на моральні почуття і моральну свідомість як учасників судового процесу, так і місцевих жителів і суспільства у цілому, зацікавленого у позитивних зрушеннях у стані правопорядку, досягнення суспільної гармонії між окремими соціальними і національними групами.

Морально-етичним цінностям професійних юристів, особливо прокурорів, протистоять норми поведінки злочинного світу, особливо членів організованих злочинних угруповань, коли злочинні норми поведінки проявляються у вигляді так званих «понять» і виражаються у своєрідній словесній формі та настанні своєрідних санкцій за невиконання цих норм, заснованих на проявах жорстокості і нелюдності.

Проте для прокурора, слідчого, які так чи інакше беруть участь у спілкуванні з представниками цих суспільних прошарків при виконанні службових обов'язків, є корисним одержання інформації про «поняття» і традиції злочинного світу для її використання у криміналістичних та кримінологічних цілях.

2.2. Історичний розвиток професійної етики прокурорів в Україні

Виникнення професійної етики нерозривно пов'язано з появою самої етики як окремої науки і системи соціальних норм. Історично так склалися, що етично-професійні норми з початку їх виникнення розвивалися від конкретного до абстрактного. Від початку свого виникнення ці правила поведінки було індивідуалізовано, тобто стосувалися вони конкретних особистостей. І тільки внаслідок тривалого історичного розвитку їхній зміст поступово набував нормативного характеру.

Кожна історична епоха має свої особливі етичні, у тому числі професійні норми, що відповідали життєвим принципам суспільства та конкретному виду професійної діяльності.

Перші зародки професійної етики як її відгалуження з'являються ще за рабовласницьких часів. Так, давньогрецький філософ Платон вважав, що публічний діяч як добродійник наділений такими моральними якостями, як мужність, поміркованість, мудрість, справедливість [81, с. 13]. Арістотель був першим, хто почав виокремлювати професійну етику як особливу галузь етичних знань [125, с. 142].

Очевидно перший в історії людства кодекс професійної етики було розроблено Гіппократом. Давньогрецький лікар сформулював його у вигляді клятви, в якій зосереджено правила етичної поведінки лікаря. Його положення не втрачають значення і донині. Особливо це стосується крилатого вислову «не зашкодь», який, звичайно, стосується і прокурорів.

Проте слід зазначити, що антична філософія та її частина — антична етика повністю виправдовували рабовласництво як одну з основ суспільного устрою.

Наступний значний етап розвитку професійної етики стосується феодальної епохи, під час якої з'являються нові професії, відбувається професійний розподіл праці. Це, у свою чергу, породжувало процес створення нових етико-моральних кодексів, а саме заповідей цехів, статутів чернецьких і лицарських орденів, купецьких гільдій тощо. Спочатку ці кодекси виражали прагнення представників панівного класу закріпити за собою привілеї займатися розумовою працею, а пізніше ця тенденція почала виявлятися і серед людей так званих вільних, творчих професій (художників, письменників та інших митців). У середні віки етичні норми розробляли феодали, діячами церкви, а норми професійної етики — ор-

ганами самоврядування об'єднань ремісників та представників інших професій, а відтак з'явилися норми професійної етики [23, с. 34].

Що ж стосується прокуратури, то саме слово «прокуратура» походить від латинського дієслова «procurare» — піклуватись, завідувати, керувати, звідки й утворився похідний іменник «procurator» — завідуючий, керуючий [300, с. 263]. У Стародавньому Римі це був керуючий майном, маєтком тощо. Ними були улюблені раби і водночас представники влади імператора [245, с. 551].

Найвідомішим прокурором того часу був Понтій Пілат, про якого можна дізнатися з Біблії. Він був людиною, яка ставила власні інтереси понад усе [224, с. 79], не дуже обтяжуючи себе моральними перешкодами. Тому справедливість і закон відступали, коли мова йшла про задоволення особистих інтересів та потреб. Понтій Пілат не виявив за Ісусом ні найменшої провини [54, с. 19], в яких його звинувачували вороги, і повинен був притягти супротивників Христа до відповідальності та захистити останнього, але прокурор піддався безпідставним заганкам юрби і прирік Ісуса Христа на страшні муки [226, с. 764], проявивши таку аморальну якість, як безпринципність.

На східнослов'янських землях у процесі розвитку державності часів Київської Русі поступово утверджувались морально-етичні вимоги до поведінки як простолюдинів, так і князівської верхівки.

Одну з перших моральних вимог щодо людської поведінки можна прослідкувати ще в «Повчаннях» князя Володимира Мономаха, які датуються початком XII ст. У них, зокрема, йдеться про «...еде [и] питью быть без шума великого; при старых молчать, премудрых слушать; старшим повиноваться, с равными и младшими любовь иметь, без лукавства беседа, но побольше разуметь; не свирепствовать словом, не хулить в беседе, не смеяться излишне; стыдиться старших, с непотребными женщинами не беседовать...» [82].

У XIII—XVI ст. значна частина українських земель перебувала у складі Великого князівства Литовського. У цій державі упродовж шістдесяти років було проведено кодифікацію тогочасного права, внаслідок чого з'явилися три Литовські Статути (1529, 1566, 1588). У них було закріплено нове поняття «прокуратор». На той час прокуратор виконував сучасну функцію адвоката (судового захисника), але частково подібно до

сучасного прокурора представляв у суді інтереси держави і приватних осіб.

Особливу увагу привертають закріплені норми права, що встановлювали правила етичної та моральної поведінки, а також покарання за їхнє порушення. Так, у першому Литовському Статуті 1529 року (р. 6 ст. 18) передбачалася відповідальність за образу судді та висувались етичні вимоги до поведінки останнього: «Якби хто... суддям у суді сказав лайливі слова і тим виказав зневагу до суду і суддів, то його має бути покарано... також і суддя, виконуючи судові обов'язки, не повинен нікого ображати...» [250, с. 248].

У другому Статуті 1566 року, який отримав на західноукраїнських землях назву «Волинський», було вже нормативно закріплено вимоги до осіб, що обиралися на посаду судді, та інших судових чиновників. Серед усього масиву вимог можна прослідкувати й етичні критерії, яким мали відповідати ці посадовці, а саме, це люди мали бути «...добрі, доброчесні, розторопні, обізнані в праві...» [251, с. 232]. Обов'язковою умовою обрання судді, підсудка і писаря було також виголошення присяги перед шляхтою, що їх обрала. Проголошення ними присяги несло в собі й етичний обов'язок, оскільки у тексті самої присяги зазначалося, що вони мають судити по справедливості, а також не зважати: «...на вищий або підлий стан, на достоїнства і посади, на багатого або вбогого, на приятеля кривного, ані на неприятеля, на тутешнього, ані на гостя не дивлячись, ні за приязнь, ні за важність, ні з остраху, ні за обіцянки і подарунки, ані сподіваючись пізнішого подарунку або якої винагороди...» [251, с. 249]. Безумовно, виконанню цих морально-етичних вимог перешкождали реалії класового суспільства, та й тепер вони виконуються далеко не завжди. Хоча вищезазначені вимоги стосувалися судді і його помічників, але, як уявляється, можна вважати, що вони застосовувалися і до прокураторів, адже в той історичний період останні відігравали важливу роль у судовому процесі.

Із прийняттям так званої Варшавської Конституції в 1578 р. з'явилися нові етичні вимоги до кандидата на посаду судді. Так, в артикулі 2 зазначалося, що це мала бути: «...гідна, богобоязлива, цнотлива...» [251, с. 348] людина. Наступний артикул цього документа було присвячено присязі судді, в якій йшлося, що кандидат на зазначену посаду не повинен вчиняти ніяких вчинків аморального характеру, щоб отримати цю посаду.

У третьому Статуті 1588 року тривало удосконалення етико-моральних вимог до судді, підсудка і писаря. Нововведенням цього документа є докладна регламентація діяльності прокуратора. Так, у розділі 4 артикула 57 закріплено обов'язкове надання послуг прокуратора особам, що не могли чи не вміли представляти свої інтереси в суді і не мали коштів його запросити. Наступні два артикули закріпили вичерпний перелік осіб, які не могли бути прокураторами. А 59-й артикул установив відповідальність «...фальшивих і підступних...» [252, с. 165] прокураторів.

Коротко торкаючись історії створення інституту прокуратури на території сучасної України, слід звернути увагу на те, що це певною мірою пов'язано із створенням Українського Трибуналу у місті Батурин у 1579 р. Кожного року цей трибунал починав роботу з обрання інстигатора (прокурора) [223, с. 104].

Особливе місце серед усього загалу інстигаторів посідав судовий інстигатор. На нього покладалися такі обов'язки, як підтримка порядку під час судового засідання, а також стеження за своєчасністю сплати судових послуг, штрафів та інших виплат сторонами судового процесу. Судовий інстигатор обирався лише із числа суддів, а саме «людей статочних, хотливых, в речах беглых и ученых на уряд бурмистровский и радецкий» [234, с. 178—179], тобто до цих посадовців висувалися підвищені вимоги, а це означає, що вони мали бути наділеними високими етико-моральними якостями.

У присязі інстигатора підкреслювалось, що він перебуває при суді, а отже, «судові у всіх наказах по відношенні до мене слухатись буду, також накази і резолюції судові доповню і втілю» [232, с. 57]. Цю норму, уявляється, повноправно можна вважати і професійним правилом поведінки судового інстигатора в суді. Хоча у тексті цієї присяги не згадується про будь-які етичні вимоги, які могли би висуватися до цих службовців, але сам факт її існування за тих часів дає можливість говорити про перші зародки професійних правил поведінки прокурорів.

Традиційно історію розвитку прокуратури як окремого державного інституту в Російській імперії пов'язують із часами правління Петра I. У той історичний проміжок часу більша частина України перебувала в її складі. Тому, проаналізувавши тогочасне законодавство, можна прослідкувати зародження і розвитку інституту прокуратури в Україні та професійно-етичних норм, що стосувалися прокурорів.

У період із кінця XVII ст. до середини XVIII ст. в Росії зростала злочинність у державній сфері, збільшувалась кількість зловживань посадовців, прогресувало хабарництво як прояв корупції. Тому виникла необхідність створення спеціальної служби по боротьбі із цими ганебними явищами. Царськими указами від 2 і 5 березня 1711 р. було запроваджено фіскальну службу. В обов'язки фіскалів входило: «кримінальне переслідування і охорона інтересів казни; нагляд за діяльністю державних установ передусім у сфері судочинства» [228, с. 22]. Отже, прообразом прокуратури в Російській імперії став інститут фіскалів.

Петром I 17 березня 1714 р. Указом «Про фіскалів, про їх посади та дії» передбачалося звільнення з посади фіскала, якщо виявиться, що той, хто займає цю державну посаду, є «...на самом деле неприлежен и нерадетелен...» [228, с. 178]. У цій же статті закріплювались вимоги щодо осіб, які займали посади фіскалів, серед них є й етичні критерії, а саме це мали бути люди «...добрі і правдиві...» [228, с. 178].

Проте запровадження фіскальної служби не дозволило побороти явища хабарництва в державному апараті, як не вдалося це зробити й дотепер. Досить точно оцінив роботу російських чиновників того часу історик В. Ключевський: «Неслужняність чиновників приписам вищого начальства і навіть царським указам стала при Петрі I справжньою виразкою управління, яка перевищувала навіть сміливість старих московських дяків» [89, с. 177]. Природно, ані про жодну моральність у діяльності цього органу було годі й говорити. Тому Петро I на теренах Російської імперії вирішив заснувати новий інститут нагляду у вигляді прокуратури.

Прокуратуру було запроваджено трьома указами Петра I, а саме: від 12 січня 1722 р. «Бути при Сенаті генерал-прокурору і обер-прокурору, також у кожній колегії по прокурору, які мають рапортувати генерал-прокурору», від 18 січня 1722 р. «Про встановлення посад прокурорів у надвірних судах і про межі компетенції надвірних судів у справах з доносами фіскальних та інших людей» і від 27 травня 1722 р. «Про посаду генерал-прокурора» [217, с. 85].

12 січня 1722 р. імператором було видано іменний указ Сенату, в якому було закріплено обов'язки сенаторів, у тому числі прокурорів. Важливість цього указу полягає в тому, що ним було запроваджено текст присяги для кандидатів на посади прокурорів, яка мала неабияке моральне значення:

«Я, обіцяю і клянуся всемогутнім Богом... «чинить мене ни для какой страсти, свойства, дружбы или вражды, но по самой истине, как я пред Богом и страшным Его судом в том ответ дать могу, и как суще мя Господь Бог да поможет. Аминь» [76, с. 11]. Причому перед Богом прокурори складали присягу аж до революційних подій 1917 р.

Проте при цьому слід зазначити, що для основної маси чиновництва, включаючи частину прокурорів, посилення на Бога і Божі заповіді у текстах присяги й інших документах, навіть коли вона складалася на Біблії, мало скоріше формальний, ритуальний характер, оскільки їх поведінка явно суперечила нормам як релігійної, так і загальнолюдської моралі. Це являло собою такий прояв антиморалі, яким вважається лицемірство.

Слід зазначити, що для служби в органах прокуратури на той час жодних особливих вимог не було. Попри це особливу увагу звертали на ділові та моральні якості претендентів.

Після смерті Петра I інститут прокуратури почав занепадати і втратив своє значення.

Відновлювальні процеси почалися за часів правління Катерини II. Вона значно підвищила статус генерал-прокурора й вимоги, що висувалися до кандидатів на цю посаду, а також до губернських прокурорів. Імператриця вважала, що людина, яка буде займати такий відповідальний пост у державі, має бути щиросердою, відвертою, пильною і правильною.

В Уложенні управління губернією від 7 листопада 1775 року окремий розділ називався «Про прокурорську і стряпчеську посаду». Було передбачено виголошення прокурором при вступі на посаду присяги, в тексті якої містилися й етичні норми щодо його поведінки [229, с. 278—293].

У середині XIX ст. в Російській імперії було здійснено низку прогресивних перетворень системи судоустрою і судочинства, складовою яких було реформування прокуратури, що наблизило прокуратуру до тодішніх європейських стандартів. Особливо це стосувалося ролі прокурора в досудовому кримінальному процесі та підтриманні державного обвинувачення в умовах гласного і змагального судового процесу.

У розділі 3 Судових статутів «Про осіб прокурорського нагляду» статтях 124—136 якихось особливих моральних вимог до прокурорів не містилося.

Не було також затверджено текст присяги прокурора, на відміну від таких посадових осіб, як суддя, присяжний повірений і судовий пристав. Очевидно, що прокурори як державні

службовці повинні були керуватися такими ж моральними настановами, як і інші представники чиновництва Російської імперії, яким було присвоєно відповідні чини, оскільки спеціальних чинів для прокурорів не існувало [230, с. 385].

Говорячи про суть морально-етичного підґрунтя діяльності прокурора-державного обвинувача від судової реформи 1854 р. до подій 1917 р., не можна забути, що важливий вплив на його зміст справляло те, що прокурор діяв в умовах абсолютистської Російської імперії і був при цьому представником дворянства, оскільки недворяни до державної служби не допускалися. Саме по собі дворянство являло собою «вищу правлячу верству в Росії, що виникла на ґрунті державної служби» [48, с. 408]. Все це призвело до появи особливої «дворянської етики», характерною рисою якої було зневажливе ставлення до більшості інших суспільних верств, які піддавалися соціальному і національному гнобленню. Звичайно, прокурору, навіть добросердому по натурі, було дуже важко проявляти найкращі моральні якості. Проте окремі прокурори, як і судді, послідовно керувалися передовими на той час моральними критеріями у своїй професійній діяльності. Зокрема, як зазначив судовий діяч того часу А. Коні, «судові статuti, створюючи прокурора-обвинувача і вказавши йому його завдання, окреслили і моральні вимоги, які полегшують і підносять його завдання, віднімаючи у виконавця формальну черствість і бездушне виконавство» [101, с. 53].

У період національно-визвольної революції 1917—1921 рр. кардинальних змін в організації діяльності прокуратури не відбулося, хіба що складна воєнно-політична обстановка фактично не дала можливості взагалі працювати органам прокуратури, не говорячи вже про добір кадрів та удосконалення професійної етики прокурорів.

Ще складнішими й неоднозначнішими були процеси створення прокуратури в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР). Постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) від 28 червня 1922 р. було створено Державну прокуратуру УСРР з метою належної організації боротьби зі злочинністю і здійсненням нагляду за дотриманням законів [171, с. 42].

Використання для цього старих юридичних кадрів було не завжди можливим і не завжди бажаним з ідеологічних міркувань. На службу до прокуратури добиралися люди, вірні ідеям соціалізму і до того ж члени Комуністичної партії (більшови-

ків) України (КПБУ), які щиро вірили у торжество соціалізму або принаймні декларували цю віру. Колегією Наркомату юстиції 2 травня 1922 р. було затверджено мінімальні норми представництва комуністів у судах і прокуратурі [27]. Тодішній Генеральний прокурор України М. Скрипник зазначав, що прокурори мають не лише знати законодавство, але й бути випробуваними як партійці (очевидно, мались на увазі люди, які мали дореволюційний партійний стаж і брали участь на боці червоних у громадянській війні) [36, с. 5].

Пізніше, будучи полум'яним більшовиком-ленінцем, М. Скрипник захищав національні інтереси України у складі Союзу РСР, послідовно провадив у життя лінію на українізацію мовної та культурної сфер. Будучи підданий за це цькуванню московськими «вождями», він у 1933 р. вчинив самогубство. Пізніше у Харкові йому було поставлено пам'ятник.

Відповідно до Інструкції губернiальним атестаційним комісіям під час атестування прокурорів використовувались такі пріоритети за ступенем важливості: політичні погляди, розумовий розвиток, моральні якості, риси характеру, організаторські здібності, стан здоров'я [28, с. 325—327]. Такі моральні цінності, як повага до людини та її невід'ємних прав, гуманізм та інші категорії етики, звичні для працівників прокуратури сучасності, за тих часів відверто зневажалися, особливо коли йшлося про ставлення до представників повалених експлуататорських класів та до інтелігенції.

Долаючи опір значної частини населення під час проведення економічної політики позаекономічними засобами, силові структури і прокуратура в широких масштабах застосовували каральні заходи для прискорення індустріалізації і колективізації сільського господарства, які обернулись мільйонами людських жертв. Це дає підстави стверджувати, що ці та інші заходи, зокрема, у зовнішній політиці, були в цілому аморальними в загальнодержавному масштабі і являли собою викривлення моральної свідомості державних службовців, включаючи суддів і прокурорів, на досить тривалий історичний період. Не можна недооцінювати і шкідливість викорінення релігійної ідеології зі сфери юридичної освіти і свідомості працівників правоохоронних органів, включаючи прокурорів.

При цьому варто зазначити, що багато тодішніх комуністів, у тому числі і прокурорів з партійними квитками, у своїй моральній свідомості мали задатки чесних людей. Проводячи у життя лінію партії, вони щиро вірили, що така діяльність

підє у кінцевому підсумку на користь інтересам суспільства, сприяючи якнайшвидшій побудові комунізму.

У передвоєнні роки влада постійно знищувала державних діячів, які не стільки виступали проти лінії партії, скільки проявляли певну стриманість у її реалізації. Так, загинули в катівнях НКВС прокурори Української РСР того часу М. Ємінник, Г. Железнодорожський, М. Михайлик, В. Поляков, В. Порайко та деякі інші [88, с. 33]. Аналогічні процеси відбувались у прокуратурах інших союзних республік і в Прокуратурі Союзу РСР. Паралельно репресовувались прокурори міськрайонної, обласної ланки, у тому числі за незалежну позицію при здійсненні нагляду у сфері кримінального судочинства. Серед них був і прокурор Одеської області Я. Турін. За років війни прокурори високого рангу без будь-яких законних підстав санкціонували позасудові розправи з людьми, у тому числі депортації цілих національних груп до Сибіру і Казахстану. Нащадки репресованих не могли стати членами партії, а відтак і працювати у правоохоронних органах, включаючи прокуратуру, що регламентувалося таємними вказівками партійних органів.

Страхітливі наслідки такої політики проявлялись у тому, що у наступних поколіннях працівників прокуратури, хоча і не у всіх, виробились такі антиморальні якості, як безпринципність, догідництво перед начальством, пристосуванство, боягузтво тощо.

Спроби гуманізації прокурорської системи у післявоєнні часи були пов'язані з удосконаленням законодавства про прокуратуру і посиленням ролі загальнолюдських етичних принципів у її діяльності. Щоправда, у першому загальносоюзному акті про прокуратуру — Положенні про прокурорський нагляд в СРСР від 24 травня 1955 р. [34] взагалі не містилося жодних вимог ні до ділових, ні до моральних якостей працівників прокуратури. Проте певний вплив на ці процеси спричинили вимоги гуманізації суспільного життя, задекларовані керівництвом КПРС у Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу, прийнятій XXII з'їздом партії і, зокрема, в її складовій частині — Моральному кодексі будівника комунізму, який, зокрема, включав такі загальнолюдські принципи, як висока свідомість суспільного обов'язку, колективізм і товариська взаємодопомога, гуманні відносини і взаємоповага поміж людьми; чесність і правдивість, моральна чистота, простота і скромність у громадському і особистому житті, непримиренність до несправедливості, нечесності, кар'єризму.

Звичайно, ці принципи цілком могли бути взяті за основу загальносуспільної, професійної і прокурорської етики. Натомість такі псевдоідеали, як відданість справі комунізму, непримирненість до ворогів комунізму, дружба і братерство усіх народів СРСР, не мали скільки-небудь раціонального характеру, були чисто декларативними і не сприймалися серйозно у прокурорському середовищі [215, с. 119—120]. Це ж стосувалося і моральних «заповідей» Статуту КПРС, який поширювався і на прокурорів, оскільки всі вони були або членами, або спочатку кандидатами у члени КПРС [174, с. 5—6].

Відповідно до ч. 1 ст. 20 Закону Союзу РСР «Про прокуратуру СРСР» від 30 листопада 1979 р. прокурорами і слідчими прокуратури призначалися громадяни Союзу РСР з вищою юридичною освітою, наділені необхідними політичними, діловими і моральними якостями [35]. Як видно, за ступенем важливості політичні якості прокурора перебували на першому, а моральні — на останньому, що саме по собі було досить красномовним.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 лютого 1964 р. було затверджено Положення про заохочення та дисциплінарну відповідальність прокурорів та слідчих органів прокуратури [144]. Цей документ передбачав деякі морально-етичні вимоги до працівників прокуратури. В ньому зазначалося, що радянські прокурори та слідчі мають бути взірцем високої комуністичної свідомості, принциповості, працьовитості, прикладом дотримання норм морального кодексу будівника комунізму, виконувати свою роботу чесно і гідно, дотримуючись радянського законодавства. В цьому документі не йшлося про використання норм міжнародного і європейського права в діяльності прокуратури, оскільки більшість цих норм не була ратифікованою ні СРСР, ні Українською РСР. У Положенні передбачалася відповідальність прокурорів не лише за порушення службової дисципліни, але й за аморальну поведінку, яка порочить авторитет радянської прокуратури.

При цьому бралася до уваги, що авторитет будь-якої державної структури передусім залежить і від рівня загального авторитету влади, який на час прийняття Положення був вкрай низьким як через спогади про репресивну політику Й. Сталіна, так і через волюнтаристську політику колишнього радянського лідера М. Хрущова на внутрішній і міжнародній арені.

Положення ст. 20 Закону СРСР «Про прокуратуру СРСР» 1979 р., яке стосувалося моральних якостей працівників проку-

ратури, було конкретизовано у Положенні про заохочення та дисциплінарну відповідальність прокурорів та слідчих органів прокуратури СРСР, яке було затверджено Верховною Радою СРСР 17 лютого 1984 р. У ньому йшлося про те, що радянські прокурори «повинні мати високі моральні якості, бути зразком комуністичної ідейності, принциповості і непримиренності до порушень соціалістичної законності, інтересів держави і суспільства, поєднувати свої професійні знання з громадянською мужністю, непідкупністю і справедливістю» [143]. Цим документом закріплювалася також дисциплінарна відповідальність за негідну поведінку працівників прокуратури, яка, у свою чергу, підривала авторитет всієї прокуратури і завдавала шкоди державним інтересам.

Посилення відповідальності за аморальні прояви збіглося з періодичними кампаніями, спрямованими на посилення боротьби з пияцтвом. Боротьба з порушеннями морально-етичних норм інколи проявлялася в надмірному втручанні до сфери сімейних відносин. Особи з нетрадиційною сексуальною орієнтацією, безумовно, не допускались або видалялися з органів прокуратури і навіть притягувалися до кримінальної відповідальності.

Свій внесок у дотримання моральних засад в органах прокуратури зробили первинні партійні організації і районні, міські, обласні комітети КПУ, партійні комісії, які займалися попередніми перевітками інформації про проступки комуністів, визначали засоби партійного впливу. Виключення з лав КПРС тягло за собою звільнення з посади прокурора, помічника прокурора, слідчого прокуратури.

Проте у деяких рекомендаціях і вказівках Генерального прокурора СРСР боротьба за моральні устої підмінювалася політичними вимогами.

У Наказі Генерального прокурора СРСР «Про заходи з підвищення ідеологічного рівня та ділової кваліфікації прокурорських, слідчих кадрів» зазначалося, що деякі керівники прокуратур погано піклуються про політичне зростання прокурорів, не цікавляться їх навчанням у мережі партійної освіти, не організують лекцій і доповідей на політичні теми [235, с. 365—368]. У вказівці заступника Генерального прокурора СРСР «Про підвищення ідейно-політичного рівня та ділової кваліфікації прокурорсько-слідчих працівників» [235, с. 388—393] зверталася увага на те, що в роботі з підвищення ідейно-політичного рівня має місце слабка цілеспрямованість і формалізм. У цих та інших подібних актах

морально-етичні аспекти поведінки прокурорських працівників не розглядалися.

Слід зазначити, що у так звану «добу застою» (середина 1970 — середина 1980-х рр.) почастишали випадки переслідування тих представників української інтелігенції, які з високоморальних позицій публічно висловлювали незгоду з тими чи іншими аспектами діяльності КПРС/КПУ і органів державної влади, зокрема, у сфері культури та мови, посилилася боротьба з «українським буржуазним націоналізмом». Ця діяльність не лише засуджувалася з позицій офіційної моралі як антипартийна, але й тягла за собою притягнення найпринциповіших активістів до кримінальної відповідальності за антирадянську діяльність (Василя Стуса, Миколу Руденка, Олексу Тихого, В'ячеслава Чорновола та ін.), хоча у порівнянні з періодом 1930-х рр. такі прояви політичних переслідувань мали не такий поширений характер. У переслідуванні дисидентів брали активну участь і органи прокуратури. Попри те, що матеріали політичних процесів замовчувались, як і численніші заборони на професійну діяльність з ідеологічних мотивів, а засуджені відбували покарання за межами України, мужність і принциповість цих людей стали морально-етичним еталоном, особливо для молодого покоління. Пізніше його представники у масовому порядку поповнили лави патріотів України. Проблеми усвідомлення національної ідентичності набули поширення уже із середини 1980-х рр., а згодом стали масовою моральною передумовою відродження України як незалежної демократичної держави.

Ці процеси не могли оминати і прокуратуру Української РСР, як і, зокрема, її керівництва, яке упродовж десятиліть діяло у фарватері союзної прокуратури. Вони особливо прискорились із прийняттям 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України [51] і Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. [4].

2.3. Сучасний стан кодифікації норм професійної етики прокурорів України

Здобуття Україною державної незалежності прискорило процес демократизації суспільства, у тому числі і державних органів, включаючи прокуратуру. Вони прискорилися із прийняттям 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України та Акта проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р.

Усвідомлення працівниками прокуратури своєї ролі у демократичному суспільстві і демократичній державі, яка почала формуватись в умовах незалежності, послужило поштовхом для формулювання етичних основ її діяльності. При цьому відкрились можливості широкого використання у цій сфері досвіду інших демократичних країн, передусім європейських.

Уже 5 листопада 1991 р., коли формально ще існував Союз РСР, було прийнято Закон України «Про прокуратуру» [206], який послужив базою для появи законодавчих і відомчих актів, які включали в себе морально-етичну складову.

Зародки професійної етики прокуратури в незалежній Україні містилися у положеннях Дисциплінарного статуту прокуратури України, якого було прийнято постановою Верховної Ради від 6 листопада 1991 р. і який діє дотепер. У статті 2 цього документа встановлювалися етичні критерії, які висувалися до прокурорських працівників. Вони повинні були мати «високі моральні якості, бути принциповими і непримиренними до порушень законів, поєднувати виконання своїх професійних обов'язків із громадянською мужністю, справедливістю та невідкупністю» [181].

У Наказі Генерального прокурора № 3 гн від 17 квітня 1996 р. «Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури України» було зазначено, що прокурори мають бути наділені такими якостями, як «справедливість, порядність, чесність, здатність служити тільки закону і непримиренність до його порушень» [188], а також передбачалося, що в колективах прокуратур має панувати атмосфера «вимогливості, принциповості, доброзичливості та взаємної поваги». У наступному Наказі Генерального прокурора № 5 гн від 5 жовтня 1998 р. «Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури України» зазначалося, що органи прокуратури мають бути укомплектовані «сумлінними, професійно підготовленими працівни-

ками», а також при проведенні атестації прокурорсько-слідчих працівників мають вивчатися та у подальшому враховуватися їхні здібності та морально-етичні якості [189]. У наступному Наказі Генерального прокурора № 2 гн від 28 жовтня 2002 р. «Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури України» передбачалося, що кадри органів прокуратури повинні мати «належний професіоналізм, високі моральні якості, принциповість, відданість дорученій справі, непримиренність до будь-яких порушень закону, здатність вирішувати завдання щодо утвердження верховенства права, захисту прав людини, інтересів держави та суспільства». Вважалося несумісним з роботою в органах прокуратури вчинення діяння, яке порочить прокурорське звання [190].

Така лінія проводиться і в інших наказах кадрового характеру, аж до теперішнього часу.

У незалежній Україні активно розпочалася робота з розроблення професійних кодексів поведінки практично відразу після здобуття незалежності. Проте для цього потрібно було ретельно вивчити досвід, накопичений в інших демократичних країнах. Поспіх у вирішенні цих питань призвів до того, що Правила адвокатської етики і Кодекс суддівської етики довелося затверджувати двічі.

На теперішній час в Україні діють такі корпоративні акти, присвячені окремим видам професійної етики юристів:

1) Кодекс суддівської етики, затверджений XI черговим з'їздом суддів України 22 лютого 2013 р. [97];

2) Правила адвокатської етики, затверджені Установчим з'їздом адвокатів України від 17 листопада 2012 р. [177];

3) Правила професійної етики нотаріусів України, затверджені наказом міністра юстиції України № 431/5 від 14 березня 2003 р. [178].

При розробці проекту етичного кодексу, призначеного для прокуратури, тією чи іншою мірою враховано акти, прийняті у вигляді рекомендацій органами Ради Європи та міжнародними об'єднаннями прокурорів.

До їх числа відносять:

1) Рекомендацію Rec (2010) «Роль прокуратури в системі кримінального судочинства», яку видав Кабінет Міністрів Ради Європи 6 жовтня 2000 р. У цьому документі звернуто увагу як на деякі загальні етичні норми, так і на особливі вимоги до відносин прокурора із судами, поліцією і пересічними громадянами [208];

2) Норми професійної відповідальності та основні права і обов'язки, прийняті 23 квітня 1999 р. Міжнародною асоціацією прокурорів від 29 квітня 1999 р. [141];

3) Європейські настанови з питань етики та поведінки прокурорів, прийняті на конференції Генеральних прокурорів Європи 28—31 травня 2005 р. у Будапешті [67];

4) Керівні принципи щодо ролі держобвинувачів, прийняті у Гавані на Восьмому конгресі щодо попередження злочинності та поводження з правопорушниками, 1990 р. [85];

5) Кодекс поведінки посадових осіб у підтриманні правопорядку, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 17 грудня 1979 р. [85];

6) Морально-професійні кодекси прокурорів окремих країн: Латвії, Угорщини, Нідерландів, Північної Ірландії, Італії тощо.

Звертає на себе увагу, що в Італії відповідний документ названо «Кодекс судової етики». Але оскільки у цій країні діяльність прокуратури переважно пов'язана із судами, частина цього документа присвячена поведінці прокурора в суді.

Чинний Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури України було схвалено всеукраїнською конференцією працівників прокуратури 28 листопада 2012 р. та затверджено наказом Генерального прокурора України № 123 від 28 листопада 2012 р. [95, с. 457—463].

У цілому Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури України — систематизоване зведення правил етичної поведінки при здійсненні функцій прокуратури у відносинах із пересічними громадянами, суддями, іншими учасниками судового процесу, представниками правоохоронних та інших державних органів і установ, органів місцевого самоврядування, зарубіжними органами прокуратури, засобами масової інформації, колегами-прокурорами для підтримання авторитету прокуратури у суспільстві.

Норм етичної поведінки прокурор повинен додержуватись і поза виконанням службових обов'язків, зокрема, у громадських місцях та у сфері сімейних відносин, а також у позаслужбових відносинах з колегами-прокурорами й іншими працівниками органів прокуратури. Додержання цих норм спрямовано на запобігання вчинкам, які ганьблять прокурора та прокуратуру взагалі, особливо, коли ці діяння вчиняються в нетверезому стані: дрібне хуліганство, керування транспортним засобом у стані сп'яніння тощо.

Загалом на підставі аналізу норм Кодексу можна дійти висновку, що переважна їх більшість має як морально-етичний, так і правовий характер, а їх додержання може забезпечуватись засобами як морального, так і юридичного впливу.

Слід звернути увагу також на деякі інші його характерні риси та особливості.

По-перше, судячи з назви, Кодекс поширюється на всіх працівників прокуратури, тобто не лише на прокурорів у буквальному розумінні, але й на працівників апарату та установ, які входять до прокурорської системи.

Відповідне уточнення міститься у ст. 2 Кодексу, за якою його дія поширюється на працівників науково-навчальних закладів, які мають класні чини, а також стажистів на посадах прокурорів. Йдеться про молодих фахівців, яким іще не присвоєно класних чинів, але які повинні додержуватись усіх норм прокурорської етики, а також слідчих прокуратури, які поки що продовжують виконувати свої обов'язки, працюючи у прокуратурі протягом п'яти років після набуття чинності Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 р. (пункт 1 Прикінцевих положень цього Кодексу).

Основним же контингентом працівників прокуратури, але не прокурорів за посадами, є колектив науково-викладацьких працівників Національної академії прокуратури України, які не лише самі керуються Кодексом, але й роз'яснюють його слухачам академії, а також здійснюють наукові дослідження у цій сфері. Значній їх частині було присвоєно класні чини під час їх перебування на прокурорсько-слідчих посадах, звідти їх було переведено до академії.

Ветерани прокуратури, за якими збережено класні чини, здатні передавати свій досвід наступним поколінням прокурорів, брати участь у запозиченні ними кращих моральних якостей.

По-друге, Кодекс професійної етики і поведінки працівників прокуратури за обсягом є значно меншим, ніж Правила адвокатської етики, але у три з половиною рази перевищує обсяг Кодексу суддівської етики. Це дозволило повніше і конкретніше сформулювати підходи до вирішення етичних проблем в органах прокуратури.

По-третє, якщо поява етичних кодексів в Україні та ряді європейських країн була пов'язана з їх схваленням на з'їздах відповідних самоврядних структур, то в Україні Кодекс було ще й затверджено Наказом Генерального прокурора України [182, с. 456], що надало йому державно-владного характеру.

Деякі норми Кодексу професійної етики та поведінки працівників прокуратури за своєю суттю є так званими декларативними нормами, оскільки не містять достатньо конкретних правових приписів, що, зокрема, стосується Преамбули Кодексу [241, с. 307]. У Кодексі є й деякі інші декларативні норми, зокрема, стаття 1 «Завдання Кодексу».

До них віднесено:

— забезпечення ефективного здійснення працівниками прокуратури своїх професійних обов'язків на підставі додержання принципів верховенства права, законності, суспільної моралі та високої культури;

— підвищення авторитету органів прокуратури та сприяння зміцненню довіри громадян до них;

— створення умов для розвитку у працівників прокуратури почуття справедливості, відповідальності, відданості справі, додержання загальнолюдських моральних цінностей, запобігання проявам корупції;

— формування принципової морально-правової позиції у взаєминах з колегами по службі та керівництвом.

Серед принципів професійної етики та поведінки у ст. 4 Кодексу виділено такі:

верховенство права і законність;

повага до прав і свобод людини і громадянина;

незалежність та самостійність;

політична неупередженість та нейтральність;

толерантність;

рівність перед законом, презумпція невинуватості;

справедливість та об'єктивність;

професійна честь і гідність, формування довіри до прокуратури;

прозорість службової діяльності.

Зазначений перелік, видається, доцільно доповнити такими принципами, як сумлінність, ввічливість, стриманість, чуйність, скромність. Не завадило б поповнити цей перелік принципом гуманізму, який, до речі, фігурує у ст. 3 Закону України «Про міліцію» [185].

Дуже важливою властивістю прокурора є його принциповість, тобто готовність за будь-яких обставин відстоювати вимоги закону, здатність проявляти громадянську мужність у протидії правопорушенням, притягувати у встановленому законом порядку до відповідальності осіб, які вчинили ці правопорушення.

Як благородний прояв прокурорської мужності можна розцінювати декількамісячне чергування 102 працівників прокуратури Київської області в зоні радіоактивного ураження території Чорнобильської АЕС навесні і влітку 1986 р. з ризиком для життя і здоров'я [46, с. 16].

З іншого боку, думається, що не було підстав для виокремлення у Кодексі принципу самостійності, оскільки органи прокуратури і прокурори перебувають у стані підпорядкованості до органів і посадових осіб прокуратур вищого рівня.

Слід відзначити великий морально-етичний потенціал, що закладений у тексті присяги, яку складають громадяни України, уперше призначені на посади прокурорів та старших прокурорів, а також слідчих прокуратури (ч. 3 ст. 46 Закону України «Про прокуратуру»). Йдеться, зокрема, про урочисту обіцянку «бути принциповим, чесно, сумлінно неупереджено виконувати свої обов'язки, з гідністю нести високе звання працівника прокуратури». Безперечно, при вирішенні питання про відповідальність прокурора за порушення закону йому нагадують його ж слова, які він виголосив при складанні присяги: «Усвідомлюю, що порушення присяги несумісне з подальшим перебуванням в органах прокуратури». Звичайно, йдеться про такі порушення, які за своїм характером і наслідками мають розцінюватися не просто як дисциплінарне правопорушення, а як порушення Присяги.

Розділ 2 Кодексу «Основні вимоги до професійної поведінки працівника прокуратури» містить норми, які у загальних рисах розкривають зміст принципів, закріплених у ст. 4 Кодексу. За їх спрямованістю вони належать до так званих регулятивних норм, залежно від характеру приписів, що в них містяться. Проте, будучи регулятивними, ці норми не конкретизують характеру поведінки прокурорів, оскільки такі конкретизація та деталізація містяться у відповідних законодавчих та інших нормативно-правових актах.

Регулятивні норми Кодексу можна поділити на зобов'язальні і заборонні [241, с. 303]. При цьому у зобов'язальних нормах здебільшого фігурує слово «зобов'язаний» або «повинен», наприклад, «працівник прокуратури зобов'язаний виконувати свої службові повноваження політично неупереджено та нейтрально» (ч. 2 ст. 7). Що ж стосується заборонних норм, то в них із самого початку наголошується на неприпустимості тих чи інших проявів поведінки. Наприклад, «Працівник прокуратури... не повинен вчиняти дій, що можуть бути сприйняті як пору-

шення принципу презумпції невинуватості» (ч. 2 ст. 8 Кодексу). Причому в окремих статтях або навіть в окремих частинах статей Кодексу містяться водночас і зобов'язуючі, і забороняючі норми, особливо якщо вони є близькими за змістом.

Використання окремих прав і здійснення свобод працівниками прокуратури може бути поєднано з певними застереженнями.

Так, відповідно до ст. 23 Кодексу прокурори мають право визначати своє ставлення до релігії, брати участь у діяльності релігійних об'єднань, які діють на законних підставах і діяльність яких не спрямована на розпалювання расової, політичної, національної та релігійної ворожнечі, проте не допускати втручання у свої службові справи.

У зв'язку із цим варто відзначити, що за радянських часів виявлення факту причетності прокурора до релігійної діяльності, навіть виконання обряду хрещення, переслідувалося виключенням із партії і звільненням з посади, а організаційна належність до релігійних структур могла потягти за собою притягнення до кримінальної відповідальності.

Водночас прокурори повинні використовувати силу закону щодо представників культу за вчинення ними кримінальних правопорушень, особливо організаторів антигромадських псевдорелігійних сект, як це сталось у першій половині 90-х рр. ХХ ст., коли було припинено діяльність так званого «Білого братства» на чолі з новоявленим «Христом» жіночої статі, а саму її та її спільників засудили до позбавлення волі.

Загалом можна зробити висновок, що норми Кодексу не є чимось принципово новим. І прокурори, і переважна більшість громадян, які тією чи іншою мірою вивчали право, знають у найзагальніших рисах про норми поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, тим більше що ці норми містяться у різних галузях законодавства. Значення Кодексу для прокурорської системи полягає у систематизації і конкретизації норм етичної поведінки прокурорів, наштовхує їх на необхідність глибоко осмислювати зміст цих норм, для того щоб правильно їх використовувати у конкретних життєвих ситуаціях, пов'язаних із професійною діяльністю.

У зв'язку із цим виникає питання про співвідношення Кодексу професійної етики та поведінки працівників прокуратури України і Закону України «Про правила етичної поведінки» від 17 травня 2012 р. [198]. Зазначений Закон, у принципі, у порівнянні з Кодексом, який має відомчий характер, є нор-

мативно-правовим актом вищого рівня. Було би природним, якби Кодекс професійної етики і поведінки, призначений для прокуратури, як і інші відомчі акти з професійно-етичних питань, приймався на підставі цього Закону.

Порівняння цих актів свідчить, що між ними відсутні якісь принципові суперечності. Проте окремі морально-етичні норми, що є присутніми в Законі, відсутні у Кодексі, і, крім того, він відрізняється ступенем повноти викладу окремих норм-принципів.

Зокрема, у Кодексі відсутня норма, що міститься у ст. 16 Закону «Запобігання одержанню неправомірної вигоди або дарунка (пожертви)». Враховуючи антикорупційний характер цієї норми, її доцільно відтворити у Кодексі. Водночас виникає заперечення формулювання ч. 3 цієї статті, відповідно до якої, «якщо особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, виявила у своєму службовому приміщенні (додамо «або в автомобілі») чи передану в інший спосіб неправомірну вигоду або дарунок (пожертву), вона зобов'язана невідкладно, але не пізніше одного робочого дня, письмово повідомити про цей факт свого безпосереднього керівника». По-перше, не ясно, як можна виявити у службовому кабінеті «неправомірну вигоду», яка завжди має якесь матеріальне підтвердження у документальній формі. По-друге, якщо йдеться про прокурора, то його обов'язком у такій ситуації завжди є заведення кримінального провадження або провадження про адміністративне правопорушення, причому, не чекаючи кінця робочого дня, одночасно з повідомленням свого керівника.

Відповідно до ст. 12 Правил, «особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, забезпечують позитивну репутацію органів державної влади, органів місцевого самоврядування, всіляко сприяють зміцненню довіри громадян до влади, утверджують чесність, неупередженість та ефективність влади». Буквальне тлумачення цієї норми нашоухує на думку, що пріоритетним завданням посадовців є забезпечення будь-якими засобами позитивної репутації влади, що навряд чи вписується в норми професійної етики. Зазначену норму краще сформулювати так:

«Особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, утверджують чесність, неупередженість та ефективність влади, всіляко сприяють зміцненню довіри громадян до влади».

Сумнівним також є формулювання ст. 7, відповідно до якої «особи, уповноважені на виконання функцій держави або територіальної громади у відносинах з іншими особами, діють виключно в їхніх інтересах». Зі змісту цих норми не зрозуміло, в чий інтересах діють відповідні владні структури: в інтересах громадян, захищаючи їх права і свободи, чи самих себе?

До цих норм потрібно внести відповідні зміни, враховуючи, що вони розраховані на застосування всіма владними структурами, у тому числі і прокуратурою.

Звертає на себе увагу також те, що в окремих статтях Кодексу об'єднані хоча і близькі за спрямованістю, але неоднакові за суттю принципи положення, зокрема, незалежність та самостійність, політична неупередженість та нейтральність, толерантність (ст. 7), рівність перед законом і презумпція невинуватості (ст. 8), справедливість та об'єктивність (ст. 8). У разі внесення змін до Кодексу ці статті доцільно розділити.

Як зазначено у Пояснювальній записці до Рекомендації 2000 (19) Комітету Міністрів державам — учасницям Ради Європи про роль державної прокуратури у системі кримінального судочинства від 6 жовтня 2000 р., «державні прокурори повинні забезпечити неухильне дотримання прокурорами кодексів професійної етики... повинні, зокрема, демонструвати високий рівень прийняття рішень і професійної етики» Проте автори цього документа вбачають у «Кодексі професійної етики не якусь формалізовану збірку, а скоріше доволі гнучкий набір тих правил і норм, якими повинен керуватися в роботі прокурор, із чітким розмежуванням того, що дозволено і що не дозволено у професійній поведінці» (п. 35 Пояснювальної записки).

Проте, як уявляється, це аж ніяк не означає, що норми Кодексу можуть тлумачитися довільно, виходячи із суб'єктивної оцінки посадових осіб та органів прокурорського самоврядування. Раді прокурорів України після її створення необхідно надати право надавати роз'яснення з окремих питань застосування Кодексу.

Відповідно до розділу першого Стандартів професійної відповідальності, основних обов'язків і прав прокурорів, прийнятих 23 квітня 1999 р. Міжнародною асоціацією прокурорів, прокурори повинні:

- завжди підтримувати честь та гідність своєї професії;
- завжди поводитися професійно, згідно з законом, правилами та етикою їхньої професії;

- у будь-який час дотримуватися найвищих норм чесності;
- бути добре поінформованим та йти в ногу з відповідними правовими змінами;
- намагатися бути послідовними, незалежними та неупередженими;
- з метою справедливого судового розгляду завжди захищати права особистості обвинуваченого і, зокрема, гарантувати, що сприятливий для обвинуваченого доказ буде оголошено згідно з законом або вимогами справедливого судового розгляду;
- завжди служити державним інтересам і захищати їх;
- поважати, захищати і підтримувати загальну концепцію людської гідності та прав людини [141].

За розділом другим «Загальна професійна поведінка Європейських настанов з питань етики та поведінки прокурорів», яких було прийнято на конференції, що відбулася у Страсбурзі 24—26 січня 2005 р., прокурори повинні дотримуватися таких стандартів поведінки, як:

- постійно підтримувати честь і гідність своєї професії;
- завжди поводити себе професійно;
- завжди застосовувати найвищі стандарти чесності та старанності;
- виконувати свої функції на основі оцінки фактів та відповідно до законодавства, незалежно від надмірних впливів (очевидно, мається на увазі неправомірний вплив);
- бути завжди добре поінформованими, кваліфікованими на рівні відповідних досягнень у правовій та соціальній сфері;
- докладати зусиль (та) виглядати (очевидно, «бути») неупередженими та послідовними відповідно до прийнятих та надрукованих загальних настанов, принципів та критеріїв, як зазначається в § 36 а. Рекомендації Rec (2000) 19, якими повинні керуватися при виконанні своїх обов'язків;
- виконувати свої обов'язки справедливо та без побоювання, корисливості та упередженості;
- не піддаватися особистим та груповим інтересам, тиску з боку громадськості та преси;
- поважати право всіх людей бути рівними перед законом та утримуватися від дискримінації за будь-якими ознаками статі, раси, кольору, мови, релігії, політичних та інших переконань, сексуальної орієнтації, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового

стану, народження, стану здоров'я, інвалідності або іншими ознаками;

- зберігати професійну таємницю (під якою, уявлюється, слід розуміти і державну таємницю);
- поважати інші погляди, законні інтереси, таємницю та можливість зацікавленість осіб, які зустрічаються під час виконання їхніх професійних обов'язків;
- намагатися робити все можливе, щоб особи були поінформованими належним чином про їхні права та правову позицію, наскільки прокурор компетентний вчиняти так;
- виконувати свої обов'язки прокурора у суді, з поліцією, з іншим представниками державних органів, а також іншим представниками юридичної професії з повагою та ввічливістю;
- надавати допомогу прокурорам та представникам державних органів інших юрисдикцій у відповідності до закону та з метою розширення подальшого міжнародного співробітництва не дозволяти, щоб особисті або фінансові інтереси прокурора або його сім'ї, соціальні чи інші зв'язки недоречно впливали на поведінку прокурора. Особливо вони не повинні діяти як прокурори у справах, в яких вони, їх сім'ї чи колеги по роботі мають особистий приватний чи фінансовий інтерес чи спільну діяльність [67].

Можна сподіватися на те, що в міру подальшого розвитку міжнародного співробітництва прокурорів значення цих рекомендацій збільшуватиметься.

Для усунення неузгодженостей між різними правилами професійної, у тому числі прокурорської етики необхідно вивчити ці проблеми, об'єднавши зусилля різних відомств і науковців, і виробити спільні рекомендації із цих питань, схваливши їх на спільній науково-практичній конференції.

Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури слід затвердити у новій редакції з урахуванням практики його застосування, але не наказом Генерального прокурора України, а за рішенням всеукраїнської конференції працівників прокуратури відповідно до повноважень, які будуть надані їм у майбутньому Законі України «Про прокуратуру».

На жаль, слід констатувати, що у прокурорському середовищі існує певний скептицизм щодо ролі Кодексу в етичному вихованні прокурорів. Лише 86 респондентів заявили, що вони ознайомились з ним повністю, 31 — лише частково, а решта з ним взагалі не знайомі.

Очевидно, є сенс розпочати застосування колективних методів засвоєння цього акта шляхом проведення семінарів, практикумів з окремих питань за участю досвідчених працівників прокуратури і науковців, з урахуванням практики зарубіжних прокуратур, зокрема прокуратури Нідерландів.

Висновки до розділу 2

1. Поведінка людей у суспільстві регулюється не лише і не стільки нормами позитивного права, скільки морально-етичними принципами, спрямованими на регулювання суспільних відносин відповідно до понять добра і зла, підтримуються особистими переконаннями, вихованням, традиціями, силою громадської думки. Ці принципи має бути покладено в основу змісту правових норм і практики їх застосування. У сучасному суспільстві додержання морально-етичних норм і правил має стати стрижнем діяльності владних структур, звичайно, і прокуратури. У цьому відношенні і етика, і мораль є поняттями одного порядку.

2. Комплекси морально-етичних правил поділяються на такі різновиди залежно від сфери їх діяльності: правила загальнолюдської етики; морально-етичні норми і правила, що поширюються на окремі континенти, країни і групи країн; норми, що поширюються на окремі людські спільності; правила професійної етики, до яких належать морально-етичні норми діяльності прокурорів. Професійні морально-етичні вимоги застосовуються поряд із правилами загальнолюдської етики у специфічних умовах тієї чи іншої професійної діяльності. У їх основі перебувають моральна свідомість і моральна практика.

Серед видів професійної етики особливе місце посідає юридична етика, яка у своїй основі поширюється на всіх осіб, які професійно займаються юриспруденцією, а професійна етика прокурора — лише на працівників прокуратури. Відтак професійна етика прокурора — це зведення правил поведінки при здійсненні функцій прокуратури у відносинах з пересічними громадянами, суддями, іншими учасниками судового процесу, представниками правоохоронних та інших державних органів, установ та організацій, об'єднаннями громадян, колегами по службі, засобами масової інформації з позицій додержання морально-етичних норм, а також поза службою для збереження власної честі і гідності і забезпечення авторитету прокуратури в суспільстві.

3. Керуючись нормами професійної етики, прокурор обирає оптимальну лінію поведінки, яка відповідає його внутрішньому моральному переконанню (так званому внутрішньому імперативу поведінки), несучи відповідальність за порушення морально-етичних норм.

4. Морально-етичним цінностям прокурорів протистоять норми поведінки представників злочинного світу, які мають прояв у вигляді так званих «понять» і мають вираження у своєрідній словесній формі. Обізнаність прокурора із цими нормами і традиціями допомагає йому у виробленні тактики протидії злочинності.

5. Зародження правил етики і моралі пов'язано з діяльністю філософів Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, хоча антична філософія та її частина — антична етика повністю виправдовували рабовласництво як форму суспільного устрою.

У Київській Русі основи етики людської поведінки можна прослідкувати у «Повчаннях Володимира Мономаха» початку XII ст., а в XIII—XVI ст. під час перебування значної частини українських земель у складі Великого князівства Литовського — у трьох редакціях Литовського Статуту XVI ст. У цих нормативних актах уперше з'явилися положення, які стосувалися етики судочинства та діяльності інстигаторів — попередників сучасних прокурорів.

6. Одним із завдань прокуратури, створеної російським самодержцем Петром I на початку XVIII ст., було забезпечення законності у країні і особливо щодо проявів корупції серед чиновництва. Це було пов'язано із запровадженням норм етичної поведінки у цьому середовищі, причому цих проблем не вирішено дотепер.

За результатами судово-правової реформи в Російській імперії 1864 р. підвищилась роль морально-етичних засад у діяльності прокуратури, на яку було покладено підтримання державного обвинувачення у судах на основі публічного і змагального судового розгляду із додержанням процесуальних правил. Проте діяльність прокуратури відбувалася в умовах абсолютистського державного режиму. Це обумовило появу особливої «дворянської етики», носіями якої були судді і прокурори. Хоча частина професійних юристів того часу були прогресивними людьми (А. Коні, М. Муравйов), які керувались у своїй діяльності не лише «буквою закону», але й етичними нормами і правилами.

7. Додержанню правил професійної етики у сучасному розумінні у діяльності радянської прокуратури було абсолютно

неможливим до закінчення масових репресій, які розпочалися наприкінці 20-х і закінчилися на початку 50-х рр. ХХ ст. Прокуратура та її представники перетворилися на сліпих виконавців настанов ВКП(б) та КП(б)У щодо придушення протестів народних мас проти політики партійної верхівки. Ті ж прокурори, які намагалися протистояти цьому, безжалюно знищувались. Зловісним символом тих часів був Генеральний прокурор СРСР другої половини 1930-х рр. А. Вишинський. Отже, про додержання якихось морально-етичних норм в органах прокуратури за тих часів взагалі не доводиться говорити.

8. Певні зрушення у цьому плані сталися після подолання, починаючи з другої половини ХХ ст., культу особи Й. Сталіна, у чому активну участь брали прокурори, які підключилися до подолання наслідків політичних репресій. Серед них були й ті, хто свого часу був безпосередньо причетний до репресій. Було посилено вимогливість до органів прокуратури щодо додержання прокурорами прав і свобод громадян, хоча і в обмежених масштабах. З боку керівництва прокуратур і партійних органів було зміцнено контроль за особистою поведінкою працівників прокуратури на службі і поза службою. Було посилено боротьбу з пияцтвом, зведенням будинків і дач «за нетрудові доходи», хоча ці заходи мали короткочасний характер і не дали бажаних результатів. Проте в умовах тоталітарної держави, якою був СРСР, головна роль відводилася не морально-етичним, а ідейно-політичним якостям прокурорів за допомогою існуючої в суспільстві і державному апараті системи спеціальних заходів.

Із середини 1970-х рр. в Україні знову з'явилися ознаки політичних репресій, в яких брали активну участь і органи прокуратури, хоча масштаби цих репресій не можна порівняти з репресіями 30—50-х рр. ХХ ст.

Поступово у суспільстві, зокрема і в органах прокуратури, почали набирати сили прагнення до соціального оновлення, у тому числі шляхом здобуття Україною державної незалежності. Врешті-решт, ці наміри було здійснено у серпні 1991 р.

9. Усвідомлення прокурорами своєї ролі в демократичному суспільстві послужило поштовхом для формування у них професійної моральної свідомості, а з часом — і для нормативного врегулювання основних засад професійної етики. Важливі положення морально-етичного характеру з'явилися у прийнятому в 1991 р. Законі України «Про прокуратуру», Дисциплінарному статуті прокуратури України, низці наказів Генерального про-

курора України з питань кадрової роботи і затверджених ними положеннях та інструкціях з кадрових питань.

На основі наукових досліджень вітчизняних вчених-правознавців та європейського досвіду розпочалася робота з розробки Кодексу професійної етики та поведінки працівників прокуратури, який було прийнято 28 листопада 2012 р. При підготовці Кодексу було певною мірою використано відповідні акти європейських країн, а також рекомендаційні акти об'єднань прокурорів Європи. Особливостями Кодексу є, по-перше, те що він поширюється не лише на прокурорів, але й на інших працівників прокуратури, які мають класні чини, а по-друге, не лише схвалений Всеукраїнською конференцією прокурорів, але й Генеральним прокурором України, що надало йому державно-владного характеру і, здавалося б, підвищило рівень обов'язковості його норм. Проте не можна не враховувати, що у всіх інших країнах Європи відповідні акти прийнято органами прокурорського самоврядування.

10. У процесі удосконалення Кодексу до нього потрібно також включити такі принципи, як гуманізм, сумлінність, стриманість, ввічливість, чуйність і, звичайно, принциповість, включаючи здатність до проявів громадянської мужності у протидії правопорушенням.

У Кодексі містяться норми, які, якщо виходити з положень теорії права, належать до регулятивних норм: зобов'язальні і заборонні. Їх конкретизація і деталізація здійснюються в законодавчих та інших нормативно-правових актах.

Що ж стосується Кодексу професійної етики і поведінки прокурорів, то його у новій редакції необхідно затвердити, а не просто схвалити, на всеукраїнській конференції працівників прокуратури, якщо у майбутньому Законі України «Про прокуратуру» цій конференції буде надано таке повноваження як органу прокурорського самоврядування.

ЕТИЧНІ ВИМОГИ ДО СПІЛКУВАННЯ ПРОКУРОРА З ІНШИМИ СУБ'ЄКТАМИ ПРАВА

3.1. Етика спілкування прокурора з громадянами (фізичними особами)

Спілкування прокурорів з громадянами відбувається переважно у процесі розгляду і вирішення їх письмових заяв і скарг, а також особистого прийому громадян із цих питань відповідно до ст. 12 Закону України «Про прокуратуру», Наказу Генерального прокурора України від 21 червня 2011 р. № 9 гн «Про організацію роботи з розгляду і вирішення звернень та особистого прийому в органах прокуратури» [193, с. 112—113]. При розгляді письмових звернень особисте спілкування переважно не здійснюється, хоча і при письмовому спілкуванні прокурор повинен неухильно додержуватись етичних норм. Прокурори розглядають також звернення громадян про доступ до публічної інформації, яка є у розпорядженні прокуратури відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. [179].

Розгляд і вирішення звернень громадян у прокуратурі залежно від їх змісту спрямовані на захист їх суб'єктивних прав як від злочинних посягань, так і від інших порушень прав і свобод, від незаконних дій і бездіяльності з боку органів державної влади та місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб. Отже, робота зі зверненнями громадян є важливою складовою правозахисної діяльності прокуратури. Кодексом поведінки органів прокурорського нагляду, прийнятим 11 липня 2000 р. у Нідерландах передбачено: «Службовець органів прокуратури повинен показувати особливе ставлення по відношенню до жертв правопорушень та до їхніх найближчих родичів, зробити все можливе, щоб забезпечити їхні інтереси належним чином».

Втім, в Інструкції про порядок розгляду і вирішення звернень та особистого прийому в органах прокуратури, затвердженій Наказом Генерального прокурора України № 9 гн від 21 червня 2011 р. [79, с. 114—126], відсутня будь-яка класифікація звернень громадян, які можуть бути предметом розгляду і вирішення. Єдиним критерієм є відповідність характеру звернення вимогам ст. 12 Закону України «Про прокуратуру».

Важливість роботи зі зверненнями громадян обумовлена тим, що ця діяльність, якщо вона є результативною, сприяє підвищенню авторитету прокуратури у суспільстві. Адже кожен, хто одержав реальну допомогу у прокуратурі, може розповісти про це своїм близьким, друзям, колегам. Ця інформація «спрацює» на авторитет прокуратури краще, ніж офіційні повідомлення, тим більше що у теперішніх засобах масової інформації переважно з'являється інформація, яка ганьбить прокуратуру і прокурорів за принципом «Погані новини — це хороші новини, а хороші новини — це не новини!».

Частиною 1 ст. 28 Кодексу «Взаємовідносини з громадянами» передбачено: «Захищаючи права і законні інтереси громадян, працівник прокуратури, у межах компетенції, повинен уважно розглядати їх звернення відповідно до вимог закону, принципів справедливості та людяності, уникати проявів бюрократизму, формалізму, бездушного ставлення до потреб особи. Неприпустимими є прояви зверхності, зневажливого ставлення до громадян».

Розгляд звернень громадян (заяв і скарг) залежно від їх змісту спрямовано або на захист їх прав та свобод, або на викриття кримінальних правопорушень відповідно до норм КПК України. Причому ці два завдання тісно взаємопов'язані.

Як правило, позитивно сприймають результати розгляду звернень особи, вимоги і прохання яких задоволені. І, навпаки, ті, кому відмовлено, дотримуються іншої думки. Проте негативна реакція певною мірою пом'якшується, якщо прокурор при розгляді звернення додержувався як вимог закону, так і етичних норм і правил, що не давало підстав для обвинувачення в упередженості чи байдужості. На жаль, такі випадки ще мають місце і стають предметом розгляду в органах прокуратури вищого рівня або критичних матеріалів у засобах масової інформації.

На наш погляд, найнебезпечнішими проявами неетичної поведінки посадовців до громадян у цій сфері є такі.

1. Переконаність частини прокурорів у тому, що надходження заяв і скарг від громадян і необхідність їх розгляду заважає в роботі. Відтак — прагнення якнайшвидше позбутися звернень та їх авторів без огляду на суть і важливість питань, порушених у зверненнях. При цьому забувають, що матеріали розгляду звернень можуть і повинні використовуватись як інформація про правопорушення і як підстава для вжиття заходів прокурорського реагування.

Із числа опитаних автором прокурорів позитивне ставлення до авторів звернень висловило 92 з опитаних, нейтральне — 18. Решта висловили негативне ставлення, вважаючи, що розгляд звернень відволікає прокуратуру від вирішення більш важливих питань. Але впевненості у щирості цих відповідей немає.

2. Поширеність проявів бюрократизму у прокурорському середовищі.

Ознаками бюрократизму у ставленні до людей є безвідповідальність, неорганізованість і байдужість державних чиновників, прагнення розглядати себе як привілейованих осіб у спілкуванні зі звичайними громадянами, у тому числі авторами звернень [301, с. 296].

3. Живильним середовищем для бюрократизму є формалізм, тобто дотримання зовнішньої форми у чому-небудь на шкоду суті справи [140, с. 666]. Формалізм часто проявляється у поверховому розгляді звернень.

Усунення цих явищ, які перебувають у кричущій невідповідності до етичних норм для прокурорів, є найважливішою передумовою зміцнення етичних засад діяльності прокуратури.

У пункті 1.4 Наказу Генерального прокурора України від 21 червня 2011 р. «Про організацію роботи з розгляду і вирішення звернень та особистого прийому в органах прокуратури України» підкреслено як важливо «викорінити з практики прокурорів прояви формалізму та бездушності при розгляді звернень» [193].

Думається, причиною такого негативного ставлення до звернень та їх авторів є підсвідома переконаність у безпідставності цих звернень. Навпаки, сумлінний прокурор у таких ситуаціях є схильним визнати презумпцію правоти заявника, навіть коли він за результатами розгляду залишає звернення без задоволення або рекомендує заявникові звернутися до суду. Той чи інший підхід значною мірою залежить від сприйняття прокуро-

ром норм Кодексу професійної етики та поведінки працівників прокуратури.

На результати розгляду у прокуратурі звернень громадян, особливо скарг, може негативно впливати підвищений рівень емоційності авторів звернень, що інколи викликає роздратованість тих, хто їх розглядає. Проте це, враховуючи складність і характер проблем, з якими стикаються люди, не повинно налаштовувати прокурора на негативне ставлення до них. «Працівник прокуратури повинен ставитись до громадян справедливо, уважно, доброзичливо та неупереджено згідно із загальнолюдськими принципами моралі» (ч. 2 ст. 6 Кодексу).

Проте поряд із цим працівник прокуратури повинен постійно дбати про свою професійну честь та гідність. Так, п 4.13 Інструкції, затвердженої Наказом Генерального прокурора України від 21 червня 2011 р. [79], передбачено можливість припинення переписки із заявником, якщо у зверненні є нецензурна лайка, вирази, що ображають честь і гідність інших осіб (у тому числі прокурорів. — *І. Б.*), а заявник попередньо попереджався про те, що при надходженні подібних звернень переписку з ним може бути припинено.

Значна частина громадян реалізує своє право на звернення до прокурорів в усній формі. Це пов'язано не стільки з невмінням викласти свої вимоги письмово, але й з бажанням особисто зустрітись з прокурором і особисто оцінити його бажання піти назустріч відвідувачеві.

Організація і проведення прийому громадян також стосуються етики контактів прокурора та відвідувача.

Для досягнення плідності таких контактів рекомендується здійснити деякі організаційні заходи, що впливають із Закону про звернення громадян та вищезазначеної Інструкції: довести до громадян дні та часи прийому, у тому числі — в неробочий час і в неробочі дні, що має стосуватися як прокурорів відповідних прокуратур, так і прокурорів-керівників.

Чинна Інструкція, на відміну від попередньої, не передбачає організації прийому громадян на підприємствах, в установах, а також за місцем проживання. Проте, як у зв'язку із цим слушно відзначила *І. Ковальчук*, «...для оперативного вирішення питань під час особистого прийому у більшості випадків прокуророві потрібно мати «під рукою» необхідні документи: наглядові провадження, матеріали перевірок тощо, особливо якщо йдеться про повторні звернення» [91, с. 116].

На практиці більшість людей, особливо літнього віку, прагне потрапити на прийом до керівника прокуратури, оскільки вважають, що він зможе краще розібратись із їх проблемами, ніж молодий недосвідчений прокурор. З етичних і психологічних міркувань доцільно по можливості йти назустріч таким побажанням. Саме «по можливості», оскільки у сучасну буремну епоху далеко не завжди можливо пунктуально дотриматись графіка особистого прийому.

Як правило, особистий прийом громадян проводиться в кабінеті прокурора, а в прокуратурах обласного рівня — у спеціальних приміщеннях, куди приходять до зустрічі з відвідувачами виділені для цього прокурори з відповідними матеріалами.

У ході прийому потрібно додержуватись не лише етичних правил, але й етикету: запропонувати відвідувачеві присісти, зняти верхній одяг, намагатися не вести телефонної розмови з питань, що не стосуються предмета обговорення. Проте за допомогою телефону прокурор може оперативно з'ясувати ті чи інші питання, які стосуються заяви чи скарги, і навіть одержати від посадової особи запевнення про негайне вжиття заходів, що, очевидно, є найприйнятнішим для відвідувача. Якщо, звичайно, обіцянки не будуть виконані, візит до прокурора доведеться повторити. Для того щоб так не трапилося, прокуророві слід запропонувати відповідній посадовій особі надіслати інформацію про вжиті заходи.

Важливим елементом особистого прийому є налагодження взаєморозуміння між учасниками розмови. Як зазначається в літературі, взаєморозумінням, якщо його можна досягти, є розшифрування партнерами повідомлень і дій одне одного, значущих з погляду авторів [64, с. 59].

Важко уявити, що бесіда з прокурором буде відбуватись за найпростішою схемою «розповіді відвідувача — усна відповідь прокурора — заповнення відповідної граfi в журналі прийому». Насправді сторони ставлять одна одній уточнюючі запитання, висувають додаткові аргументи, спростовують висловлену аргументацію.

Є. Головаха та Н. Паніна виокремлюють три рівні взаєморозуміння, а саме:

1) першим рівнем розуміння співрозмовника є згода, яку потрібно розглядати як зовнішній рівень взаєморозуміння. Прокурор повинен вміти зважати на конкретну ситуацію, що склалася під час розмови, і підпорядкувати свої емоції та поведінку до неї та до поведінки партнера по бесіді;

2) наступним рівнем розуміння є осмислення, що має прояв у відповідному стані свідомості, коли в людини виникає впевненість у своїх уявленнях про інформацію, отриману від співрозмовника. Для цього рівня взаєморозуміння характерним є відчуття внутрішнього зв'язку, організованості в обговоренні, встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Цей етап допомагає налагодити конструктивний діалог, знайти спільну мову та аналізувати погляди співрозмовника;

3) останнім етапом процесу взаєморозуміння є співпереживання, що означає здатність прокурора і відвідувача враховувати емоційний стан співрозмовника. Якщо людина, яка прийшла на особистий прийом, занадто збуджена, то її потрібно заспокоїти і, навпаки, якщо пригнічена, то підбадьорити [41, с. 64—67].

Досить важливо, щоб прокурор до кінця вислухав співрозмовника, хоча можна якомога делікатніше зауважити, що він або повторюється, або виходить за межі скарги. Вміння слухати і робити із цього висновки — одне з найважливіших завдань спілкування. Якщо громадянин переконується в тому, що прокурор зрозумів його проблему, то у нього зростає повага до конкретного прокурора і прокуратури в цілому, особливо якщо звернення вирішено на його користь.

У науці психології розрізняють пасивне і активне вислуховування. Пасивне вислуховування характеризується невтручанням у розмову або вимовою нейтральних фраз. До активного вислуховування психологи відносять втручання в розмову за допомогою уточнюючих фраз. Ф. Кузин, узагальнюючи досвід психологічно правильного вислуховування співрозмовника або партнера, рекомендує дотримуватись таких умов: «якомога частіше задавайте питання і постійно уточнюйте, переконуйтеся, що ви точно зрозуміли співрозмовника, звертаючись до нього зі словами: «Ви хочете сказати, що...», «Чи правильно я вас зрозумів, що...»; слухаючи, прагніть зрозуміти, а не вишукувати неточності або помилки співрозмовника, ніколи не давайте відразу оцінок почутого, нехай співрозмовник виговориться до кінця; прагніть співпереживати співрозмовникові, дивитися на речі «його очима», спробувавши стати на його місце, краще зрозуміти його і точніше виявити зміст його висловлювань; у процесі слухання будьте уважні і не втрачайте тему бесіди, не відволікайтеся на специфічні особливості співрозмовника, думайте тільки про те, що він говорить; якщо співрозмовник вам неприємний, то стримуйте свої емоції, піддавшись почуттю роздратування або гніву» [63, с. 99—100].

Звичайно, під час прийому прокурором авторів звернень можуть виникати абсолютно тупикові ситуації, коли співрозмовника не задовольняють ніякі висновки і рекомендації прокурора, зокрема, про доцільність звернення до суду, що розглядається мало не як образа. Відтак психологічна та емоційна напруга сягає такого рівня, що зустріч неминуче закінчується безрезультатно. В такому разі прокуророві слід ввічливо, але твердо дати сигнал співрозмовникові про закінчення спілкування.

Є потреба звернути увагу на деякі нетипові звернення громадян до прокуратури.

У практиці мають місце випадки, коли скарги надходять від неповнолітніх, навіть від дітей, які ледь-ледь перейшли 10-річний життєвий поріг. Це, зокрема, може стосуватися жорсткого поводження з ними у сім'ї і знущання з боку однокласників у школі при цілковитій байдужості з боку педагогічного персоналу. Очевидно, що залишати без реагування такі звернення абсолютно неприпустимо. Вислухавши дитину, потрібно також запросити її батьків і негайно повідомити відповідні органи захисту неповнолітніх, а згодом проконтролювати застосування відповідних заходів.

Якщо відвідувач виявляє явні ознаки психічного захворювання, а його поведінка стає небезпечною, необхідно встановити контакт з психіатричним закладом.

Під час спілкування з громадянами, яких можна віднести до «штатних скаржників», прокурор, особливо досвідчений, може одразу помітити ознаки психічних захворювань. У такому разі потрібно поцікавитись у профільних лікувальних закладах, чи перебуває особа на психіатричному обліку і чи можна вважати її звернення до прокуратури й інших структур наслідком захворювання. Проте кінцеві висновки слід робити обережно, враховуючи, що повідомлення такої людини може виявитись і правдивим.

Серйозні претензії можна висловити до письмових відповідей прокурорів на заяви і скарги громадян, які часто не відповідають ні етичним нормам, ні вимогам професійної культури у вигляді копій відповідей на інші адреси. У результаті залишаються сліди своєрідного стилю спілкування з громадянами і навіть посадовими особами владних структур. Часто можна помітити, що у відповіді народному депутату України або урядовцю високого рангу прокурор просто-напросто «розсипається» в люб'язностях, використовує вирази типу «Шановний Іване

Івановичу!» на початку і «З повагою!» в кінці відповіді, а фізичну особу удостоює лише словами «Гр. Н.». Можна зустріти неприховане іронізування або повчання з приводу слабкого знання заявником чинного законодавства і недвозначні натяки на те, що він даремно турбує прокуратуру, тощо. Такого роду факти мають тягнути відповідні заходи реагування за результатами аналізу практики розгляду звернень.

Неприємне враження від документа залишає неохайність його оформлення. Слід уважно вчитувати документ, щоб усунути можливі помилки й описки. Діловий документ, в якому присутні виправлення, обов'язково слід перенабрати. Нерідко спостерігається невірна побудова тексту, непослідовна розстановка його частин, відсутність розбивки по абзацах, що значно ускладнює сприйняття тексту.

У службових документах слід боротися з неправильним використанням слів і термінів, недоречним вживанням іншомовних слів, непотрібними або незрозумілими для адресата професійними скороченнями, зміст яких може зрозуміти не кожен юрист.

Прокурору, який склав письмову відповідь на звернення громадян, непотрібно поспішати з відправкою цього документа одразу після його підготовки, якщо, звичайно, дозволяє час. Це робиться для того, щоб ще раз перечитати зміст відповіді, за потреби — виправити і лише після цього надіслати адресату. Адже на правильність сприйняття власноруч складеного документа впливає безліч факторів, у тому числі роздратованість, втома, поспіх тощо. Через деякий час текст і зміст відповіді на письмове звернення громадян може справити зовсім інше враження, що змусить прокурора, що його склав, ще раз уважніше попрацювати над цим документом.

Звичайно, у кожному правоохоронному органі або його підрозділі складаються свої традиції оформлення документів, але при цьому слід домагатися, щоб за всіх відмінностей документ був чітким, конкретним, доказовим, об'єктивним, написаним із дотриманням правил граматики, стилістики і належно оформленим, а його зміст відповідав вимогам закону, прокурорської етики і культурі спілкування.

В Інструкції про порядок розгляду і вирішення звернень варто покласти на керівника прокуратури обов'язок вибірково вивчати копії відповідей прокурорів заявникам за письмовими зверненнями для з'ясування додержання правил професійної етики і правової культури.

І, нарешті, потрібно звернути увагу на проблему у відносинах прокуратури з громадянами, яка виникла порівняно недавно й одразу набула загрозливих масштабів. Йдеться про загрози громадському порядку в окремих регіонах і в цілому на території держави і, зокрема, нормальному функціонуванню органів прокуратури. Виникає пряма небезпека для життя, здоров'я і гідності прокурорів, які вимушені думати передусім про їх захист, а не про захист прав і свобод своїх законослухняних співвітчизників. Захоплення приміщень прокуратур в окремих регіонах, причому не лише на Донбасі, знущення над прокурорами, як це наочно було висвітлено телебаченням та іншими засобами інформації (мається на увазі «виховна робота» всевітньовідомого Сашка Білого з прокурором прокуратури Рівненського району). Покінчити із цими анархістськими проявами неможливо без стабілізації соціально-економічної і політичної ситуації в країні, оскільки можливості самих прокурорів протистояти цим явищам обмежені гнітючою моральною атмосферою в суспільстві. Можна скільки завгодно пропагувати морально-етичні цінності, але ця риторика залишиться пустим звуком, якщо їх не буде кому захищати. Варто відзначити, що ще у 2004 р. Генеральний прокурор України спеціальним листом зобов'язав прокурорів із залученням керівників місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, органів внутрішніх справ посилити контроль за охороною працівників та приміщень прокуратури [118].

Процеси дезорганізації публічної влади в Україні породили такі ганебні явища, як звернення «активістів» на чолі із зібраними ними юрбами людей до прокурорів різного рівня з вимогами типу: негайно задовольнити ті чи інші звернення, прозвітувати про виконання цих вимог перед масовими зібраннями під загрозами вдертися до приміщення прокуратури.

Прокуророві у жодному разі не слід вступати у вимушену дискусію з учасниками зібрання, підставляючи себе під образи або й реальні загрози фізичної розправи. Потрібно стримано або рішуче запропонувати ініціаторам цих вочевидь протиправних акцій вислухати їх вимоги у службовому кабінеті, після чого прийняти рішення відповідно до закону.

3.2. Етика міжособистісного спілкування в колективах органів прокуратури

Серед визначень колективу як сукупності людей для цілей цього дослідження підходять такі: 1) група людей, об'єднана спільною діяльністю, що має спільні цілі, підпорядковані цілям суспільства [170, с. 348]; 2) організована спільнота, що об'єднана конкретним видом суспільно корисної діяльності і відносин, що складаються у процесі цієї діяльності, зокрема співробітництва, взаємної допомоги та взаємної відповідальності, інтересами, ціннісними орієнтаціями, настановами та нормами поведінки [112, с. 117].

Прокурорська система України складається з великої кількості трудових колективів. Їх класифікація залежить в основному від характеру конституційних функцій прокуратури й управлінських завдань. Ці колективи можна значною мірою ототожнювати з ланками прокурорської системи: від районних, міських, міжрайонних, міськрайонних прокуратур до Генеральної прокуратури України. Апарати обласних і прирівняних до них прокуратур, у свою чергу, складаються зі структурних елементів: відділів, управлінь тощо, які також можна розглядати як вторинні трудові колективи, що діють за властивими їм законами життєдіяльності. Специфічним трудовим колективом є Національна академія прокуратури України (ст. 51-2 Закону України «Про прокуратуру»), а також інші формування, які є не органами, а установами прокуратури.

Отже, колектив прокуратури чи його окремого підрозділу — це сукупність працівників, які виконують її завдання і функції або забезпечують життєдіяльність прокурорської системи. Кістяком прокурорської системи є прокурори, а передусім — керівники прокуратур.

У процесі спілкування у прокурорських колективах і в службовій переписці часто використовується термін «оперативний працівник». Думається, що його необхідно уникати, оскільки, по-перше, цей термін не фігурує в законодавстві, а по-друге, напрошується асоціація з армією, працівниками оперативних підрозділів силових структур МВС, СБУ тощо, до яких прокурори не належать.

Бажано також відмовитися від терміна «рапорт» в управлінських документах, передусім у заявах, на ім'я керівників прокуратур, оскільки прокуратура не є воєнізованим органом.

Трудовий колектив може бути життєдіяльним лише за умови забезпечення у ньому організаційного порядку, коли члени колективу знають свої обов'язки і виконують їх належним чином, навіть за відсутності керівника [156, с. 14].

Крім прокурорів, які становлять основу колективу прокуратури, до них належать працівники з класними чинами, які здійснюють допоміжні функції організаційно-управлінського характеру (статистика, контроль виконання, облік законодавчих актів тощо), а також обслуговуючий персонал. Вони також входять до складу колективу, і від них значною мірою залежить виконання завдань, поставлених перед прокуратурою.

Для нормальної, злагодженої діяльності прокурорського колективу мають бути забезпечені відповідні умови для праці. Найважливішою з них є забезпечення і, за потреби, поповнення прокуратури та її підрозділів кваліфікованими кадрами з урахуванням вимог ст. 46 Закону України «Про прокуратуру» і Наказу Генерального прокурора України «Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури» № 2 гн від 15 грудня 2011 р. [187, с. 20—26], які відповідають не лише вузькофаховим, але й морально-етичним вимогам [262, с. 25].

До умов нормальної життєдіяльності прокуратур, безумовно, відноситься їх належне фінансове і матеріальне забезпечення, особливо сучасною оргтехнікою; належний рівень оплати праці та іншого забезпечення. Проте не менш важливішою передумовою згуртованості колективу прокуратури є забезпечення в ній нормального психологічного клімату, який, у свою чергу, є запорукою додержання етичних правил у стосунках між членами колективу.

Визначення психологічного клімату в суспільстві походить від терміна «психологія» як науки і сукупності психічних особливостей соціальної, національної та іншої групи людей [222, с. 72]. У деяких наукових визначеннях під психологічним кліматом у колективі розуміють самопочуття кожної особистості, її задоволення групою, комфортність перебування в ній (Н. Обран-Лембрик), стійкий психологічний настрій, що значною мірою впливає на взаємини людей, їхнє ставлення до праці та навколишнього середовища (Н. Коломінський), атмосфери, домінуючі відносини, думки, почуття, настрої, переживання (М. Дяченко, Д. Кандибович), міжособистісні відносини, думки, почуття, настрої, переживання тощо, що впливають на настрій колективу (К. Платонов) [25].

Незважаючи на стилістичні розбіжності, всі ці визначення вірно відображають зміст психологічного клімату в колективі. При цьому слід погодитися з К. Платоновим, що такий клімат формується лише за умов стійкого прояву настроїв і суджень, які можна вважати атмосферою в колективі [25].

З огляду на зміст психологічного клімату прийнято виокремлювати три його види: сприятливий або здоровий, несприятливий або нездоровий, а також нейтральний чи мінливий, спрямованість якого важко конкретно визначити через відсутність чітких переконань і суджень у членів колективу.

Моральний клімат у колективі працівників прокуратури може вважатися здоровим тоді, коли взаємини між ними ґрунтуються на засадах товариського партнерства, взаємоповаги і взаємодопомоги (ч. 1 ст. 26 Кодексу професійної етики та поведінки працівників прокуратури), коли члени колективу об'єднані спільним прагненням сумлінно працювати для виконання поставлених завдань і відчують від цього принаймні моральне задоволення.

Із числа опитаних респондентів повністю задоволені морально-психологічним кліматом у колективі прокуратури 77 респондентів, частково — 36, не задоволені — 37.

Звичайно, у кожному колективі можуть бути працівники, які не поділяють цього загального позитивного настрою («чорні вівці»). Проте, потрапивши в ізоляцію, вони або змінюють стиль поведінки, або залишають колектив. Значно небезпечнішими є утворення в колективі досить стійких угруповань з протилежними інтересами і «неформальними» лідерами, кожен з яких обстоює свої погляди на стан і перспективи розвитку взаємовідносин у колективі.

Статтею 26 вищезазначеного Кодексу передбачено, що взаємини між працівниками прокуратури у їх колективах повинні ґрунтуватися на засадах товариського партнерства, взаємоповаги і взаємодопомоги, а в стосунках між собою працівники прокуратури повинні уникати проявів недоброчинного ставлення один до одного, спрямовуючи свої зусилля на виконання покладених на прокуратуру завдань. Ці в цілому корисні правила поведінки мають бути поєднані з пошуками виходу із конфліктних ситуацій, які здебільшого впливають із невпорядкованості службових відносин у колективах прокуратур.

Основними показниками сприятливого психологічного клімату є такі фактори:

- а) високий рівень поінформованості всіх членів колективу про цілі і завдання спільної діяльності;
- б) високий ступінь опосередкованості міжособистісних відносин і взаємооцінювання в колективі;
- в) адекватне розуміння всієї відповідальності за успіхи та порадки в груповій діяльності;
- г) високий показник ціннісно орієнтованої і предметно-ціннісної єдності, здатності і готовності членів колективу до проявів особистісного самовизначення;
- д) задоволеність членів колективу своїм перебуванням у ньому, процесом і результатами праці;
- е) визнання авторитету керівників, які поєднують ознаки формальних і неформальних лідерів;
- є) мажорний життєстверджуючий настрій у колективі;
- ж) високий ступінь участі членів колективу в управлінні та самоуправлінні;
- з) згуртованість і організованість;
- и) свідомо дисципліна;
- і) висока продуктивність роботи;
- ї) відсутність плинності кадрів [298, с. 189].

Успіх діяльності кожної окремої прокуратури забезпечує цілеспрямований колектив прокурорів-одномумців, в якому цінують індивідуальність, творчі здібності, характер, інтереси й уподобання кожної окремої особистості. У цьому механізмі повинні максимально реалізовуватися творчі здібності кожного. Кожен окремих працівник прокуратури повинен сам постійно удосконалюватися, підвищувати морально-етичний і культурний рівень, щоб повною мірою реалізувати свій інтелект і здібності при виконанні службових обов'язків, не проявляти «чорної заздрості» до більш успішних працівників.

Ефективним способом впливу керівника прокуратури на формування сприятливого психологічного клімату в прокурорському колективі має бути особистий приклад. Наприклад, це ставлення керівника прокуратури до самого себе, своїх обов'язків, підлеглих, до колективної думки. Конкретний приклад як у поведінці, так і в манері спілкування створює певний зразок, еталон, якого повинен дотримуватися кожен член колективу прокуратури. Але при цьому керівникові прокуратури необхідно знати особливості характеру своїх підлеглих, їхню життєву ситуацію, проблеми, що турбують підлеглих, їх здібності та навички в роботі.

Для запобігання порушенням правил Кодексу прокурор-керівник зобов'язаний передусім присікати такі порушення, які, на жаль, мають місце у деяких колективах:

- прояви пияцтва з боку окремих працівників, причому іноді на робочих місцях для зняття, так би мовити, «нервової напруги»;
- підвищена увага до молодих жінок, які працюють у прокуратурі, схиляння їх до статевих зв'язків, іноді в робочий час;
- близьке знайомство з потенційними представниками криміналітету, зокрема, з особами, яких було звільнено з прокуратури за ганебні вчинки, тощо.

У забезпеченні етики і культури міжособистісного спілкування в прокуратурі велике значення має застосування морально-етичних методів, які, як слушно відзначив М. Якимчук, «...являють собою звертання до гідності, честі і совісті людини. Вони включають в себе заходи виховання, роз'яснення і популяризації цілей та змісту управління, засоби морального заохочення і стягнення, облік психологічних особливостей характеру та орієнтації людини тощо. Їх зміст полягає в тому, щоб виробляти і підтримувати сформовані переконання, духовні цінності, моральні позиції, психологічні настанови щодо управління і тих дій, що необхідні для його здійснення» [303, с. 224].

Як видно, ст. 27 Кодексу містить перелік усіх позитивних якостей керівника, і за умови, якщо його буде наділено всіма цими чеснотами, це був би ідеальний керівник. На жаль, у практиці кожен починаючий прокурор може засвоїти не лише позитивні але й негативні якості та звички і в результаті, якщо і не стане антиподом ідеального керівника, то у всякому разі у нього залишаться деякі негативні якості.

Відповідно до ст. 27 Кодексу у відносинах з підпорядкованими працівниками керівники прокуратур усіх рівнів мають поєднувати принциповість та вимогливість з повагою та доброзичливістю, не допускати грубощів та приниження людської гідності.

Керівник органу прокуратури повинен:

- здійснювати добір підпорядкованих працівників, об'єктивно враховуючи їхні моральні, професійні та інші якості;
- сприяти творчому підходу працівників прокуратури до виконання своїх функцій, заохочувати їхню ініціативу, проявляти повагу до висловлюваних ними правових позицій;

— бути справедливим і об'єктивним в оцінці роботи підпорядкованих працівників, використовуючи їх моральне і матеріальне стимулювання, у тому числі щодо просування по службі;

— не примушувати працівників до виконання доручень, які виходять за межі їх службових обов'язків, вчинення протиправних дій, не допускати необґрунтованого притягнення до дисциплінарної відповідальності, звільнення, створення перешкод у просуванні по службі, фактів необ'єктивного підходу до оцінки їх професійних, ділових та особистих якостей;

— сприяти утвердженню в колективі товариської взаємодопомоги, позитивного морально-психологічного клімату;

— забезпечувати додержання підпорядкованими працівниками вимог Кодексу, зокрема, шляхом організації його вивчення та практичного застосування.

Деякі із цих якостей він може засвоїти від керівника вищого рівня.

Варто спробувати виокремити негативні якості, які найчастіше мають прояв у керівних працівників.

По-перше, інколи вони не відзначаються толерантністю до правових позицій підлеглих. Непримиренна реакція простежується, зокрема, у випадках, коли підпорядкований прокурор виявляє намір відмовитись від підтримання державного обвинувачення чи істотно його змінити всупереч думці керівника, а пропозиція спробувати самому здійснити цю функцію викликає бурхливу негативну реакцію. Як тут не згадати «тираду» фельдфебеля Сіроштана з роману О. Купріна «Поединок»: «Я начальник, а ты дурак. Вот что такое субординация!».

По-друге, в одному з абзаців цього підрозділу йдеться про сприяння підпорядкованим працівникам у просуванні по службі, а в другому — про неприпустимість чинити перешкоди у просуванні по службі. Проте керівники далеко не завжди зацікавлені у тому, щоб їх підлеглі підвищували свій службовий статус, навіть попри хороше ставлення до них особливо, якщо підлеглі «тягнуть на собі» значно більший обсяг роботи, ніж їх колеги, або виручають керівника у складних ситуаціях. Навпаки, на підвищення інколи представляють працівників, яких хочуть позбутися — це давня бюрократична практика.

По-третє, не допускати грубощів та приниження людської гідності підпорядкованих посадових осіб.

Практика приниження особистої гідності підлеглих перекочувала до прокуратури незалежної України з радянських

часів. Цим «грішили» і деякі генеральні прокурори України (з етичних міркувань не будемо називати прізвищ). Наприклад, в обласній прокуратурі відбувається розширене засідання колегії або методичний семінар з визначеними наперед доповідачами. На трибуні з'являється черговий доповідач і починає свій виступ. Не проходить і хвилини, як «хазяїн» з президії перебиває виступаючого і починає вигукувати приблизно так: «Що ви там верзете! Чим ви взагалі займаєтесь? Ви краще скажіть, чому ви не зробили того-то, того-то і того-то...» і все в такому ж дусі!

Факти грубощів і нестриманості з боку керівників прокуратур щодо підлеглих підтвердили 58 опитаних нами респондентів. Але при цьому лише 6 заявили, що вони висловлювали публічну незгоду з такою манерою поведінки, причому, не оскаржуючи її.

Схвалювати таку поведінку — значить прямо заохочувати приниження людської гідності, видаючи її за принциповість. І найгірше те, що «ображені», у свою чергу, починають зривати злість на працівниках, які перебувають нижче їх за посадою.

На нашу думку, настав час новому керівництву Генеральної прокуратури України при здійсненні перевірки фахового рівня керівників прокуратур проводити детальне анонімне анкетування безпосередньо підлеглих їм працівників з усіх основних положень Кодексу, залучивши до цих заходів представників громадськості і науковців-юристів, а можливо, і зарубіжних фахівців.

Є й інша важлива проблема, з приводу якої потрібно порадитися з прокурорами, у тому числі низової ланки. Йдеться про такий важливий соціальний чинник, як престижність служби в органах прокуратури. Фундаментальні дослідження із цих питань здійснили на початку нинішнього століття в Російській Федерації М. Андріанов, Г. Єфремова та М. Кроз. Йшлося про загальне психологічне самопочуття прокурорів, про престиж прокурорської діяльності в очах самих прокурорів. Виявилось, що лише трохи більше третини прокурорів висловили задоволення своїм службовим становищем і переконання у тому, що престиж прокурорської діяльності перебуває на достатньо високому рівні. Понад 60 % прокурорських працівників вказали за результатами анкетування на повну відсутність перспектив службового росту. «І якщо безпосереднє керівництво не помічає успіхів, не відзначає їх, бажано публічно, виникає

напруженість у стосунках, незадоволення, психологічний дискомфорт» [135, с. 831].

Проте поряд із тим слід зазначити, що прокурорська діяльність за своєю природою пов'язана зі складними, швидкоплинними ситуаціями та великою кількістю ризиків, що, у свою чергу, викликає можливість виникнення конфліктів у прокурорському колективі.

Термін «конфлікт» походить від латинського слова «conflictus», що у точному перекладі означає «зіткнення», а в довільному — «протидія», «протиборство» [103, с. 81]. У науковій літературі виокремлюють різні визначення конфлікту, але всі вони підкреслюють наявність протиріччя, яке набуває форми розбіжностей, якщо мова йде про взаємодію людей. Конфлікти можуть бути прихованими або явними, але в основі їх лежить відсутність згоди. Тому можна визначити конфлікт як відсутність згоди між двома або більше сторонами (особами або групами). Іноді така ситуація викликає скандал.

Виникнення та розвиток конфліктів у прокурорському колективі, як і в будь-якому іншому трудовому колективі, обумовлені дією чотирьох груп факторів: об'єктивних, організаційно-управлінських, соціально-психологічних, особистістних [105, с. 24].

У науковій та методичній літературі існує чимало практичних рекомендацій і щодо запобігання конфлікту, і щодо його припинення чи послаблення. При цьому вибір способів і методів подолання конфліктів залежить як від об'єктивної ситуації, психічного стану опонентів, так і від спрямованості конфлікту, тобто чи сприятиме він глибшому розумінню проблеми, а отже й розвиткові елементів корпоративної взаємодії всередині конфлікту, чи, навпаки, призведе до подальшого розхитування й неузгодженості у взаємодії [3, с. 112].

Виникнення конфлікту в окремому колективі і навіть у більш широких масштабах може мати позитивне значення, якщо він не виходить за межі пристойності, як сигнал для кращого врегулювання тієї чи іншої сфери суспільних відносин шляхом удосконалення законодавства і практики його застосування, конкретизації відомчих актів прокуратури. Хоча здебільшого вимагається передусім зміна стилю відносин у кожному окремо взятому колективі або між окремими членами колективу. У реальній дійсності службові конфлікти між двома прокурорами, які не пов'язані з втручанням третьої сторони, можна залагодити шляхом взаємного примирення, коли одна особа виба-

чається перед другою, або обом учасникам конфлікту вдається «зберегти лице», що не ставить під загрозу їх майбутні взаємовідносини. Очевидно, що у цих випадках в учасників конфлікту мають прояв ознаки інтелігентності. Інколи припиненню конфлікту можуть допомогти старші колеги по службі, які користуються авторитетом у колективі прокуратури.

Аналізуючи позиції учасників конфлікту, необхідно визначити мету й інтереси сторін, які їхні потреби не задоволені і тому генерують конфліктну поведінку. Іноді одному з опонентів краще відразу відмовитися від своїх намірів у чомусь поступатись, особливо якщо об'єкт конфлікту для нього недосяжний. Необхідно з'ясувати також наявність особистого підґрунтя конфліктних відносин опонентів, оцінити, хто підтримує кожен із сторін, та проаналізувати ставлення інших людей до конфлікту. Потрібно уточнити соціально-демографічні дані, індивідуально-психологічні особливості опонентів, їхній формальний і неформальний статус у колективі [237, с. 240].

Важливе практичне значення має правильне визначення ролі керівника прокуратури у розв'язанні внутрішніх конфліктів. Досить часто саме його поведінка є причиною такого конфлікту. У цьому разі, видається, його роль у розв'язанні конфлікту має бути мінімальною. Якщо він зрозумів свою неправоту і проявить готовність врегулювати ситуацію, йому слід вибачитися перед колегою (або колегами) і вжити заходів щодо усунення наслідків, а якщо він вважає себе правим — довести до відома прокурора вишого рівня про ситуацію, що склалась.

У випадку, коли керівник прокуратури є сам суб'єктом конфліктної ситуації, він має право відстоювати свою точку зору у спірному питанні. Проте у такій складній ситуації керівникові прокуратури не потрібно зловживати своїми владно-розпорядчими повноваженнями для доведення іншій стороні конфлікту своєї правоти. Йому потрібно тверезо проаналізувати ситуацію, що склалась, і дійти згоди із своїм опонентом. У разі ж якщо керівник прокуратури особисто непричетний до виникнення конфлікту, він має відіграти вирішальну роль у його розв'язанні. У принципі керівник, у силу свого службового становища, у першу чергу, зацікавлений, щоб конфліктні ситуації виникали якнайрідше, закінчувались якомога швидше і не породжували негативних наслідків. Особливість його ролі в прокуратурі полягає і в тому, що його наділено владно-розпорядчими повноваженнями стосовно своїх підлеглих, тому саме

йому надано можливість коригувати їх поведінку, у тому числі під час існування конфліктної ситуації.

Але, не зловживаючи владою, керівник прокуратури може реалізувати кожен із типів медіаторства (третейський суддя, арбітр, посередник, помічник, спостерігач) [104, с. 293]. Існує декілька підходів щодо розуміння ролі керівника в урегульованні конфлікту. Перший з них полягає в тому, що керівникові доцільно орієнтуватися в конфлікті на роль посередника, а не арбітра [236, с. 72]. Другий підхід полягає в тому, що керівникові необхідно вміти застосовувати всі типи медіаторства: основні — арбітра й посередника, а додаткові — третейського судді, помічника та спостерігача. Реалізація обраного способу включає окремі бесіди з опонентами, підготовку до спільного обговорення проблеми, спільну роботу з опонентами та фіксацію закінчення конфлікту. За згодою опонентів керівник може винести проблему на збори колективу, залучити до посередництва неформальних лідерів або друзів опонентів [237, с. 240].

Особливе місце у вирішенні конфлікту потрібно відводити післяконфліктному періоду. Він характеризується осмисленням учасниками конфлікту своєї поведінки. Тобто відбувається корекція самооцінок, домагань, ставлення в учасників конфлікту. Керівникові прокуратури з метою зняття напруги потрібно допомогти їм здійснити самокритичний аналіз того, що відбулося, щоб не допустити виникнення нових конфліктів. Для цього потрібно провести більш широкий, об'єктивний і конструктивний аналіз конфліктної ситуації з визначенням перспектив подальшого розвитку взаємодії. Важливо також контролювати в майбутньому поведінку і вчинки учасників конфлікту для нормалізації їхніх відносин.

Таким чином, головне завдання керівника полягає в тому, щоб уміти регулювати і запобігати відповідним конфліктним ситуаціям. Якщо керівник «входить і управляє конфліктом» у початковій фазі, цей конфлікт розв'язується на 92 %, на фазі підйому — на 46 %, а на стадії «загострення», коли пристрасті загострилися до межі, — на 5 %, тобто конфлікти практично не розв'язуються чи розв'язуються дуже рідко. Коли всі сили віддано боротьбі (стадія «загострення»), настає спад. І якщо конфлікт не розв'язано, в наступному періоді він розростається з новою силою, тому що в період спаду може бути використано для боротьби нові способи та сили. Проте, як правило, сторони конфлікту, навчені «гірким досвідом», у майбутньому будуть більше налаштованими на співробітництво, ніж на

конфлікт. Крім цього, розв'язання конфлікту може запобігти виникненню серйозніших конфліктів. Після завершення конфліктів підвищується якість індивідуальної діяльності керівників та працівників [237, с. 241].

Важливим елементом спілкування керівника й підлеглих в органах прокуратури є їх участь у проведенні оперативних нарад для оцінки виконаної роботи, обміну інформацією, висловлення думок, пропозицій тощо, а також для підготовки і прийняття управлінських рішень, організації їх виконання, контролю за виконанням.

Перед проведенням оперативної наради керівник прокуратури повинен підготуватися до неї, тобто точно визначити мету та завдання її проведення, формулювання теми наради, визначення дати проведення останньої та її тривалості, визначення учасників та основного доповідача.

Виокремлюють чотири основні види нарад за їх призначенням, а саме: оперативні, інформаційні, для вирішення конкретної проблеми та підсумкові. Крім того, за характером проведення наради поділяються на такі види:

а) диктаторські — веде і володіє фактичним правом голосу лише керівник, решті учасників надається право лише задавати запитання, і то не завжди, але аж ніяк не висловлювати власну думку;

б) автократичні — ґрунтуються на запитаннях керівника до учасників та їх відповідях на них; тут немає широкої дискусії, можливий лише діалог;

в) сегрегативні — доповідь обговорюють вибрані керівником учасники, інші лише слухають і приймають до відома;

г) дискусійні — вільний обмін думками і вироблення загального рішення, проте право приймати рішення на його остаточному формулюванні, як правило, залишається за керівником;

д) вільні — без чіткого порядку денного, іноді за відсутності і голови, які не обов'язково закінчуються прийняттям рішення і зводяться в основному до обміну думками [52, с. 54].

Найдемократичніший характер мають два останніх види.

Існує кілька правил, які зобов'язаний пам'ятати керівник при організації наради: 1) нарада, як правило, має бути гранично короткою, її затягування викликає в учасників втрату інтересу до питань, що розглядаються, і «відторгнення» навіть від корисної для них інформації; 2) на нараду слід запрошувати лише співробітників, причетних до події, що обговорюється; 3) нарада має проводитися тільки тоді, коли інші способи

вироблення рішень є менш ефективними; 4) часте проведення нарад з одних і тих же питань говорить про слабкість керівництва і про марну розтрату службового часу співробітників; 5) слід враховувати, що найбільша результативність наради має місце тоді, коли число учасників наради обмежується 7—10 особами. При цьому певне число співробітників слід тримати в режимі чергової готовності і запрошувати їх тільки на обговорення окремих конкретних питань, а також для дачі довідок та консультування з окремих складних проблем [219, с. 260].

Наради повинні починатися у точно визначений час. Вступне слово, як правило, має належати керівникові прокуратури, який повинен визначити мету наради, проблемні питання для обговорення, вказати, яке практичне значення має обговорення, та визначити його регламент. Важливо, щоб керівник прокуратури слідкував за порядком під час виступу доповідача, тобто йому потрібно присікати будь-які викрики та репліки з місць від присутніх, якщо вони навіть є конструктивними та стосуються теми наради. Слід пам'ятати про «золоте» правило ділового етикету — під час наради вимикати телефон. Є небажаним проводити наради у своєму кабінеті, адже сама обстановка в ньому вже підкреслює нерівність статусу керівника та його підлеглих, і останні в такому середовищі відчувають себе більш сковано, навіть пригнічено. За можливості наради можна проводити в інших приміщеннях. Якщо ж усе-таки керівник прокуратури вирішить проводити нараду у своєму кабінеті, йому не слід переривати її телефонними розмовами, викликати секретаря, розмовляти з відвідувачами, які не беруть участь в нараді, тощо. Така непрофесійна поведінка керівника не лише затягує нараду, але й свідчить про безтактність і неповагу до колег.

Кожна нарада має закінчуватися прийняттям рішення та заключним словом керівника прокуратури, в якому він ставить завдання перед колективом та завдання окремим прокурорам, підлеглим для вирішення проблеми, що обговорювалася на нараді, та визначає конкретних виконавців. Проявом гарного тону з боку керівника є висловлення наприкінці подяки всім присутнім за участь у нараді.

Основним критерієм оцінки наради є ставлення його учасників до її підсумків, щоб кожен учасник правильно зрозумів прийняті рішення та свою роль у їх виконанні. Усе це відображає компетентність керівника прокуратури, його управлінську культуру та дотримання етичних норм.

Втім далеко не завжди є потреба робити недоліки в роботі предметом публічного обговорення [127, с. 81]. Зауваження підлеглому можна висловити під час короткої зустрічі у стислому вигляді або у ході спеціальної індивідуально-профілактичної бесіди, у ході якої детальніше характеризується ставлення працівника до виконання своїх обов'язків, висловлюються відповідні застереження і поради на майбутнє, а також обрисовується перспектива притягнення до дисциплінарної відповідальності, якщо недоліки не будуть виправлені.

Слід по можливості уникати публічного висловлення зауважень до прокурорів-жінок, враховуючи їх підвищену вразливість, що викликає відповідну реакцію. Індивідуальна виховна робота щодо них є значно продуктивнішою.

3.3. Етика спілкування прокурора із суддями та іншими учасниками судового процесу

Слід спробувати розглянути деякі пов'язані із цим проблеми стосовно участі прокурора у кримінальному судовому провадженні, оскільки етична сторона цих відносин найвиразніше має прояв саме там.

Вирішення цих проблем має комплексний характер і охоплюється декількома нормативними актами: Кримінальним процесуальним кодексом України, Законом України «Про судоустрій і статус суддів», Законом України «Про прокуратуру» і Дисциплінарним статутом органів прокуратури України, Законом України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність», оскільки всі ці законодавчі акти включають в себе певну етичну складову.

На думку В. Шибіка, з якою слід погодитись, «судова етика — це вид професійної етики, що становить сукупність норм поведінки учасників кримінального, цивільного чи інших видів судочинства», тобто суддів, прокурорів, адвокатів [293, с. 367—368]. Аналогічної думки дотримуються російський дослідник В. Четвернін [289, с. 1215]. Відповідні етичні норми стосуються виконання суддями, прокурорами та адвокатами своїх процесуальних функцій, серед яких провідне місце посідає функція судочинства, здійснювана суддями.

Окремі питання прокурорської етики в судочинстві вирішено у ст. 23 Кодексу «Взаємовідносини з органами судової влади». Оскільки ця норма присвячена діяльності прокурора в суді,

потрібно вести мову не про взаємовідносини, а про відносини із суддями. Очевидно, що точнішою була би назва «Відносини із суддями» або «з представниками судової влади», оскільки етичні відносини навряд чи можуть поширюватися на державні, у тому числі на судові органи.

Частиною 1 ст. 23 передбачено, що «з метою забезпечення справедливого та об'єктивного правосуддя працівник прокуратури у відносинах із суддями та присяжними повинен дотримуватись взаємоповаги, усвідомлюючи важливість спільних завдань щодо утвердження в суспільстві верховенства права і законності».

Викликає сумнів коректність словосполучення «справедливе та об'єктивне правосуддя». На думку С. Ківалова, не будь-яке судочинство можна вважати правосуддям, а лише таке, яке відповідає принципам верховенства права і справедливості [254, с. 36]. Отже, цю частину доцільніше викласти так:

«З метою забезпечення справедливого та об'єктивного судочинства» або просто — «забезпечення правосуддя...» і далі за текстом.

І знову ж таки не зовсім зрозумілим є обов'язок прокурора «дотримуватись взаємоповаги». Адже термін «взаємоповага» стосується принаймні двох учасників суспільних відносин. На думку В. Сухоноса та С. Звірко, «взаємовідносини прокуратури та суду» — це урегульовані нормами права та професійної етики та поведінки відносини, що виникають у процесі їх спільної діяльності і виражаються в поведінці суб'єктів таких відносин, спрямованих на виконання мети та завдань зазначених органів» [259, с. 63].

Стаття 24 зазначеного Кодексу присвячена відносинам прокурора з іншими учасниками судочинства: професійними суддями, присяжними, захисниками, потерпілими та їх представниками, обвинуваченими, цивільними позивачами і відповідачами, свідками. Частиною 1 зазначеної статті на прокурора покладається обов'язок додержуватись у відносинах з ними ділового стилю спілкування, проявляти принциповість і витримку, демонструвати коректність, неупередженість та повагу до учасників судового процесу, не вступаючи з ними у будь-які позапроцесуальні стосунки.

Звичайно, у відносинах прокурора з іншими учасниками судового процесу можуть бути різні нюанси поведінки. Навряд чи прокурор може однаково ставитися у чисто моральному плані до обвинуваченого і потерпілого. Проте, безумовно, уні-

версальні вимоги щодо характеру відносин, закріплені у ст. 24 Кодексу, стосуються всіх.

Обов'язок прокурора додержуватись принципу незалежності суддів закріплено у ст. 34 Закону України «Про прокуратуру», причому цей обов'язок розглядається як одне із завдань прокурора — учасника судового розгляду. Порушення цього принципу можна розглядати як прояв неповаги до суддів.

Обов'язок поважати незалежність і неупередженість суддів закріплено також у рекомендаціях Ради Європи 2000 р. «Державні прокурори (наче прокурори можуть бути недержавними?) повинні суворо шанувати незалежність і безсторонність суддів. Вони, зокрема, не повинні (у розумінні не мають права. — *І. Б.*) ставити під сумнів судові рішення, ані чинити перешкоди їх виконанню, за винятком тих випадків, коли вони здійснюють своє право на оскарження або вдаються до якоїсь іншої декларативної процедури» [208].

Донедавна законодавством та іншими нормативними актами про прокуратуру не було передбачено обов'язки суддів проявляти повагу до прокурорів у судовому процесі. Проте ст. 8 Кодексу суддівської етики від 22 лютого 2013 р. передбачено, що «суддя повинен здійснювати судочинство в межах та порядку, визначених процесуальним законом, і виявляти при цьому тактовність, ввічливість, витримку й повагу до учасників судового процесу та інших осіб, у тому числі, звичайно, і до прокурора».

Зовнішніми проявами поваги до судді є виконання таких вимог до етикету, як вставання при появі суддів у судовій залі, звертання «Ваша честь» або «Шановний суд» (до колегії суддів), звернення до суду з клопотаннями стоячи, беззастережне виконання розпоряджень головуючого. При цьому суб'єктивне ставлення конкретного прокурора до конкретного судді може бути різко негативним, навіть презирливим, але це не повинно впливати на зовнішню форму взаємовідносин між прокурором і суддею.

Як свідчать результати опитування прокурорів, 53 з них вважають відносини із судьями, з якими вони систематично підтримують службові відносини, дружніми, у тому числі 31 — приятельськими, 82 — нормальними службовими і лише 15 із різних причин — неприязними. У принципі той чи інший характер взаємовідносин прокурора і судді не повинен впливати на їх позицію у справі. Але логіка людських стосунків є складнішою. Вона штовхає прокурорів і суддів або на взаємні

поступки і допомогу в обхід закону, або на створення штучних перешкод і неприємностей один одному.

У зв'язку із цим звертає на себе увагу норма ч. 2 ст. 23 Кодексу, відповідно до якої «працівник прокуратури (чому не прокурор?) не може неправомірно впливати на здійснення правосуддя, в тому числі шляхом спілкування з представниками судової влади поза офіційною процедурою взаємовідносин лише в межах і порядку, встановлених законодавством».

Усупереч цьому 101 респондент визнав під час опитування, що вони погоджують із суддями вирішення деяких питань поза межами судових засідань, включаючи зміст судових рішень, а 34 визнали, що так, дійсно часто, оскільки це, на їхню думку, сприяє запобіганню судовим помилкам. Ветерани прокуратури, з якими зустрічався автор, підтвердили, що така практика існувала ще за радянських часів. Насправді ж це є грубим порушенням правил професійної етики і поведінки як прокурора, так і судді, які у разі викриття можуть бути притягнутими до юридичної відповідальності, а законність і обґрунтованість судового рішення може бути поставлена під сумнів, навіть якщо воно не оскаржувалася. Шкідливість цієї практики обумовлена не тільки необхідністю обґрунтування висновку про винуватість чи невинуватість на достовірних доказах, але й значною мірою має на меті забезпечити правові і моральні гарантії від незаконного впливу на суддів. Докази, отримані в результаті незаконних дій, пов'язаних із втручанням у процесуальну діяльність судді щодо здійснення судочинства, слід визнавати такими, що не мають юридичної сили. Не менш неприпустимим є позапроцесуальне втручання судді у діяльність прокурора, пов'язану з реалізацією його функцій.

Уявляється, доцільно було б виокремити у кожному суді кімнату, де б міг перебувати прокурор, поки він чекає на судові засідання задля уникнення зустрічі із суддею, який розглядатиме справу. Розмова між прокурором і суддею перед судовим засіданням у коридорі будівлі суду, яка може бути навіть не стосуватись обставин справи, що буде розглядатися цим суддею, може бути розцінена іншими учасниками процесу як неправомірний вплив на суддю з боку прокурора. У цій кімнаті прокурор також зміг би ретельніше підготуватися до участі у судовому розгляді і з практики викорінилися б випадки, коли прокурор читає наглядове провадження чи свої замітки або матеріали по справі у коридорі біля залу судового засідання або в канцелярії суду.

Проте подолання перешкод у позапроцесуальному спілкуванні прокурорів і суддів, як і адвокатів та суддів, можна «успішно» усунути, призначивши зустріч у місцях, недоступних для «змовників», оскільки совісність як перешкода таким порушенням спрацьовує не завжди.

Упередженість судді щодо сторони обвинувачення чи сторони захисту може проявлятися у різній манері поведінки, що свідчить про різне ставлення до них, зокрема, до заявлених ними клопотань, які або безпідставно задовольняються, або безпідставно відхиляються, а також без достатніх причин знімаються чи не змінюються запитання.

Очевидно, така поведінка судді прямо суперечить ст. 129 Конституції України, якою проголошено рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, що виключає надання безпідставних переваг стороні обвинувачення, як і стороні захисту.

Важливою рисою правового статусу прокурора як державного обвинувача є можливість постановки питання про усунення порушень процесуальних норм, у тому числі пов'язаних із відступом від норм юридичної етики. Безумовно, головну роль у цьому відіграє головуючий у судовому засіданні, який керує ходом засідання, забезпечує додержання послідовності та порядку вчинення процесуальних дій, використання учасниками кримінального провадження їхніх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовує судовий розгляд на забезпечення з'ясування усіх обставин кримінального правопорушення, усуваючи із судового розгляду все, що не має значення для кримінального провадження (ч. 1 ст. 321 КПК), вживає необхідних заходів для забезпечення у судовому засіданні належного порядку (ч. 2 зазначеної статті), тобто головуючий виступає в ролі такого собі «всевидючого ока», від якого повністю залежить розгляд кримінальної справи у руслі вимог КПК. Варто відзначити, що від вирішення цих питань практично повністю усунути інші судді, які беруть участь у колегіальному розгляді справи і, звичайно, присяжні.

Виходячи з того, що прокурор, який бере участь у судовому кримінальному провадженні, закликаний сприяти виконанню вимог закону про всебічний, повний і об'єктивний (неупереджений) розгляд справ відповідно до ст. 34 Закону України «Про прокуратуру». Він є не лише стороною у процесі, але і елементом стримування і противаг. Він повинен мати право при виконанні своєї процесуальної функції обвинувача «реагувати

на будь-які порушення закону, що обмежують права учасників судового провадження», як це впливає із п. 18.2 Наказу Генерального прокурора України «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному судочинстві» № 4 гн від 19 грудня 2012 р. [186].

Статтею 260 КПК України 1960 р. було передбачено, що «в разі, коли хтось з учасників судового розгляду заперечує проти дій головуючого, що обмежують або порушують їх права, ці заперечення заносяться до протоколу» [114]. Це стосувалося і прокурора-обвинувача. Із чинного КПК цю норму виключено, вона відсутня і в ст. 36 КПК, присвяченій статусу прокурора як учасника судового кримінального провадження.

Таке гіпертрофоване піклування про захист прерогатив головуючого у судовому провадженні не йде на користь забезпеченню повноти і неупередженості судового розгляду.

Вважаємо, що положення п. 18.2 галузевого Наказу Генерального прокурора України № 4 гн слід відтворити безпосередньо у ст. 321 КПК, додавши до неї нову частину і сформулювавши її так:

«Прокурор, захисник, інші учасники процесу мають право у ході судового розгляду висловлювати заперечення проти рішень і дій головуючого, які, на їх думку, порушують норми кримінального процесуального закону, процесуальні права його та інших учасників судового розгляду. Своє рішення щодо заперечень головуючий оголошує негайно».

Зрозуміло, що в умовах повної технічної фіксації процесу судочинства занесення цих заперечень до протоколу судового засідання втрачає сенс.

За потреби прокурор, одержавши копію рішення по справі, може використати фonoзапис чи відеозапис судового засідання з усіма епізодами неетичної поведінки судді і подати ці матеріали до суду апеляційної інстанції. Таку «зброю» може використати і захисник проти судді і обвинувача, і сам головуючий. Зазначені матеріали можуть бути підставою не лише для обґрунтування підстав перегляду судового рішення, але й для притягнення винуватців, включаючи прокурора, до юридичної відповідальності.

Зрозуміло, що прокурор, маючи такі права й обов'язки, не повинен зловживати ними. Він не має права відходити від етичних норм спілкування із суддею (головуючим у судовому засіданні), вимог правової культури, допускати вислови, що можуть поставити під сумнів честь, гідність, порядність чи

навіть принижувати цього суддю тощо. Було б також правильним, якби таке заперечення, яке запропонував В. Долежан, висловлювалося прокурором лише один раз і більше не повторювалося з того ж самого приводу до кінця судового засідання [59, с. 40]. Звичайно, його варто оформляти у письмовому вигляді, і тоді б його можливо долучити до матеріалів справи і в майбутньому використати для правової оцінки дій як головуючого, так і прокурора.

Слід пам'ятати, що принцип змагальності у судовому процесі ні в якому разі не може стосуватися взаємовідносин між прокурором і суддею. Для прокурора суперечка із судом у будь-якому разі є прогративною, оскільки процесуальний закон не визнає процесуальної рівноправності прокурора стосовно головуючого в судовому засіданні або судді, який належить до складу колегії суддів, що розглядає справу.

На практиці деякі прокурори, які у таких ситуаціях вступають у безцільні суперечки із суддями, не отримують підтримки і від керівників прокуратур, а, навпаки, наражаються на дисциплінарні стягнення. При цьому прокурор як учасник процесу може бути притягнутий і до адміністративної відповідальності за прояв неповаги до суду, що має прояв у непідкоренні розпорядженням головуючого чи в порушенні порядку під час судового засідання, а так само за вчинення будь-яких дій, які свідчать про явну зневагу до суду або до встановлених у суді правил (ч. 1 ст. 185-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення) [98]. У таких випадках взагалі варто подумати про професійну придатність цієї особи до служби в прокуратурі. І коли така поведінка прокурора стане предметом критичних виступів у засобах масової інформації, це буде цілком справедливо. Щоправда, можливість притягнення прокурора до адміністративної відповідальності має скоріше попереджувальний характер. Жоден з опитаних нами прокурорів не підтвердив своєї обізнаності з такими фактами.

Важливим інструментом забезпечення неупередженості прокурорів і суддів є застосування положень закону про їх самовідвід або відвід. У зв'язку із цим звертає на себе увагу, що за ч. 1 ст. 15 Кодексу суддівської етики суддя **має право** заявити самовідвід у випадках, передбачених процесуальним законодавством. До цієї норми потрібно внести уточнення, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 18 КПК України суддя, прокурор, захисник та деякі інші особи **зобов'язані заявити самовідвід** (виділено мною. — *І. Б.*). Зазначену норму, враховуючи її етич-

ну спрямованість, доцільно включити також до Кодексу професійної етики та поведінки працівників прокуратури.

Підставами для самовідводу (відводу) прокурора можуть бути не обов'язково відомості, що порочать його як особу, яка здійснює обвинувачення від імені держави, але й обставини, які не можна поставити йому у вину. Водночас у сучасних умовах може виникнути ситуація, коли прокурор, як і суддя, не бажає брати участь у розгляді справи, відчуваючи страх перед нападками на себе, аж до цькування, у тому числі і з політичних причин. Відповідно до ч. 2 ст. 15 Кодексу суддівської етики «суддя не повинен зловживати правом на відвід». Подібну норму доцільно передбачити і в Кодексі прокурорської етики.

Частиною 3 зазначеної статті передбачено, що «суддя заявляє самовідвід від участі у розгляді справи у разі неможливості ухвалення ним об'єктивного рішення по справі». Це — дуже сумнівна норма, зміст якої можуть розшифрувати лише ті, хто готував проект Кодексу.

Уявімо собі, що така норма з'явилася б в Етичному кодексі, призначеному для прокурорів, і була викладена так: «Прокурор заявляє про відмову від участі у кримінальному судовому провадженні у разі неможливості сформулювати свою позицію по справі, зокрема, щодо доведеності обвинувачення». Це було б недоречним, оскільки в такому разі він може скористатись своїм правом на відмову від обвинувачення в суді ч. 3 ст. 37 КПК. Суддя ж не може ухилитися від постановлення аргументованого рішення.

Змагальна побудова судового процесу відводить провідну роль у наданні та дослідженні доказів сторонам у кримінальному судочинстві. Це, з одного боку, сприяє активному дослідженню обставин справи, у ході якого, опонуючи один одному, сторони мають широкі можливості висловлювати своє ставлення до обвинувачення, доказів, які лежать у його основі, а з іншого — звільняє суд від участі у протистоянні сторін, забезпечує його об'єктивність та незалежність, і в кінцевому рахунку створює необхідні умови для винесення законного, обгрунтованого і справедливого рішення.

До моральних аспектів спілкування прокурора і судді необхідно віднести питання щодо ступеня участі судді у перевірці доказів. На думку І. Петрухіна, «суддям необхідно утримуватися від постановки запитань як обвинувального, так і неправдовувального характеру, щоб ніхто не міг їх запідозрити

в симпатіях до обвинувача або обвинуваченого» [164, с. 35]. Для таких побоювань, думається, немає достатніх підстав. Оскільки суддя несе всю повноту відповідальності за зміст судового рішення, його професійним і моральним обов'язком є усунути будь-які сумніви при оцінці доказів, якщо цього не зробили прокурор та інші учасники процесу під час допиту обвинувачених, свідків, потерпілих. Якщо такі запитання будуть задані у тактичній, ненав'язливій формі, то відсутні будь-які підстави для докорів на адресу судді у порушенні норм суддівської етики. Принаймні у прокурора в таких випадках жодних претензій на адресу судді бути не може. З іншого боку, головуєчий повинен реагувати на порушення правил проведення допиту прокурором, зокрема, зловживання навідними запитаннями, постановкою питань підвищеним тоном або майже впритул до обвинуваченого чи свідків, їх залякування тощо.

Загалом же, виходячи з норм і правил прокурорської етики, слід підкреслити, що державний обвинувач, який зробив все можливе для притягнення до відповідальності винуватця кримінального правопорушення, і суд погодився з ним, постановивши обвинувальний вирок, повинен відчувати, що він із честю виконав свій державний обов'язок. По-іншому має почуватися прокурор, який непрофесійно і безініціативно підійшов до виконання обвинувальної функції, провалив обвинувачення, підірвавши тим самим авторитет прокуратури.

Проте ця етична складова державного обвинувачення має і зворотний бік. Відповідно до ч. 2 ст. 36 Закону України «Про прокуратуру» у попередній редакції було передбачено, що «у разі, коли при розгляді справи прокурор дійде висновку, що дані судового слідства не підтверджують обвинувачення, він зобов'язаний відмовитись від обвинувачення». У нинішній редакції зазначеної статті така норма відсутня. Зате вона фігурує у ч. 1 ст. 340 КПК України. У таких ситуаціях прокурору доводиться вирішувати і правові, і моральні проблеми, особливо тоді, коли він здійснював процесуальне керівництво розслідуванням. Перед ним виникає проблема: або примиритися з відсутністю достатніх доказів обвинувачення і відмовитися від нього або під страхом перед реакцією керівництва наполягати на постановленні обвинувального вироку, у кращому випадку — вдатися до «грунтовної» зміни обвинувачення. Звичайно, суддя, який постановить незаконний чи необґрунтований вирок, понесе свою долю відповідальності, але її не уникне і прокурор, притому, за традицією, — значно більшою мірою.

І чим пізніше восторжествує справедливість, тим тривалішими будуть моральні переживання прокурора за загублені з його вини людські долі разом з побоюванням за подальші перспективи служби в прокуратурі, що в принципі є другорядним.

Вважаємо за доцільне доповнити ст. 6 Кодексу професійної етики та поведінки працівників прокуратури такою нормою:

«Особа, яка при виконанні обов'язків прокурора припустилася порушень прав і свобод громадян, зобов'язана принести публічне вибачення за свої дії чи бездіяльність». Природно, що це має стосуватись осіб, які залишені на службі у прокуратурі.

Про ступінь етичної зрілості прокурора-обвинувача можна зробити певні висновки з того, як він ставиться до свого процесуального супротивника — адвоката-захисника. Приводом для конфліктів передусім є різниця у завданнях і процесуальному статусі прокурора і захисника. Не секрет, що частина прокурорів недолюблюють захисників, що, однак, не заважає у деяких випадках вступати з ними у протиправні угоди при вирішенні питань процесуального характеру, іноді — з корисливих мотивів (82 опитаних нами прокурори висловили загалом позитивне ставлення до адвокатів-захисників, 32 — частково позитивне, 36 — загалом негативне).

На наш погляд, в основі ставлення прокурорів до захисників має перебувати професійна повага до функції захисту і розуміння того, що принципова позиція захисника по конкретних справах, яка спочатку розглядається як «підрив обвинувачення», може врешті-решт відіграти позитивну роль для сторони обвинувачення, позбавивши прокурора від тяжких переживань, пов'язаних з незаконним притягненням особи до кримінальної відповідальності, і в кінцевому підсумку пом'якшити його особисту відповідальність за наслідки упередженості.

На жаль, склалася практика, коли етичні проблеми прокурорського і адвокатського середовища у науковій і публіцистичній літературі обговорюються окремо. Вважаємо за доцільне, щоб Міністерство юстиції і Генеральна прокуратура України організували проведення спільних зустрічей на загальнодержавному і регіональному рівнях, присвячених прокурорській і адвокатській етиці й усуненню проблем у відносинах між прокурорами і адвокатами в повсякденному спілкуванні за участі суду.

До Кодексу професійної етики та поведінки працівників прокуратури слід включити окрему норму з питань спілкування

прокурорів і адвокатів, а саме доповнити Кодекс статтею 23-1 «Взаємовідносини з адвокатами», виклавши її у такій редакції: «Прокурор повинен проявляти професійну повагу до адвокатів та їх об'єднань за їх внесок у правозахисну діяльність, сприяти забезпеченню їх професійних прав».

Як відомо, кульмінацією участі прокурора у підтриманні державного обвинувачення є виголошення ним обвинувальної промови, а в разі потреби — і використання права скористатися реплікою, яка є факультативною складовою судових дебатів. Для цих публічних виступів є властивим підвищений рівень емоційності, у тому числі інколи — у неприйнятній формі. Для зменшення рівня напруженості головуючому у судовому засіданні надано право зупиняти учасника дебатів, якщо він після зауваження повторно допустив висловлювання образливого або непристойного характеру, і надати слово іншому учасникові дебатів (ч. 6 ст. 364 КПК України). Проте для того, щоб в інтересах справи надати учасникам дебатів можливості все-таки висловитися до кінця, відповідну норму краще сформулювати так: «Головуючий має право зупинити виступ учасника дебатів, який припустився образ і непристойностей, зробити йому попередження і зобов'язати вибачитися перед процесуальним опонентом. У разі відмови принести вибачення або продовження проявів безтактності головуючий позбавляє слова учасника дебатів і надає слово іншому учасникові».

З етичного боку обвинувальна промова прокурора може бути найуразливішою у тій частині судового розгляду, яка характеризує потерпілого й обвинуваченого.

Якщо потерпілий, живий чи мертвий, став жертвою злочину через активну громадянську позицію у протидії злочинності, про це потрібно обов'язково згадати в обвинувальній промові. Не можна оминати поведінку потерпілого і в разі, коли він своєю поведінкою певним чином спровокував обвинуваченого на вчинення злочину.

Характеристика обвинуваченого має бути тісно пов'язана з обставинами вчинення кримінального правопорушення, які впливають з негативних якостей його особистості. Але при цьому неприпустимо ображати людську гідність обвинуваченого з використанням виразів, які не прийнято вживати у пристойному товаристві. Обвинувач, який вдається до таких прийомів, заслуговує на відповідну реакцію головуючого у судовому засіданні та на осуд своїх колег.

Поганим прикладом у цьому відношенні могла бути поведінка відомого борця з «ворогами народу» Генерального прокурора СРСР 1930-х рр. А. Вишинського. 17 грудня 1936 р. він надіслав до всіх прокуратур листа, в якому констатував, що у вироках судів при поступливості прокурорів зустрічаються «абсолютно неприпустимі цинічні і лайливі вирази». Прокурорам же було запропоновано зробити для себе відповідні висновки, а також вилучати документи, в яких містились такі вирази, і негайно направляти їх до Прокуратури Союзу РСР [287]. «Як бачимо, — зауважив колишній Генеральний прокурор України О. Медведько, — у А. Вишинського, який здобув вищу юридичну освіту ще до революції, — залишилися деякі зовнішні риси інтелігентності, що не заважало йому брати участь у знищенні своїх співвітчизників «без використання цинічних і образливих виразів». Щоправда, пізніше під час «показових» процесів над «ворогами народу» у 1938 р. він використовував такі вирази досить широко» [124, с. 124].

Отже, процесуальній ролі прокурора як державного обвинувача мають відповідати всі його висловлювання у судовому процесі. Це передусім стосується офіційності, що не виключає можливості використання у прийнятних формах метафор, порівнянь та інших засобів підсилення переконливості висловів. Суспільство виробляє певні норми поведінки і вимагає від носіїв мови дотримання цих правил, як і етики мовної поведінки, яка являє собою зібрання моделей цієї поведінки.

У судових дебатах важливо відбирати ті мовні засоби, які є найдоречнішими у даній обстановці спілкування. «Слово — одне з найбільших знарядь людини, — писав А. Коні. — Безсиле саме по собі, воно стає могутнім і невідпорним, сказане вміло, щиро і вчасно. Воно здатне вести за собою самого того, хто говорить, і засліплювати його й оточуючих своїм блиском. Тому моральний обов'язок судового оратора — поводитися обережно і помірковано із цією зброєю і робити своє слово лише службою глибокого переконання» [102, с. 61].

І на закінчення слід зупинитися на додержанні прокурором норм службового етикету.

Загальною вимогою щодо прокурорського етикету є пристойний зовнішній вигляд прокурора. Із цього приводу досить влучним є українське прислів'я: «Який на вид, такий і на натуру!». Хоча цей вираз не слід абсолютизувати, він має під собою певне життєве підґрунтя.

Відповідно до ст. 17 Кодексу професійної етики та поведінки працівників прокуратури публічний характер його діяльності та постійне перебування під увагою з боку громадскості покладає на нього особливі вимоги щодо зовнішнього вигляду. Прокурор під час виконання службових обов'язків має дотримуватися ділового стилю одягу, який відрізняється офіційністю, стриманістю та акуратністю. Офіційним одягом прокурора під час виконання службових обов'язків є затверджений належним чином формений одяг.

Статтю 53 Закону України «Про прокуратуру» передбачено, що право носити єдиний формений одяг мають працівники прокуратури, яким присвоєно класні чини, причому безкоштовно, з відзнаками відповідного класного чину. Він має відповідати вимогам, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 7 вересня 1998 р. № 1392 «Про формений одяг працівників органів прокуратури, яким присвоєно класні чини» [212].

Використання прокурором форменого одягу у службовій обстановці не лише сприяє підвищенню авторитету прокуратури та її окремих представників, але й вносить елементи упорядкованості у відносини прокурора зі своїми колегами та іншими громадянами. Варто при цьому зазначити, що авторитет прокурора і значення форменого одягу істотно знижуються, якщо прокурор мириться з тим, що його формений одяг виглядає неохайно.

На жаль, вимоги Генерального прокурора щодо обов'язковості використання форменого одягу у повсякденній службовій діяльності, особливо щодо участі у кримінальному та іншому судочинстві, сприймається не всіма прокурорами. Якщо, наприклад, на прокурорських нарадах і розширених засіданнях колегій прокуратур практично всі присутні знаходяться в бездоганному форменому одязі, що помітно і на телеекранах, то у повсякденній робочій обстановці, у тому числі і в судових засіданнях, — далеко не завжди. Лише 36 опитаних прокурорів заявили, що вони завжди перебувають на службі у форменому одязі, 19 — в окремих випадках, інші — практично ніколи. З окремих відповідей видно, що дехто не бажає носити формений одяг у громадських місцях через погрози і насмішки окремих громадян, які таким чином, особливо останнім часом, виявляють ворожість або скепсис стосовно прокуратури та її представників.

Проте, уявляється, використання прокурорами форми у судовому процесі, особливо кримінальному, із зовнішнього боку

виглядає як показник певної нерівності захисників у порівнянні з представником обвинувачення.

У зв'язку із цим виглядає доречною пропозиція В. Долежана про доречність «запровадження мантії не лише для суддів (червоного кольору), але і для прокурорів (чорного кольору), а також для адвокатів-захисників у судовому процесі. Щоб не довелось переносити ці громіздкі витвори кравецького мистецтва з прокуратури і назад, для них слід відвести місце у якійсь шафі у приміщенні суду» [59, с. 43]. У принципі, із цією ідеєю погодились 80 % опитаних респондентів.

Доцільно також включити до Кодексу вимогу щодо додержання розумної достатності у виборі зачісок, косметики, ювелірних виробів та інших прикрас, яка призначена в основному для прокурорів-жінок.

Дотримання вимог етикету стосовно свого зовнішнього вигляду та поведінки у судовому процесі має сприяти як підвищенню рівня дисциплінованості та етичної культури кожного окремого працівника, так і авторитету прокуратури в цілому.

3.4. Етика спілкування прокурорів з представниками засобів масової інформації

При здійсненні контактів між прокурорами і представниками засобів масової інформації, журналістами кожна сторона використовує норми професійної моралі, закріплені професійними кодексами поведінки. Відтак виникає проблема співвідношення норм, що стосуються прокурорів і представників засобів масової інформації. Представники журналістської професії не мають права при спілкуванні з прокурорами ігнорувати етичні норми їх діяльності, як і працівники прокуратури не мають права не рахуватися з нормами професійної моралі, яких визнано журналістським співтовариством як на національному, так і на міжнародному рівні.

Принципові аспекти забезпечення інформаційних потреб українського суспільства закріплено у ст. 34 Конституції України, відповідно до якої «кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір», що є конституційною основою для функціонування засобів масової та іншої інформації. Найкоротшою в українському законодавстві, але дуже вагомою конституційною регулятивною нормою є така: «Цензура забо-

ронена» (ч. 3 ст. 15 Основного Закону). Нею поставлено жирну крапку під практикою цензурування інформаційних повідомлень, яке було властивим для всіх попередніх епох. Заборона цензури у нинішньому тексті Конституції заснована на положенні Основного Закону щодо існування в суспільстві політичної та ідеологічної багатоманітності (ч. 2 і 4 зазначеної статті).

Діяльність засобів масової інформації, які закликані служити інтересам суспільства і окремих громадян, регламентуються законами України «Про інформацію» [284] і «Про доступ до публічної інформації» [179], «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» [180], «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» [197], «Про телебачення і радіомовлення» [210] та іншими.

Відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про прокуратуру» органи прокуратури «діють гласно, інформують державні органи влади, громадськість про стан законності та заходи щодо її зміцнення». Ця норма потребує редакційних уточнень і доповнень, і її краще викласти у такій редакції: «діють гласно, інформують органи державної влади та органи місцевого самоврядування, громадськість про стан законності та заходи щодо зміцнення правопорядку».

Як зазначив М. Косюта, основними завданнями впровадження гласності в діяльність прокуратури є посилення її правозахисної ролі; контроль суспільства за діяльністю прокуратури, сприяння формуванню адекватної громадської думки щодо прокуратури і прокурорів [107, с. 212—213]. У сучасних умовах реалізація принципу гласності є одним із важелів боротьби з корупцією [74, с. 51].

Керівництво Генеральної прокуратури України і прокурори на місцях для забезпечення гласності своєї діяльності у цілому позитивно ставляться до взаємодії із засобами масової інформації, або, як їх ще називають, мас-медіа. Відповідні настанови містяться в наказах Генерального прокурора України «Про організацію роботи органів прокуратури України з реалізації принципу гласності» від 14 липня 2006 р. № 11 гн [195, с. 132—134], «Про організацію роботи із забезпечення доступу до публічної інформації в органах прокуратури України» від 18 травня 2012 р. № 14 гн [194, с. 147—149].

До числа засобів масової інформації належать друковані видання, телебачення і радіо, мережа Інтернет. Всі ці структури змагаються між собою у впливові на споживачів інформації.

Інформаційні послуги надають також інформаційні агентства, які можуть бути постачальниками оперативної інформації для інших інформаційних структур.

Уявляється, термін «засоби масової інформації» є доволі умовним. У суспільстві ведеться досить жвава дискусія з приводу характеру цієї інформації. В сучасних умовах відповідні структури не можуть обмежуватися лише повідомленнями про події, які відбуваються в житті суспільства, не висловлюючи своїх позицій з приводу цих подій, не надаючи їм відповідної власної оцінки. Тому досить часто засоби масової інформації та їх представники займаються не лише інформуванням про події, але й коментують інформацію, висловлюють погляди, які конкурують між собою у різних засобах масової інформації, а відтак виступають в ролі свого роду пропагандистів, на що вони мають безперечне право в умовах демократичного суспільства. Як зазначив із цього приводу В. Ворошилов, «публікація без наведення думок різних людей лише на підставі оцінок автора істотно програє в думці читачів» [39, с. 31].

У діяльності мас-медіа, крім законслухняності, повинні додержуватися вимоги певних етичних норм. Зазначені норми стосуються не лише засобів масової інформації, але і їх представників — журналістів, тобто творчих працівників, які професійно збирають, отримують, створюють і готують інформацію для ЗМІ [168, с. 449]. Саме журналістів передусім стосуються етичні основи спілкування прокуратури із засобами масової інформації.

Уявлення про обов'язки журналістів з позицій журналістської етики формується на підставі особистих поглядів з урахуванням попереднього життєвого і професійного досвіду, які поступово переростають у почуття — стійке емоційне ставлення до тих чи інших сторін журналістської діяльності [117, с. 85]. Очевидно, становлення журналіста як професіонала з етичного боку багато в чому збігається зі становленням юриста-прокурора.

У різних країнах етичні вимоги до засобів масової інформації та їх представників пов'язані з розробленням кодексів поведінки журналістів. На міжнародному рівні це проявилось у Декларації принципів поведінки журналістів, прийнятій на Другому всесвітньому конгресі Міжнародної федерації журналістів у Бордо 28 квітня 1954 р., зі змінами від 6 червня 1986 р. [50]. У Російській Федерації діє Кодекс професійної етики російського журналіста, затверджений Конгресом журналістів Росії 3 червня 1994 р. [96]. Проте наявність цього Кодексу

не заважає переважній більшості сучасних мас-медіа Росії у викривленому світлі оцінювати події, пов'язані з російською агресією проти України.

У журналістському середовищі України також тривалий час обговорюються проблеми кодифікації норм журналістської етики, проте практично нічого у цьому напрямі так і не було зроблено. У результаті після здобуття незалежності тотальний утиск преси під контролем КІРС перетворився на свою протилежність. «Свобода творчості все частіше стала обертатися журналістським свавіллям — такою формою професійної поведінки в тексті чи безпосередньому спілкуванні, за якої вона не узгоджується ні з нормами моралі, ні з інтересами суспільства, ні з чим, крім особистого «хочу» [117, с. 73]. Це серйозно ускладнює стосунки журналістів з представниками правоохоронних органів, передусім прокуратури, і навпаки. Отже, назріли рішучі кроки для того, щоб нормативний акт, — назвемо його «Кодекс етичної поведінки журналістів України», — було, врешті-решт, прийнято. Це дозволить прокурорам оцінювати поведінку журналістів не лише з позицій законодавства про інформацію, але й етичного кодексу так, як вони нині можуть оцінювали рішення і дії прокурорів з позиції додержання уже діючого Кодексу, призначеного для прокурорів. При цьому потрібно враховувати, що вимоги професійної етики стосуються передусім не прав, а обов'язків журналістів, як і прокурорів.

Серед правил журналістської етики, які зустрічаються і в інших корпоративних нормативних актах, найчастіше зустрічаються такі: чесність, порядність, справедливість, неупередженість, достовірність інформації, самокритичність, повага до людської гідності, неприпустимість поєднання журналістської діяльності з державною службою або діяльністю у галузі реклами, а також підготовкою матеріалів на замовлення.

Взаємовідносини прокуратури і прокурорів з мас-медіа та журналістами в загальних рисах регулюються у ч. 1 ст. 25 Кодексу професійної етики та поведінки працівників прокуратури. «Працівник прокуратури, — зазначено в ній, — повинен з повагою ставитися до діяльності представників засобів масової інформації щодо висвітлення роботи органів прокуратури, а також сприяти їм в отриманні достовірної інформації в установленому законом порядку. Утримуватися від офіційних висловлювань, міркувань та оцінок з питань, розгляд яких не належить до його компетенції. Дотримуватися етики публічних

виступів і вимог щодо надання службової та конфіденційної інформації».

Зі свого боку, вважаємо неприпустимим перевірки прокурорів у засобах масової інформації з питань редакційної політики цих органів, узагальненої оцінки публікацій і виступів, порушення дисциплінарного провадження щодо журналістів у зв'язку з їх публікаціями та заявами.

Здійснюючи моніторинг виступів у засобах масової інформації, працівники прокуратури, на яких покладено цей обов'язок, повинні звертати увагу на публікації, яких виконано на високому фаховому рівні і з дотриманням норм журналістської етики, особливо якщо вони з'явилися у світ з використанням інформації, наданої у встановленому порядку відповідним органом прокуратури. При цьому інколи трапляються неточності у подачі інформації, тлумаченні законів та інших нормативно-правових актів. У таких ситуаціях не слід поспішати з висловленням обурення, якщо в цілому зі змістом публікації або виступу на телебаченні можна погодитися. На недоліки можна звернути увагу в особистій бесіді з автором публікацій, що може мати повчальний характер для останнього.

По-іншому потрібно ставитися до публікацій, які містять твердження, що мають явно наклепницький характер і вочевидь спрямовані на компрометацію прокуратури як такої та окремих її представників, необгрунтовані обвинувачення у корупції та інших злочинах, порушення норм суспільної моралі в особистому житті. У таких випадках потрібно без вагань звертатися до суду по захист своєї честі і гідності. При цьому скривджені працівники прокуратури, яких стосується недостовірна інформація, мають здійснювати підтримку своїх колег. Але при цьому потрібно уважно проаналізувати аргументи авторів публікацій, щоб спростувати їх у ході судового розгляду.

На жаль, усі опитані прокурори-респонденти не вірять у можливість об'єктивного розгляду судами таких звернень. Їх можна зрозуміти, якщо взяти до уваги масштаби кампанії з дискредитації прокурорів і суддів, розгорнутої останнім часом.

Зменшенню випадків публічної полеміки між прокуратурою і засобами масової інформації і загалом гармонізації взаємовідносин сприяло б забезпечення належного реагування з боку прокуратури на факти нападів на журналістів та інших дій, спрямованих на перешкоджання журналістській діяльності.

Трапляються й такі ситуації, коли автори публікацій дають негативні оцінки процесуальним рішенням прокурорів, не

цікавлячись при цьому їх законністю та обґрунтованістю. Типовий приклад: людина скаржить на відмову в заведенні кримінального провадження щодо осіб, які завдали їй тілесних ушкоджень. Для наочності в газетній публікації вміщено фотографію постраждалої із синцем під правим оком. Якими мотивами керувалися прокурори і слідчі, виносячи процесуальні рішення, з публікації не видно. Проте стаття супроводжується красномовною назвою «Жертва прокурорського саботажу» [100, с. 18]. При цьому, проте, необхідно зробити таке застереження. Навряд чи у фігуранта публікації можуть виникнути підстави для її спростування лише із чисто етичних міркувань, якщо тяганина і порушення норм процесуального законодавства дійсно мали місце, що буде встановлено за результатами перевірки за фактом такої публікації.

У практиці часто виникає питання: як прокуратурі і прокурорам слід ставитися до матеріалів, здобутих у ході так званих «журналістських розслідувань». Йдеться, звичайно, не про розслідування у звичному для нас процесуальному розумінні, а про збирання журналістами матеріалів, яких може бути покладено в основу публікації, а згодом — рішень про притягнення особи до кримінальної відповідальності або про відмову від цього. Результати таких розслідувань, опубліковані чи неопубліковані, здавна розглядалися як підстави для початку кримінального провадження. Прокуророві доцільно особисто поспілкуватися з журналістами за їх згодою і прийняти відповідне процесуальне рішення. Інформація для прокуратури може набувати офіційного характеру у разі надходження звернень від керівників відповідних засобів масової інформації.

Отже, контакти в інформаційній сфері за участю прокуратури, її органів та окремих прокурорів можуть здійснюватися за ініціативою: а) прокуратури щодо надання інформації; б) засобів масової інформації та окремих журналістів. В обох цих випадках обмін інформацією має здійснюватися з додержанням прав журналістської та прокурорської етики.

Інформація, що надається прокуратурою для ЗМІ, є важливим фактором, що впливає на формування громадської думки про прокуратуру. З урахуванням характеру інформації вона може бути спрямованою на формування позитивного іміджу прокуратури в цілому, її органів або деяких прокурорів, зокрема, при цьому не слід зловживати наведенням статистичних показників, зокрема, щодо кількості перевірок додержання законів, внесених актів прокурорського реагування і т.п., а на-

самперед звертати увагу на найбільш виразні факти захисту прав конкретних громадян або інтересів держави, притягнення посадових осіб до відповідальності за прояви корупції та інші резонансні правопорушення. Взагалі формування у суспільній свідомості «позитивного іміджу» прокуратури і прокурорів не можна розглядати як самоціль. У пункті 1 Наказу Генерального прокурора України № 11 від 14 липня 2006 р. прокурорам запропоновано розглядати гласність у діяльності прокуратури «...як важливий засіб формування в суспільстві об'єктивної думки (а не позитивного іміджу) щодо виконання органами прокуратури покладених на неї завдань і функцій».

Отже, це може бути також інформація про факти порушень законності в органах прокуратури, яким надано належну оцінку шляхом застосування дисциплінарних і кримінально-правових заходів. Вона може свідчити про принциповість реагування на негативні прояви.

Вільний доступ до інформації створює так зване «інформаційне суспільство», яке, у свою чергу, стимулює у кожній людини розвиток демократичних цінностей, таких як обмін інформацією та знаннями, взаємна терпимість і повага до особливостей інших людей [149].

Метою розширення інформаційної відкритості органів прокуратури є сприяння вирішенню завдань, що стоять перед ними.

Надана для ЗМІ прокуратурою інформація повинна бути актуальною, своєчасно та об'єктивно висвітлювати стан протидії злочинності, заходи з профілактики правопорушень, правозахисну діяльність прокуратури. Навпаки, штучна закритість діяльності органів прокуратури для засобів масової інформації призводить до того, що громадяни часто отримують спотворену або недостатньо кваліфіковану інформацію про суспільно значущі правопорушення та реагування на них органів прокуратури [16, с. 70].

Відповідно до ст. 51-1 Закону України «Про прокуратуру» керівники прокуратур на відкритих пленарних засіданнях відповідних місцевих рад, на які запрошуюються представники мас-медіа, не менш ніж двічі на рік інформують населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці про стан законності, заходи щодо її зміцнення та результати діяльності на відповідних територіях. Це має стосуватися не лише обласних і районних, але й міських, сільських, селищних рад з урахуванням рівня правопорядку на відповідних територіях.

Вважаємо, що регламентами рад потрібно надати журналістам, присутнім на цих заходах, можливість задавати запитання прокурорам, які стосуються предмета обговорення.

Органи прокуратури України належать до числа розпорядників публічної інформації, яка може надаватися засобом масової інформації. При цьому вони повинні додержуватись заборон і обмежень щодо надання таємної та конфіденційної інформації. Інформація про провадження досудового розслідування і перевірки, що проводяться прокуратурою, не може бути розголошена до їх закінчення без дозволу прокурора (ч. 4 ст. 7 Закону України «Про прокуратуру»). Це означає, що прокурор — процесуальний керівник, а не будь-який інший прокурор, має право самостійно приймати відповідне рішення, виходячи з інтересів розслідування. При цьому вкрай неетичним було б поширення інформації про особистості правопорушників, особливо неповнолітніх, наводити компрометуючі їх відомості. Виконання цієї вимоги закликано запобігти порушенням як процесуального законодавства, так і норм професійної етики.

Спілкування працівників прокуратури з представниками засобів масової інформації може відбуватися через такі форми їх взаємодії:

- а) відповіді на журналістські запити;
- б) поширення прес-релізів;
- в) розміщення прокурорами інформації у ЗМІ;
- г) спільна підготовка органами прокуратури та ЗМІ матеріалів, які висвітлюють роботу прокурорів щодо зміцнення правопорядку;
- д) організація інтерв'ю співробітників чи керівників органів прокуратури у пресі, на радіо та телебаченні;
- е) виступи співробітників прокуратури в теле- і радіопрограмах;
- є) прес-конференції та брифінги для представників ЗМІ;
- ж) участь працівників прокуратури в організованих ЗМІ «круглих столах»;
- з) запрошення журналістів на засідання колегій прокуратур, органів прокурорського самоврядування, координаційні наради;
- и) особисті зустрічі співробітників та керівників органів прокуратури з кореспондентами періодичних видань, журналістами телевізійних каналів тощо.

Прокурор зобов'язаний всіляко сприяти правдивим публікаціям про діяльність прокуратури і бути їх ініціатором. Разом із тим його моральним обов'язком є запобігання тенденційним

виступам у пресі по ще не вирішених судом кримінальних провадженнях.

Неточна інформація прокурора може створити у громадян враження, що все по справі уже встановлено і вирішено, а суду залишається лише призначити покарання, якого громадська організація, редакція газети чи автор статті вимагають від суду у тій же категоричній формі, в якій їм було надано інформацію прокурором. У цьому й подібних випадках відповідальність за тиск, що чиниться на суддів, лежить не лише на редакції газети, авторі статті, але й на прокуророві.

Велике значення для підвищення ефективності взаємодії органів прокуратури та ЗМІ має оперативне реагування керівників прокуратури на конструктивну критику та повідомлення про вжиті у таких випадках заходи.

Розгляд звернень органів масової інформації та їх представників до органів прокуратури здійснюється відповідно до Наказу Генерального прокурора України «Про організацію роботи із забезпечення доступу до публічної інформації в органах прокуратури України». Організацію доступу до неї покладено на підрозділи з питань забезпечення доступу до публічної інформації Генеральної прокуратури України і прокуратур обласного рівня, а у міських, районних, міжрайонних і прирівняних до них прокуратурах — безпосередньо на перших керівників прокуратур (п. 1.1 зазначеного Наказу). Отже, вирішення запитів про надання інформації мас-медіа перебуває у виключній компетенції цих посадових осіб. У принципі це сприяє упорядкованості відносин із засобами масової інформації. Хоча фактично носіями інформації можуть бути й інші прокурори, але вони не вправі приймати самостійні рішення щодо її поширення. Очевидно, є сенс дозволити надавати відповіді засобам масової інформації прокурорам прокуратур у межах покладених на них функцій. Проте з питань кримінального провадження і оперативно-розшукової діяльності вирішення цих питань має погоджуватися з керівниками прокуратур, процесуальними керівниками, слідчими та оперативно-розшуковими органами.

Спілкування прокурорів з представниками засобів масової інформації може також мати ситуативний характер. Виникають ситуації, коли журналісти «підловлюють» прокурорів у процесі виконання службових обов'язків: при огляді місця події, в перерві у судовому засіданні. У таких випадках відмова від спілкування, з одного боку, може бути неетичною, а з іншого, — виникає небезпека розкриття інформації, яка по суті

є обмеженою. Не раз по телебаченню крутили ролики, коли журналіст раптово запитує прокурора: «Яку міру покарання ви зажадали для обвинуваченого?». На таке запитання можна відповідати цілком конкретно і вичерпно. А от відповідати на запитання: «Як ви гадаєте, яке покарання призначить обвинуваченому суд?» виглядає цілком некоректно і відповідати на нього по суті неможливо. У крайньому разі можна сказати: «Почекаємо вироку суду». Проте можна погодитись з М. Косютою, що спілкування з журналістами у формі спонтанних інтерв'ю «по гарячих слідах» подій слід дозволити не лише керівникам прокуратур, а всім прокурорам, проте лише з тих питань, які належать до сфери їх діяльності [107, с. 217]. Взагалі у таких ситуаціях слід прагнути у межах можливого задовольнити інформаційні інтереси журналістів, що сприяє кращому порозумінню прокуратури із засобами масової інформації. До речі, такий стиль взаємовідносин є властивим для західних демократій, і Україні не завадило б його запозичити.

Значно упорядкованішим є спілкування прокурорів із журналістами у формі письмових та усних інтерв'ю.

Письмові інтерв'ю готуються заздалегідь відповідно до запропонованого засобом масової інформації переліку запитань, які погоджуються із відповідним прокурором. Підготовлені відповіді після технічної правки публікуються. Учасники таких інтерв'ю можуть у принципі і не зустрічатись особисто.

Усні інтерв'ю також можуть готуватись заздалегідь, проте відтворюються учасниками через телебачення і радіо. Участь у таких інтерв'ю вимагає від прокурора пильно слідкувати за вимовою, використанням окремих слів, правильним наголосом. У тексті інтерв'ю бажано по можливості утримуватись від застосування вузькопрофесійної термінології, незнайомої для пересічних людей.

З актуальних питань діяльності прокуратури в Генеральній прокуратурі України і в прокуратурах обласного рівня, а можливо, і в великих міських прокуратурах можуть проводитись прес-конференції керівників прокуратур. Як правило, такі заходи складаються з короткої інформації керівника прокуратури і відповідей на запитання журналістів. Тривалість прес-конференції обирає прокурор, але слід прагнути до задоволення цікавості якомога більшої кількості представників преси і телебачення, особливо якщо прес-конференція транслюється. Слід брати до уваги, що з деяких питань прес-конференція може виглядати дуже емоційно, а окремі висловлювання учас-

ників виходити далеко за межі професійної журналістської етики, особливо, якщо журналісти чи їх частина заздалегідь налаштовані негативно до представників прокуратури. Відтак прокуророві доцільно триматися впевнено, зовні незворушно, демонструючи свою обізнаність з обстановкою і правильність прийнятих процесуальних рішень та вжитих заходів. Проте деякі запитання журналістів за своїм характером і новизною інформації можуть викликати потребу у додатковому з'ясуванні з тих чи інших питань, про що прокуророві доцільно заявити у загальному вигляді за результатами цих конференцій. До речі, розпочавши прес-конференцію українською мовою, не слід раптово переходити на іншу (російську, угорську мову).

Впевнена манера поведінки, використання бездоганного форменого одягу теж є однією із заporук того, що висловлювання прокурора буде сприйнято з довірою, або принаймні з розумінням.

Участь прокурора в обговоренні проблем організації та діяльності прокуратури, правового статусу прокурорів може мати місце при проведенні таких заходів, як «круглі столи» при обговоренні питань, які стосуються також діяльності інших правоохоронних органів, а також проблем судоустрою і судочинства. Останнім часом представники Генеральної прокуратури беруть активну участь у парламентських слуханнях із різних питань забезпечення правопорядку, інформують про вжиті заходи Верховну Раду України на її засіданнях.

Водночас прокурорам усіх рівнів бажано не брати участь в обговоренні питань державної політики, якщо не йдеться про державну правову політику, наочно демонструючи при цьому неполітичний статус прокуратури і прокурорів. Не слід також обговорювати ці проблеми у приватному спілкуванні як в Україні, так і за її межами.

Виступаючи з власної ініціативи у засобах масової інформації, прокурор певною мірою популяризує власну діяльність і таким чином стає відомою фігурою в читацькій і глядацькій аудиторії. Проте це не можна вважати самоціллю. Ї тут варто згадати про ще одне етичне правило, яке раніше не згадувалось, а саме скромність.

Свого часу Генерал-прокурор Російської імперії М. Муравйов зазначив: «Перебільшене піклування про мінливу і хитку суспільну думку може призвести до так званого «популярництва», при якому державний діяч думає вже не про обов'язки і своє покликання, а про те, щоб його хвалили у масі і пресі, для

чого потрібно відповідати переважаючим впливам і віянням хвилини. Положення це глибоко перекручує істинну сутність прокурорської установи і, звичайно, кожний діяч, який хоча б скільки-небудь поважає себе і свою справу, завжди з обуренням відкидає будь-яку думку про запобігання перед випадковостями і примхами суспільної думки. Прокурор, який шукає популярності, явище цілком ненормальне, потворне і таке, що заслуговує на безумовне засудження» [131, с. 511].

Як зазначається в узагальненнях Генеральної прокуратури [211], деякі органи прокуратури і прокурори не завжди проявляють оперативність при наданні і використанні інформації, що являє державний і суспільний інтерес, або, навпаки, проявляють зайвий поспіх при оприлюдненні матеріалів прокурорсько-слідчої діяльності. Трапляються випадки несвоєчасного реагування прокурорів на публікації і репортажі, які стосуються соціального захисту населення, незабезпечення конституційних прав громадян, зокрема прав і свобод осіб, які неспроможні через фізичний і матеріальний стан, похилий вік або з інших поважних причин самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права і свободи, а також осіб, які потребують державної підтримки і допомоги.

Видається, варто ініціювати в системі прокуратури України тематичні зустрічі, конференції, «круглі столи» з очільниками засобів масової інформації і провідними журналістами для вирішення найважливіших питань співробітництва на основі норм професійної етики журналістів та прокурорів. У результаті можна виробити щось подібне до Декларації про розуміння щодо додержання норм етичної поведінки журналістів і прокурорів.

Висновки до розділу 3

1. Додержання норм професійної етики і поведінки прокурора є дуже важливим у спілкуванні з громадянами, зокрема, при розгляді та вирішенні їх звернень. Частина прокурорів розглядає надходження від пересічних громадян заяв і скарг як чинник, що заважає роботі. Звідси — поширеність бюрократизму і формалізму в роботі зі зверненнями, які дістались у спадок прокуратурі України від радянської прокуратури. Фактично кожен випадок порушення законодавства про звернення громадян має під собою антиморальне, антиетичне підґрунтя.

Для усунення цих негативних явищ потрібна не лише на-полеглива виховна робота з працівниками прокуратури, але й упорядкування прийому громадян у прокуратурі, тобто без-посереднє спілкування з громадянами: забезпечення належ-них організаційних умов для прийому, суворе дотримання графіків прийому, правил етикету стосовно відвідувачів, ви-користання можливостей невідкладного вжиття відповідних за-ходів за допомогою телефону, а також розважливості у ході бесіди з відвідувачем, стримування негативних емоцій з огляду на емоційність відвідувача та інші психологічні прийоми. Для вироблення відповідного стилю поведінки у колективах проку-ратур доцільно організувати тренінги для засвоєння відповід-них етичних норм і норм правової культури, у тому числі з урахуванням особливостей поведінки неповнолітніх та людей похилого віку.

Прокурорам необхідно надати роз'яснення щодо особливос-тей поведінки з учасниками масових заворушень біля при-міщень прокуратур, які вимагають від прокурорів негайного задоволення їхніх вимог.

До Інструкції про порядок розгляду і вирішення звернень доцільно включити положення щодо обов'язку керівника проку-ратури щомісяця вивчати копії письмових відповідей заявникам для встановлення законності вирішення звернення і додержан-ня професійної етики і правової культури.

2. Для виконання поставлених перед прокуратурою завдань потрібно забезпечити злагоджену діяльність прокурорів, які входять до колективу прокуратури. Для цього слід створити нормальний психологічний клімат, який, у свою чергу, є запорукою додержання етичних норм і правил у спілкуванні членів колективу між собою і з керівником прокуратури.

У разі, коли моральний клімат у колективі працівників про-куратури, включаючи не лише прокурорів, але й працівників апарату, є нездоровим, потрібно вживати відповідних заходів для його оздоровлення, шукати виходи з конфліктних ситуацій, проводити виховну роботу з ініціаторами конфліктів. Найне-безпечнішими є створення у колективі прокуратури із досить великою штатною чисельністю угруповань з протилежними ін-тересами, очолюваних «неформальними лідерами», поширення в колективі різного роду пліток.

У подоланні труднощів особливо велика роль належить керівникові прокуратури, який повинен неухильно виконувати вимоги ст. 27 Кодексу професійної етики і поведінки. Для того

щоб впоратися із цим, керівник сам має бути прикладом для інших у цьому відношенні.

До керівника, який систематично принижує особисту гідність підлеглих, є несамокритичним, до одних працівників проявляє прихильність, а інших — цькує, використовує підлеглих для задоволення особистих потреб, проявляє інші негативні якості, необхідно застосовувати адекватні засоби впливу, аж до звільнення з посади.

Генеральній прокуратурі України доцільно у зв'язку із цим провести суцільне анкетування прокурорів щодо поведінки керівників прокуратур, особливо стосовно осіб, які працюють на керівних посадах протягом тривалого часу.

Водночас керівник прокуратури, який користується авторитетом у колективі, може зробити вагомий особистий внесок у вирішення конфліктних ситуацій та запобігання їм, використовуючи для цього засоби медіаторства і третейського посередництва. Певне значення для врегулювання ситуацій, які стосуються всього колективу, може мати обговорення морально-етичних проблем на оперативних нарадах.

3. Будучи учасником судочинства, прокурор вступає у процесуальні відносини з іншими його учасниками: захисниками, потерпілими та їх представниками, обвинуваченими, цивільними позивачами та відповідачами, свідками (ст. ст. 23—24 Кодексу). Окремі положення цих норм потребують редакційних і смислових змін. У зв'язку з цим автором запропоновано їх нову редакцію (п. 1 Висновків по роботі).

Найважливішою етичною і водночас юридичною вимогою до прокурора щодо відносин із професійними суддями і присяжними є повага до їх незалежності і вжиття усіх можливих заходів щодо її забезпечення. Це потрібно передбачити у ст. 23 Кодексу. Водночас прокурор як охоронець законності має дістати право реагувати на будь-які порушення закону з боку головуючого, яких він вважає незаконними і такими, що обмежують права учасників процесу, у вигляді заперечень.

Безпосередньо у Кодексі потрібно передбачити обов'язок прокурора — державного обвинувача заявити самовідвід за наявності передбачених законом обставин.

Необхідно вжити додаткових організаційних заходів запобігання позапроцесуальному спілкуванню прокурорів і суддів по конкретних справах.

Важливим елементом професійної етики і юридичної культури прокурора у судовому процесі є характер його ви-

словлювань, з яких має бути виключено прояви грубощів і безтактності, особливо при постановці запитань і в судових дебатах.

Використання прокурором форменого одягу в судових засіданнях сприяє внесенню елементів упорядкованості у відносини з колегами, у тому числі і в ході судового розгляду. Заслугує на підтримку пропозиція щодо запровадження мантії для прокурорів за участі у судових засіданнях так само, як і для адвокатів, за прикладом інших європейських країн, що підкреслюватиме процесуальну рівність сторін.

Стосунки між прокурором і захисником мають бути засновані на взаємній повазі до процесуального статусу кожного, усуненні чинників, що викликають взаємну недовіру і неприязнь. Слід розглянути можливість включення до Кодексу професійної етики і поведінки прокурора окремої норми щодо етики відносин з адвокатом, організувати обговорення цих проблем у формі «круглих столів» і в юридичній періодиці.

4. Відносини прокурорів із засобами масової інформації різних видів обумовлені потребою реалізації принципу гласності в діяльності прокуратури. І прокуратура, і мас-медіа взаємно зацікавлені в одержанні і в поширенні інформації, керуючись при цьому властивими для них нормами професійної етики і поведінки.

Спілкування прокурорів з представниками засобів масової інформації може відбуватися через відповіді на журналістські запити, поширення прес-релізів, спільну підготовку матеріалів, інтерв'ю прокурорів та керівників прокуратур, прес-конференції та брифінги, участь журналістів у координаційних нарадах, засіданнях колегій прокуратур тощо.

Прокурорам, а не лише керівникам прокуратур, потрібно надати можливість самим визначати питання, з яких вони можуть надавати поточну інформацію журналістам з урахуванням характеру їх функцій і повноважень. Спілкування з журналістами може мати спонтанний, ситуативний характер, як це заведено в демократичних країнах Європи, що сприяє встановленню партнерських відносин між прокуратурою і засобами масової інформації.

Прокурорам усіх рівнів бажано не брати участі в обговоренні питань державної політики, за винятком правової політики, чого вимагає неполітичний статус прокуратури і прокурорів.

Бажано також активізувати спростування явно неправдивої і наклепницької інформації через пресу і телебачення, а також у судовому порядку, домагаючись відповідних спростувань і відшкодування моральної шкоди.

Виступаючи у публікаціях від свого імені в засобах масової інформації, особливо в друкованих, прокурор має бути стараним і скромним, не вип'ячувати своєї ролі у протидії правопорушенням, займатися саморекламою, без потреби «світитися» на шпальтах газет, журналів і телеекранах.

ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОДЕРЖАННЯ ПРАВИЛ ПРОКУРОРСЬКОЇ ЕТИКИ

4.1. Врахування етичних критеріїв при доборі кадрів на посади прокурорів

Виконання завдань, поставлених перед прокуратурою, ефективність діяльності її органів, їх підрозділів та окремих прокурорів значною мірою залежить від кадрової політики держави, закріпленої в законодавстві, відомчих нормативних актах і, звичайно, в Кодексі професійної етики та поведінки працівників прокуратури. Провідну роль при цьому відіграє застосування ст. 14 «Професійність».

Буквальне тлумачення цієї норми стосується професійного виконання прокурором службових обов'язків. Проте цей принцип можна тлумачити і в більш широкому розумінні і застосовувати його також до претендентів на прокурорську посаду, виходячи з їх придатності до виконання професійних обов'язків, а також до посадових осіб прокуратури, від яких залежить зарахування на прокурорські посади і наступний контроль за професійною діяльністю. У широкому розумінні професіоналізм можна розглядати як наявність усіх ділових і морально-етичних якостей, визначених Кодексом професійної етики і поведінки. Відсутність хоча б однієї із цих якостей як у претендента, так і в діючого прокурора є показником непрофесійності.

Тому відповідно до пункту 1 Наказу Генерального прокурора України «Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури України» «забезпечення правильного добору, розстановки, професійної підготовки та виховання кадрів слід розглядати як ефективний засіб успішного виконання покладених на органи прокуратури завдань» [187, с. 20—32].

Цим має бути обумовлено наявність певних етичних критеріїв для претендента на посаду прокурора.

Під поняттям «критерій» розуміється «підстава для оцінки, визначення або класифікації чогось» [270, с. 456]. Зокрема, під етичними критеріями слід розуміти високі моральні якості та стандарти, яким має відповідати особа, що претендує на посаду прокурора.

Кожній історичній епосі розвитку України відповідав свій набір вимог до прокурорсько-слідчих працівників. Як зазначив С. Ківалов, «в абсолютистській Російській імперії це передусім обумовлювалося не лише високим рівнем загальної і правової культури, а й належністю до дворянського класу, а в радянські часи — відданістю панівній ідеології і членством в КПРС, готовністю беззастережно виконувати вимоги її органів і функціонерів. Добір за цією ознакою був якнайсуворіший, і випадкові люди до прокурорської системи практично не потрапляли. У сучасних західних країнах найпершою вимогою до прокурора є відданість ідеалам демократичної правової держави і слідування їм у своїй практичній діяльності» [87, с. 16].

У пункті 1 Керівних принципів щодо ролі державних обвинувачів, що прийняті Організацією Об'єднаних Націй 7 вересня 1990 р., визначено, що «особи, відібрані для здійснення прокурорських функцій, повинні мати високі моральні якості та здібності, а також відповідну підготовку й кваліфікацію» [204].

Наказом Генерального прокурора України «Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури України» передбачено:

— при вирішенні питань призначення на посади враховувати висновки спеціальних перевірок стосовно претендентів з метою виявлення перешкод для служби в прокуратурі, у тому числі морально-етичного характеру;

— забезпечувати якісний добір вступників до вищих навчальних закладів, з якими Генеральною прокуратурою України укладено відповідні угоди на підготовку фахівців.

У листопаді 2010 р. Генеральною прокуратурою України було підготовлено та надіслано до обласних і прирівняних до них прокуратур Рекомендації щодо вивчення особистих та моральних якостей претендентів на роботу у прокуратурі [157, с. 85]. До визначальних моральних якостей в документі віднесено: гуманізм, дисциплінованість, чесність, порядність, совісність, відповідальність, уважність, толерантність, культуру поведінки, під якою автори документа розуміли ввічливість, доброзичливість, такт, толерантність, охайність, вчасне виконання власних обіцянок тощо. Частину цих якостей відтворено

у Кодексі професійної етики та поведінки працівників прокуратури України.

На діяльність прокурора можуть справляти негативний вплив також вади здоров'я, враховуючи необхідність спілкування зі значною кількістю людей, зокрема, керівниками прокуратури, колегами по службі, посадовими особами інших державних органів, учасниками координаційних і міжвідомчих нарад тощо і, звичайно, участь у досудовому розслідуванні, виїзді на місце, де знайдено трупи, участь у слідчих діях, підтриманні державного обвинувачення в суді. Всі ці види діяльності часто пов'язані з підвищеними психологічними навантаженнями, які можуть переходити у нервові стреси і збільшувати негативні наслідки інших захворювань. Для участі у судових дебатах не варто використовувати осіб, схильних до заїкання, хоча інші прокурорські функції вони в принципі можуть виконувати належним чином.

Слід підкреслити, тут йдеться не про морально-етичні відхилення, а про фактори, які можуть підсилювати їх негативний вплив.

Зміст окремих якостей майбутнього прокурора, які фігурують у зазначених Рекомендаціях, викликає сумніви.

Це, зокрема, стосується такої вимоги, як «уважність», яка, на думку авторів Рекомендацій, включає в себе також турботливість і обережність. У термінологічній літературі під уважністю розуміється уважне ставлення до кого-небудь; прихильність, доброзичливість, турбота про когось [32, с. 1283]. На нашу думку, виокремлення уважності як окремої моральної якості прокурора є зайвим. По-перше, якщо уважність розглядати в сенсі доброзичливості, то працівники прокуратури її повинні проявляти в рамках культури поведінки. По-друге, якщо уважність трактувати як прихильність, то такий її прояв є недопустимим для поведінки прокурорів, адже при такій поведінці одразу порушується декілька принципів професійної етики та поведінки працівників прокуратури, а саме таких, як об'єктивність, політична неупередженість та нейтральність, а також недопущення конфлікту інтересів. Якщо ж уважність розглядати у значенні турботливості, в умовах специфіки прокурорської діяльності вона, думається, є просто зайвою. Звичайно, прокурор повинен проявляти уважність, але її потрібно розглядати лише у контексті всієї сукупності ділових якостей, якими має бути наділений працівник прокуратури, тобто в сенсі здатності до концентрації уваги в ході аналізу служ-

бової інформації, прийняття рішень по конкретних службових ситуаціях та їх документального оформлення. Природно, що прокурор, проявляючи неуважність при виконанні службових обов'язків, зокрема при роботі з таємними документами, може завдати чимало шкоди роботі прокуратури і неприємності самому собі. Проте вимога здебільшого не має морально-етичного характеру.

Досліджуючи перелік необхідних якостей, властивих прокурору, на додаток до його морально-етичних чеснот, В. Васильєв відзначив такі:

— глибина — здатність заглибитись у сутність фактів, розуміти зміст того, що відбувається, передбачати найближчі та віддалені, прямі та опосередковані результати явищ та вчинків;

— широта — вміння охопити широке коло питань і фактів, застосовуючи знання із різних галузей теорії і практики;

— мобільність — здатність до продуктивного мислення, мобілізації та використання знань у складних умовах;

— швидкість — вміння вирішувати задачі за мінімальний час, швидко оцінюючи обстановку та вживати необхідних заходів;

— самостійність — здатність до постановки мети та завдань, вміння знаходити їх вирішення та шляхи їх досягнення без сторонньої допомоги;

— цілеспрямованість — вольова спрямованість до осмислення певної задачі, здатність тривалий час утримувати її у свідомості та послідовно, планомірно думати над її вирішенням;

— критичність — вміння оцінювати повідомлення, факти, припущення, відшукуючи помилки та перекирення, розкриваючи причини їх виникнення;

— гнучкість — вміння підійти до явища з різних точок зору, встановлюючи залежності та зв'язки в порядку, зворотному тому, що вже був засвоєний, варіювати способи дій, перебудовувати свою діяльність [30, с. 239].

При вирішенні питань добору кадрів до прокуратури необхідно враховувати не лише позитивні, але й негативні обставини, наявність яких є перешкодою для зарахування до прокуратури: низька психологічна стійкість, підвищена тривожність, емоційна неврівноваженість та імпульсивність, конфліктність, низький інтелектуальний рівень, підвищена схильність до ризику, страх, депресія, надто завищена самооцінка, зайва балакучість, наявність шкідливих звичок, вкрай низька активність, легковажність, самовпевненість тощо.

Відповідно до ч. 1 ст. 46 Закону України «Про прокуратуру» «не може бути прийнята на посаду прокурора або слідчого прокуратури особа, яка має не погашену або не зняту судимість за вчинення злочину, крім реабілітованої, або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення адміністративного правопорушення».

Якщо порівняти цю норму з п. 2.4 Положення про порядок стажування в органах прокуратури України, затвердженого Наказом Генерального прокурора України від 12 грудня 2009 р. № 80 [173, с. 405—410]: «До участі у відборі не допускаються особи, які були засуджені за вчинення злочину, за винятком реабілітованих, визнані в установленому порядку недієздатними або обмежено дієздатними, а також ті, які не можуть бути згідно із законодавством прийняті на роботу в органи прокуратури і на державну службу», то стане очевидною різниця між цими нормами, яку необхідно усунути.

Звернемо спочатку увагу на недоліки норм зазначеного положення.

По-перше, перешкодою для призначення прокурорів має бути вчинення корупційного адміністративного правопорушення протягом не одного року, а принаймні протягом трьох років від дня накладення стягнення, що дозволить вжити додаткових заходів для недопущення на службу потенційних корупціонерів.

По-друге, словосполучення «особа, яка має не погашену або не зняту судимість за вчинення злочину, крім реабілітованої» викликає серйозні зауваження з точки зору законодавчої техніки. Адже якщо судимість погашена, особа вважається несудимою.

Сформулюємо власний варіант зазначеної норми, яка може діяти до прийняття нового Закону України «Про прокуратуру»: «Не може бути прийнята на посаду прокурора або слідчого прокуратури особа, яка має судимість або на яку протягом останніх трьох років накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення».

До того ж відсутність судимості може обумовлюватися не лише реабілітацією особи, але й погашенням судимості. Не варто згадувати і про судимість за «вчинення злочину», оскільки іншої підстави для настання судимості, ніж кримінальне правопорушення, не існує. Звичайно, при вирішенні цих питань можуть і повинні враховуватися також інші негативні якості особи, встановлені спеціальною перевіркою.

На думку В. Жуплева, у процесі добору кадрів «...на основі загальних та конкретних вимог, що висуваються до кандидатів на зайняття даної посади та оцінці всіх наявних кандидатів по цій посаді приймається рішення з обрання найкращих серед кандидатів» [86, с. 77].

В. Загородній розуміє під доббором кадрів прокуратури «процес пошуку кандидатур на прокурорські посади і визначення кола осіб, придатних до прокурорської служби. Результатами добору є заповнення відповідних вакансій шляхом призначення на посади прокурорів і слідчих прокуратури» [71, с. 137].

Як слушно зазначив М. Якимчук, одним з елементів стратегії управління в органах прокуратури є розробка елементів професійно-кваліфікаційних моделей, тобто сукупності вимог, що пред'являються до претендентів на посади прокурорів [303, с. 345].

Основним завданням кадрових підрозділів є комплексне вивчення якостей претендентів на роботу в прокуратурі з метою комплектування кадрового складу органів прокуратури фахівцями, які є найпридатнішими до виконання службових обов'язків прокурорів як за професійними, так і особистими та моральними якостями.

Важливе значення у процедурі добору кадрів до органів прокуратури має проходження студентами практики в районних, міських, міжрайонних і прирівняних до них прокуратурах. Студенти профільних вузів, які готують кадри до органів прокуратури, проходять таку практику тричі: після другого курсу — ознайомчу практику, після третього курсу й на п'ятому курсі — так звану виробничу практику. Особливе значення на теперішній час має останній вид практики, тобто виробнича. Так, зокрема, організовано практику студентів в Національному університеті «Одеська юридична академія».

Зауважимо, що називати цю практику виробничою як для юридичних, так і для інших гуманітарних вищих навчальних закладів явно недоречно, а тому її доцільніше іменувати переддипломною.

За час проходження практики студент може значно поглибити свої знання, показати ділові та морально-етичні якості, вислухати поради і зауваження працівників прокуратури та зробити з них висновки. Практику, передусім переддипломну, можна розглядати як попередню стадію підготовки до майбутнього процесу вирішення питань, пов'язаних із набуттям статусу прокурора.

За результатами практики складається характеристика, яка підписується керівником прокуратури і завіряється печаткою. У характеристиці зазначається: з якими матеріалами про діяльність прокуратури ознайомився студент, на яких заходах був присутній (під час допитів, при розгляді справ у суді тощо), з яких питань йому надавалися консультації та практичні поради на майбутнє. Під час переддипломної практики випускнику можуть доручати складання проектів процесуальних документів та інших ділових паперів з наступним їх редагуванням для використання в роботі прокуратури.

Негативною рисою такого порядку є шаблонність складання характеристик на практиканта, коли береться за основу стара характеристика іншого студента і лише підставляються особисті дані особи, на яку складається нова характеристика. Керівник прокуратури повинен усвідомлювати всю важливість, яку несе в собі характеристика студента-практиканта, а особливо достовірність даних, що в ній зазначаються, та оцінка, яка ставиться студенту-практиканту. Адже у майбутньому при проходженні конкурсного добору на стажування в органах прокуратури відповідно до Рекомендації Головного управління кадрового забезпечення Генеральної прокуратури України «Щодо визначення рейтингу претендентів на стажування в органах прокуратури України» від 3 червня 2010 р. [299] оцінка керівника прокуратури по виробничій практиці входить до практичної складової рейтингового балу особи, яка бере участь у конкурсі. Із цих позицій зміст характеристики має бути проаналізований атестаційною комісією і на основі цього встановлено ділові та етико-моральні якості особи, що проходить конкурс в органи прокуратури.

Отже, зважаючи на це, керівникам прокуратур, в яких проходять практику студенти, потрібно приділити увагу не лише процесу проходження практики студентом для ознайомлення з його діловими та етико-моральними якостями, але й самому складенню характеристики, яку підписує саме керівник органу прокуратури, і тому відповідальність за достовірність даних теж несе керівник.

При здійсненні атестації можна і необхідно надавати відповідну оцінку поведінці керівника прокуратури і тих прокурорів, які вкрай формально поставились до організації і керівництва практикою. На жаль, певна неетичність керівників прокуратур полягає в тому, що вони досить легковажно ставляться до цієї процедури і повністю перекладають цей обов'язок на своїх

підлеглих або навіть на самого студента-практиканта. Зрозуміло, що практикант, як і будь-яка особа, не зможе охарактеризувати себе об'єктивно і лише буде акцентувати увагу на своїх позитивних якостях. До того ж деякі «практиканти» не обмежують себе якісним виконанням доручень або взагалі не з'являються до прокуратури, не без підстав сподіваючись на позитивну характеристику.

Думається, що ці питання повинні стати предметом уваги також відповідних підрозділів Міністерства освіти і науки України при оцінці якості освіти в окремих навчальних закладах.

Практику, передусім переддипломну, можна розглядати як попередню стадію підготовки студента до майбутнього процесу вирішення питань, пов'язаних із набуттям статусу прокурора.

Відповідно до п. 2 Положення про порядок стажування в органах прокуратури України, затвердженого Наказом Генерального прокурора України від 30 грудня 2009 р. № 80 [173], для організації відбору претендентів наказами прокурорів обласного рівня утворюються комісії у складі голови, заступника голови, відповідального секретаря і членів комісії, без зазначення кількості, із числа найдосвідченіших і найавторитетніших прокурорів з можливістю присутності на засіданні комісії представників Генеральної прокуратури України.

На першому етапі добору здійснюються прийом і вивчення заяв претендентів і доданих до них документів, пов'язаних з відбором. При цьому претенденти можуть надавати додаткову інформацію, звичайно, позитивну для себе, щодо рівня освіти, практичних навичок, первинного досвіду роботи, професійного рівня і репутації, характеристики, рекомендації правоохоронних органів, навіть копії наукових публікацій (п. 2.5.2 Положення). Хорошу можливість можуть використовувати випускники НУ «ОЮА», які систематично брали участь у роботі наукових гуртків, а відтак мають публікації. Особи, які несвоєчасно подали документи або подали їх не в повному обсязі, до участі у відборі не допускаються. Строків, протягом яких претенденти можуть подати правильно оформлені документи, на жаль, у Положенні не визначено, що обмежує можливість проходження відбору перспективними випускниками. Цей недолік варто усунути.

На другому етапі здійснюється спеціальна перевірка відомостей, що їх повідомили про себе претенденти: на причетність до корупції, перевірка знань у формі тестування; психологічне

тестування спеціалістом-психологом за апробованими методиками, визначення ділових і моральних якостей за характеристиками ВНЗ, результатами психологічного дослідження, а також висновками прокурорів за результатами переддипломної практики; співбесіди у кадрових та інших структурних підрозділах прокуратури (п. 2.5).

Метою вивчення ділових і моральних якостей є попереднє з'ясування придатності претендента до прокурорської діяльності.

На третьому етапі комісія розглядає результати перевірки і приймає рішення про затвердження рейтингового списку претендентів для заміщення посад стажистів, що відображається у протоколі засідання комісії, оголошується претендентам і оформляється наказом прокурора області.

Недоліком цього порядку є те, що в Положенні не передбачено критерії для визначення місць претендентів у рейтингу, що може викликати у зацікавлених осіб підозри в необ'єктивності при винесенні рішень. Цю прогалину варто усунути шляхом прийняття доповнень до Положення.

Звичайно, при оцінці всіх цих якостей керівникам прокуратур та їх кадрових підрозділів, іншим особам, які беруть участь в оцінюванні, потрібно бути дуже обережними, щоб не пропуститися проявів суб'єктивізму в оцінці претендентів, які можуть бути обумовлені випадковими чинниками. За наявності сумнівів оцінки можуть надаватися на основі колективного обговорення, виходячи з характеру відповідей на запитання під час співбесіди. Наприклад, коли претендент заявляє, що для розкриття злочину є можливим застосування усіх засобів, без урахування їх законності, або закликає до поновлення застосування в Україні смертної кари, це в сукупності з іншими негативними рисами допоможе зробити висновок щодо його професійної непридатності до прокурорської служби.

У процесі перевірок відомостей про кандидата необхідно враховувати інформацію, яка стосується його поведінки у побуті і громадських місцях, про вчинення ним не лише корупційних правопорушень, але зловживання спиртними напоями і вживання наркотиків, вчинення на цьому ґрунті дрібного хуліганства та інших відомостей про ганебні вчинки кандидата, коли йому можуть нагадати відоме прислів'я «Бережи честь замолоду!».

На четвертому етапі відбувається власне сам процес стажування.

Стажування здійснюється в прокуратурах районного рівня, а стажування магістрантів Національної академії прокуратури України — під час переддипломної практики (п. 3.1 Положення).

Відповідальність за організацію стажування покладається на керівників прокуратур обласного рівня, а безпосереднє керівництво — на міських, районних і прирівняних до них прокурорів. Останні у принципі є зацікавленими у позитивних результатах стажування, хоч і не будь-якою ціною, оскільки йдеться про те, що стажисти в результаті успішного завершення стажування отримають посади в цих же прокуратурах.

На відміну від студентів-практикантів вищих юридичних навчальних закладів, стажисти не лише споглядають і вивчають роботу прокуратури, але й поступово самі або за допомогою наставників беруть участь у здійсненні функцій прокуратури, зокрема у проведенні перевірок, витребовують пояснення, готують проекти документів прокурорського реагування тощо.

Керівники прокуратур і визначені ними особи, як правило, досвідчені прокурори, повинні уважно контролювати додержання стажистами службової дисципліни, морально-етичних норм у відносинах з колегами та іншими громадянами. При цьому дуже важливо своєчасно виявляти найменші відхилення від установлених в прокуратурі норм поведінки, навіть правил етикету і, якщо це трапилось уперше, а порушення є незначними, обмежитися товариським зауваженням, за відсутності потреби у застосуванні більш жорстких заходів впливу.

В окремих випадках після трьох місяців стажування на відповідній посаді за доручанням прокурора стажисту може бути дозволено самостійно здійснювати процесуальне керівництво у кримінальному провадженні, підтримувати державне обвинувачення в суді, а також здійснювати прокурорсько-судове представництво.

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 29 нового Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року прокурором місцевої прокуратури може бути призначено громадянина України, який має вищу юридичну освіту за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста або магістра, стаж роботи у галузі права не менше двох років та володіє державною мовою. Остання умова носить не лише чисто професійний, але й морально-етичний підтекст. І справді, як може людина з вищою освітою, яка претендує на посаду в державному органі України, не володіти державною мовою? Це в сучасних умовах можна розглядати

як виклик суспільній моралі! А тому при вирішенні питання потрібна впевненість, що претендент знатиме українську мову не на побутовому рівні, а в повному обсязі.

Досить важливою новацією цього закону є обов'язковість наявності у претендента на посаду прокурора дворічного стажу роботи у галузі права за спеціальністю після здобуття вищої юридичної освіти за кваліфікаційним рівнем спеціаліста чи магістра (ч. 2 цієї статті). Звичайно, наявність такого стажу збагачує життєвий досвід претендента. Проте обізнаність із правових питань може в основному не стосуватися того обсягу знань, які є необхідними для роботи саме в прокуратурі, зокрема, морально-етичних вимог до прокурора. У результаті виникне розрив у два або більше років між обсягом і характером знань, одержаних при випуску з вишу, і тими, які молодому фахівцю — прокурору доведеться застосовувати на службі в прокуратурі.

Проте якщо порівняти цей процес з процедурою призначення суддів загальної юрисдикції, то можна побачити, що ч. 3 ст. 127 Конституції України для майбутніх суддів передбачено обов'язковість стажу роботи в галузі права не менше трьох років. Але при цьому мінімальний вік для рекомендування судді на посаду становить 25 років, тоді як прокурором нині можна стати значно раніше, навіть з урахуванням обов'язковості стажування.

На наш погляд, саме стажування є найкращою формою підготовки випускника юридичного вищого навчального закладу як до служби в прокуратурі, так і для призначення суддею, і цю форму є доцільним зберегти у новому Законі України «Про прокуратуру».

Іншою принциповою зміною, яка міститься у цьому Законі, є віднесення обов'язків добору кандидатів на посади прокурорів та їх призначення на посади до компетенції Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів подібно до того, як на теперішній час щодо суддів цей обов'язок виконується Вищою кваліфікаційною комісією суддів України. З нашого боку в принципі немає заперечень проти запропонованої новації, яка сприятиме об'єктивному вирішенню цих питань.

4.2. Способи запобігання й усунення наслідків професійної деформації прокурорських кадрів

Прокурорська професія належить до високоінтелектуальної праці, оскільки вимагає від прокурорських працівників високої активності мислення, стійкої уваги, розвинутої уваги. При цьому ця діяльність як складна система включає й інші психологічні функції, у взаємодії з якими вона обумовлює здатність працівників органів прокуратури до ефективного вирішення професійних завдань.

Професійна діяльність прокурорів проходить здебільшого у конфліктних ситуаціях, у складних та нервових умовах праці, що, у свою чергу, справляє значне психологічне та навіть фізичне навантаження на працівника. Будь-який прокурор, який прагне виконувати свої обов'язки на належному рівні, постійно стикається з проблемою дефіциту часу та нервової напруги. Напруженість праці пояснюється і труднощами планування роботи за наявності ситуацій, що вимагають швидкого вирішення (запити, заяви, раптові події); нестандартністю багатьох завдань, особливо пов'язаних з розкриттям злочинів; протистоянням інтересів осіб, що знаходяться або можуть опинитися у сфері прокурорської діяльності; спробами лобювати різні інтереси і постійним тиском на прокуратуру. Додаткові труднощі виникають також і у зв'язку з відсутністю нормальних умов для обробки інформації. Усе це вимагає значних витрат праці і часу.

При розгляді цього питання потрібно насамперед визначитися з поняттям «деформація». Це, звичайно, не фізична деформація — «зміна форми або розмірів під впливом прикладених сил чи нагрівання» [139, с. 534], а деформація інтелектуальна, професійна, складовими якої є професійна деформація юристів, у тому числі представників окремих юридичних структур.

У термінологічній літературі професійна деформація розглядається як «комплекс негативних змін у структурі особистості, що виникають під впливом змісту, організації та умов службової діяльності» [28, с. 167]. О. Бандурка, В. Медведєв визначили професійну деформацію як результат появи та розвитку жорстких професійних стереотипів, перенесення професійної ролі у сферу позаслужбових стосунків або впливу специфіки службової діяльності у професійну сферу [123, с. 16]. Деякі дослідники вважають, що професійна деформація є результатом невідповідності людини суспільній професійній нормі або

що деформації розвиваються під впливом умов праці і віку, спотворюють конфігурацію особистісного профілю персоналу та негативно позначаються на продуктивності праці. Спілкування з іншою людиною обов'язково включає і його зворотний вплив на суб'єкт даної праці [13, с. 23].

Саме поняття «деформація кадрів прокуратури», на наш погляд, складається з таких елементів:

а) прояви деформації професійної особистості прокурорів та керівників прокуратур;

б) причини деформації;

в) наслідки професійної деформації.

Розглянемо коротко кожен із цих елементів.

1. Прояви деформації:

Прояви професійної деформації прокурорів тісно пов'язані з характером та особливостями їх професійної діяльності з урахуванням завдань, поставлених перед органами прокуратури. Вони здебільшого пов'язані з виходом за межі так званого внутрішнього імперативу службового обов'язку юриста, зокрема прокурора. Для прокурора внутрішній імператив — «це система обов'язкових, самостійних і правових дій, пов'язаних із моральною і великою внутрішньою потребою служіння суспільству» [244, с. 10].

Процеси професійної деформації юристів вивчає юридична деонтологія — галузь науки, яка є системою знань про кодекс професійної поведінки правознавця, тобто про систему правових, політичних, психологічних, етичних, естетичних, інформаційних та інших норм-вимог, загалом визначає режим професійного спілкування юриста» [242, с. 11].

У сконцентрованому, загальному вигляді професійна деформація завжди є проявом виходу особи, яка займає посаду прокурора, за межі присяги прокурора, з в більш широкому плані — Кодексу професійної етики та поведінки працівників прокуратури.

Основними проявами професійної деформації прокурора є такі:

— ухилення від виконання у повному обсязі покладених на нього службових обов'язків;

— виконання цих обов'язків у «спрощеному варіанті», їх полегшення шляхом ігнорування окремих положень КПК України та інших нормативних актів, що регулюють діяльність прокурора при виконанні покладених на прокуратуру функцій;

— перекладення обов'язків на колег по службі;

— безпідставні нарікання на об'єктивні причини, які начебто заважають належним чином виконувати службові обов'язки;

— недисциплінованість, тяганина при вирішенні службових питань;

— вип'ячування своєї ролі і власного внеску у загальні результати діяльності колективу і водночас применшення внеску колег;

— бюрократизм і формалізм при розгляді звернень громадян, презирливе ставлення до їх авторів;

— створення нездорового морального клімату в колективі прокуратури; підлабузництво, навушництво, інтриганство, надсилання анонімок тощо;

— кар'єризм, тобто використання нечесних методів для просування по службі.

Проявами професійної деформації, які, умовно кажучи, мають вторинний характер, можна вважати підвищену схильність до вживання спиртного, вживання наркотичних засобів, використання у спілкуванні лайливих виразів, зовнішня неохайність та інші ознаки, які шкодять репутації прокурора і прокуратури.

Проявами деформації керівників прокуратури є:

— демонстрація зверхності щодо підлеглих;

— неоднакове ставлення до них не з ділових, а з особистих уподобань;

— свідомо необ'єктивна оцінка внеску підлеглих у спільну справу;

— груба і навіть образлива поведінка, приниження особистої гідності підлеглих;

— використання підлеглих для виконання доручень особистого порядку, прийняття від них цінних подарунків, використання транспортних засобів та засобів зв'язку в особистих цілях тощо.

2. Причини професійної деформації прокурорів:

— вплив нездорового морального клімату в суспільстві, поширення споживацьких настроїв у певних суспільних прошарках, корупційних проявів і сфері державної служби і поблажливість до них, які не обминули і прокуратуру в цілому, і колективи прокуратур:

— примиренське ставлення до професійної деформації прокурорського загалу і окремих прокурорів, особливо з боку тих керівників, професійна свідомість яких теж є деформованою.

До речі, у нормативних актах Генеральної прокуратури України термін «професійна деформація» взагалі не вживається.

Ознаки професійної деформації можуть з'явитися не лише в процесі перебування особи на службі в прокуратурі, але на більш ранній стадії [56, с. 62—63].

Цьому може сприяти нездорова моральна обстановка у вищих юридичних навчальних закладах, прояви користолюбства з боку деяких викладачів при оцінці знань студентів, характер відносин студентів між собою, який згодом переноситься до колективів прокуратур. Окремі студенти ще під час навчання засвоюють «субкультуру» суспільних прошарків, в яких є поширеною неповага до права і закону. Вміле маскування своїх пороків дозволяє їм поступити на службу до органів прокуратури. До того ж існуюча система добору все ж не є непереборним бар'єром для проникнення цих осіб на прокурорські посади.

3. Наслідки професійної деформації прокурорів:

Зазначені наслідки можуть розглядатись у двох значеннях.

По-перше, це послаблення ефективності прокурорської діяльності в цілому та окремих прокурорів через зниження професійного рівня у прокурорській системі.

По-друге, це згубні наслідки, які поступово наступають для деформованої у професійному розумінні особи, що можна порівняти з поступовою дією ознак такої хвороби, як СНІД.

Г. Абрамова та Ю. Юдціц виокремили низку соціальних факторів, що впливають на виникнення професійних деформацій, а саме: невизнання істинних заслуг фахівця-професіонала; невідповідність морально-етичних вимог до професії реальній ситуації на робочому місці; обмеження активності професіонала з оволодіння новими знаннями, перешкоди для впровадження нових технологій і прогресивних методів; обмеження права людини на свободу вибору (стиль життя, напрямок наукового дослідження); пониження соціального статусу професії (у тому числі і в матеріальному плані)], її значення; сімейно-побутові проблеми [1, с. 231—232].

Е. Зеєр виокремив такі фактори, що визначають розвиток професійної деформації: вікова динаміка; несприятливі події; генетичні зміни в організмі; зміст професії; соціальне середовище; випадкові моменти [77, с. 134].

Розглядаючи проблему професійної деформації, потрібно приділити увагу ще такому явищу, як стрес. А саме професійний стрес, який у більшості випадків є каталізатором розвитку професійної деформації особи.

Якщо стресові ситуації виникають постійно, вони справляють накопичувальний ефект і можуть перетворитися на депресію, тобто стан, який супроводжується пригніченням, зниженням або нудотним настроєм, спадом психологічної активності та життєвих спонукань, інтелектуальною та моторною загальмованістю, маячно-подібними ідеями недооцінки особистості [243, с. 76]. Залежно від інтенсивності депресія може проявлятися у вигляді неврозу, психопатії або навіть психічного захворювання. Цьому сприяє не тільки психічний надлом, але й фізичне виснаження.

Отже, стрес сам по собі може мати негативні наслідки для особистості працівника, його подальшого психічного і фізичного здоров'я, а інколи навіть штовхнути на самогубство. Тому кінце потрібно усувати наслідки стресових ситуацій і запобігати їх виникненню. Проте і сам працівник прокуратури повинен робити все можливе, щоб тримати себе в руках, навчитися розпізнавати у собі прояви стресу на якомога більш ранніх стадіях, а в разі потреби — своєчасно звертатися за психологічною і медичною допомогою.

Процес усунення наслідків професійної деформації включає в себе широкий спектр заходів психологічного і неспсихологічного характеру, які, у свою чергу, складаються із заходів профілактики та усунення наслідків професійної деформації.

До групи заходів неспсихологічного характеру можна віднести організаційно-управлінську та виховну роботу в органах прокуратури. Ця робота має проводитися відділами кадрів та керівниками відповідних підрозділів прокуратур.

Для правильного вироблення методологічного та практичного інструментарію та заходів з усунення професійної деформації працівників прокуратури спочатку потрібно провести комплексне аналітичне вивчення в колективі і щодо окремих працівників ознак цього явища. Аналітичну роботу не слід розглядати як власне елемент усунення наслідків професійної деформації, але вона є підготовчим етапом, що дозволяє правильно планувати відповідні заходи залежно від обстановки в колективах, особливо коли здійснюється аналіз характеру і причин плинності кадрів, виявлення кількісних та якісних характеристик проявів деформації, причин порушень прокурорами професійної етики. На одержаних результатах розробляються заходи щодо усунення та запобігання у майбутньому цим негативним явищам.

Особливе місце відводиться комплексу заходів впливу на світогляд, свідомість і поведінку працівника прокуратури для

формування у нього у прямому розумінні правового світогляду, ціннісно-правової орієнтації, соціально-активної правомірної поведінки, прищеплення навичок практичного використання правових знань у повсякденній діяльності та житті.

Правове виховання відіграє істотну роль у боротьбі з усуненням наслідків професійної деформації прокурорів, адже воно підвищує рівень професійної правосвідомості, посилює глибоке розуміння сутності і соціального призначення прокурорської діяльності, вироблення стійких навичок правомірної поведінки.

Професійно-моральне виховання працівників прокуратури передбачає, зокрема, вироблення нових та удосконалення уже наявних навичок дотримання норм професійної етики, формування моральних та ділових якостей, необхідних для ефективного виконання службового обов'язку, які, у свою чергу, усувають причини професійної деформації або зменшують її шкідливі наслідки. Професійно-моральне виховання може відбуватися, зокрема, через пропаганду та поширення позитивного досвіду роботи високоморальних і найбільш кваліфікованих працівників прокуратури.

Поява професійної деформації тісно пов'язана з таким її чинником, як вплив найближчого негативного соціального оточення на працівника прокуратури. Особливістю цього чинника є те, що він може впливати на конкретну особу як під час виконання працівником прокуратури своїх службових обов'язків, так і в позаробочий час. Найближче соціальне оточення включає в себе дві основні групи, а саме колектив прокуратури (колеги по роботі, керівники) і зовнішнє оточення (родичі, друзі, знайомі).

Посадове становище керівника у першу чергу зобов'язує його відповідати образу людини, яка займає керівну посаду, тобто бути авторитетним, високоморальним та застосовувати адекватні психологічні методи управління

Працівникам обласних апаратів необхідно також максимально уважно ставитися до розгляду скарг прокурорів на порушення прав підлеглих прокурорів з боку їх керівників і в цілому заяв про порушення керівником норм Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів.

Керівникові необхідно піклуватися про те, щоб кращі, сильні якості і сторони його особистості виявлялися частіше, і стримувати прояв негативних особливостей свого характеру. Також йому варто самому бути самокритичним, прагнути вчиняти дії, які цінуються співробітниками (наприклад, надати допомогу

співробітнику, який потрапив у скрутну ситуацію). Важливу роль відіграє прагнення керівника займатися самоосвітою й самовихованням, а також профілактикою і усуненням особистої професійної деформації (грубощів у спілкуванні з підлеглими; перевищення повноважень тощо).

Особливе значення має стиль керівництва колективом прокуратури, який повинен бути гнучким та адекватним. Вибір управлінського стилю багато в чому залежить від управлінської компетентності начальника. Саме від його соціально-психологічної компетентності, знання психологічних аспектів виховної роботи, психології управління колективом, основ психологічної профілактики та власної позитивної психологічної характеристики багато в чому залежить ефективність запобігання професійній деформації. Критеріями оцінки тут є загальнолюдські цінності: боротьба зі злом і перемога над ним, чесність і честь, гідність і повага до людей, працьовитість і вміння бути шляхетним та багато інших. Але не слід забувати, що серед близького оточення можуть бути люди, які працювали чи працюють в органах прокуратури чи інших правоохоронних органах і зазнали при цьому професійної деформації, тоді таке оточення буде справляти лише негативний вплив на цю особу.

Особливу роль у попередженні та усуненні наслідків професійної деформації конкретного прокурора відіграє колектив прокуратури. Тому кожен керівник прокуратури, якщо він сам не професійно деформований, повинен створювати сприятливий психологічний клімат для роботи підлеглих; підтримувати позитивні колективні та групові традиції; виробляти свій власний психологічно правильний стиль управління.

Наказом Генерального прокурора України від 15 грудня 2011 р. № 2 гн запропоновано «...застосовувати наставництво як засіб сприяння професійному становленню молодого працівника, формування у нього високих моральних якостей, виховання почуття поваги до закону, відданості обраній професії, дисциплінованості та неухильного дотримання норм службової етики. Наставників призначати із числа найбільш кваліфікованих та досвідчених працівників» [187, с. 20—26].

Ці загалом слушні вимоги до наставників потрібно проводити в житті з урахуванням особливостей особистості наставника і прокурора, за яким закріплюється наставник. При цьому неприпустимо призначати наставником прокурора, який хоча і має значний життєвий і професійний досвід, але на якого

самого вплинули процеси деформації. Наставник може давати поради своєму підопічному у вирішенні професійних питань, коментувати нормативно-правові акти і практику їх застосування, він не має права втручатись у розгляд конкретних правових ситуацій.

Профілактика професійної деформації здійснюється шляхом планування психологічно-профілактичної роботи на різних рівнях і різними суб'єктами, забезпечення узгодженої взаємодії керівників прокуратури з кадровими підрозділами, розроблення посадових інструкцій та функціональних обов'язків, визначення й реалізації науково обгрунтованого режиму роботи, турботи про нормальні умови життя працівників прокуратури. Важливим є створення умов і можливостей професійного зростання та підвищення освітнього рівня прокурорів. Особливе значення має надання практичної допомоги підлеглим у вирішенні складних життєвих питань, особливо молодим фахівцям.

Заходи із запобігання й усунення проявів професійної деформації можуть мати організаційно-управлінський і водночас виховний характер, а саме: надання короткострокової відпустки, відпустки по частинах з урахуванням побажань підлеглого, переведення на тимчасовий полегшений режим роботи або за згодою підлеглого на інший, більш легкий напрямок роботи, допомогу у вирішенні житлово-побутових питань тощо.

Важливим засобом усунення негативних наслідків професійної деформації є засоби психологічної допомоги. Ця допомога являє собою систему заходів, покликаних усунути негативні наслідки професійної деформації та запобігти їм на майбутнє. Суб'єктами психологічної допомоги мають бути лише дипломовані практичні психологи у рамках централізованої психологічної служби.

В Україні на теперішній час психологічні служби діють у системах Міністерства внутрішніх справ, Державної служби з надзвичайних ситуацій, Служби безпеки України та в деяких інших відомствах. Так, Наказом міністра внутрішніх справ України «Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України» від 28 липня 2004 р. № 842 [196], було створено службу психологічного забезпечення, до структури якої увійшли Центр практичної психології при МВС України та відповідні центри при головних управліннях в Автономній Республіці Крим, Києві та Київській області, управліннях МВС України в областях, Севастополі, на транспорті, окремі посади

практичних психологів у міських, районних, лінійних органах, стройових та спеціальних підрозділах внутрішніх справ.

Цим же наказом було схвалено Положення про службу психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України. Відповідно до нього її основними завданнями є: надання допомоги керівникам усіх рівнів допомоги з питань зміцнення дисципліни й законності в органах внутрішніх справ України, створення ефективної системи забезпечення психологічної та психофізіологічної надійності персоналу; професійної орієнтації і професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в органи внутрішніх справ України та навчання в навчальних закладах МВС України з метою визначення їх психологічної готовності до правоохоронної діяльності в органах внутрішніх справ України; здійснення психологічного вивчення працівників, які переміщуються на іншу посаду в системі МВС України, з метою визначення їх психологічних характеристик та прогнозування психологічної готовності до виконання оперативно-службових завдань; психологічна підготовка працівників органів внутрішніх справ України до виконання своїх функціональних обов'язків як у повсякденних, так і в екстремальних умовах; проведення психопрофілактичної роботи в органах внутрішніх справ, сприяння оптимізації соціально-психологічного клімату в колективах; психологічне консультування працівників органів внутрішніх справ України та членів їх сімей; психологічне супроводження оперативно-службової діяльності.

Висувалися пропозиції щодо створення такої служби і в органах прокуратури України [148]. Проте перші кроки до цього було зроблено лише через вісім років з виданням Наказу Генерального прокурора України «Про затвердження Порядку організації роботи спеціалістів-психологів органів прокуратури України» від 8 серпня 2012 р. № 68 [183].

Посади спеціалістів-психологів було передбачено встановити у Генеральній прокуратурі України відповідно до штатного розпису Головного управління кадрового забезпечення, кадрових підрозділів прокуратур обласного рівня. На посади спеціалістів-психологів передбачено прийом осіб, які мають вищу психологічну освіту та стаж роботи за фахом не менше трьох років.

Основні завдання практикуючих психологів визначено у п. 2 Порядку організації роботи спеціалістів-психологів органів прокуратури України.

До цих завдань відноситься сприяння забезпеченню органів прокуратури стійкими у психологічному відношенні кадрами.

Зокрема, на них покладено вивчення індивідуальних та психологічних особливостей, ділових та моральних якостей і здібностей прокурорсько-слідчих працівників та осіб, що претендують на роботу в органах прокуратури: випускників вищих навчальних закладів, з якими Генеральною прокуратурою України укладено відповідні угоди на підготовку фахівців; претендентів на стажування в органах прокуратури; оцінка перспектив службового розвитку особи на основі особистісних, характерологічних якостей та наявної соціально-психологічної обстановки.

Реалізація цих завдань має досить чітко виражений профілактичний характер для запобігання використанню на прокурорській службі осіб, які не відповідають вимогам, що ставляться до прокурорів, через негативні психологічні якості.

До числа загальнопрофілактичних заходів можна віднести:

- планування та організаційне забезпечення кадрової роботи в органах прокуратури України;

- надання консультативної допомоги керівникам органів прокуратури з питань, що входять до їх компетенції;

- розроблення і надання інформації щодо створення оптимального соціально-психологічного клімату в колективах, виховання взаємодопомоги, відданості дорученій справі з метою підвищення морально-психологічного рівня працівників (п. 3.1).

Пунктом 2.5, причому дуже стисло, згадується, що одним із завдань психологічної служби є «допомога працівникам органів прокуратури після стресових ситуацій».

Така допомога, особливо в сучасних умовах, має обов'язково надаватися у разі, коли розслідування злочинів і процесуальне керівництво розслідуванням пов'язано з особливою нервовою напругою при розслідуванні насильницьких злочинів і техногенних аварій з великою кількістю жертв, а також фактів грубого втручання в діяльність прокурорів з боку представників окремих політичних сил. Не виключена потреба у наданні психологічної допомоги для вирішення серйозних психологічних проблем на сімейному ґрунті.

На наш погляд, надання такої психологічної допомоги з урахуванням побажань конкретного прокурора може здійснюватися і на вимогу керівника прокуратури.

Відтак пропонується п. 2.5 Порядку організації роботи спеціалістів-психологів органів прокуратури України викласти у такій редакції:

«2.5. Надання працівникам органів прокуратури психологічної допомоги для подолання наслідків стресових ситуацій з власної ініціативи працівника та/або за його згодою на вимогу керівника прокуратури».

Використання психологічної допомоги означає реалізацію психологічно коригувального напрямку, який включає в себе: психологічне консультування працівників прокуратури, які перебувають у стані сильного стресу; брифінг із співробітниками, що перебували в екстремальних життєвих ситуаціях; використання ігор-тренінгів та інших психологічних методів та технологій для усунення проявів професійної деформації; активний відпочинок з частковою або повною зміною соціального оточення, санаторно-курортне оздоровлення; рекомендації до застосування медичних препаратів у поєднанні з оздоровчими процедурами; регулярну психологічну роботу із сім'ями співробітників, допомогу при виникненні службових та поза-службових конфліктів.

Ефективним є також проведення соціально-психологічних тренінгів. Під ним у найширшому сенсі розуміється практика психологічного впливу, заснована на методах групової роботи. Ефективність цього напрямку в роботі з усунення наслідків професійної деформації обумовлена тим, що у процесі тренінгу відбувається оволодіння особами певними соціально-психологічними знаннями та вміння здійснювати корекцію поведінки, здатності до аналізу робочих ситуацій, власної поведінки та навичок реагування на стреси, вміння швидко перебудовуватися в різних життєвих умовах.

Під час опитування прокурори різного віку повідомили, що ситуації професійного стресу у них виникали досить часто, принаймні щомісячно (36), інколи — (35), не виникали зовсім (79).

Для подолання професійного стресу 41 особа вдавалася до аналізу кризової ситуації і саморегуляції власної поведінки і 27 зверталися по медичну допомогу. За психологічною допомогою не звертався ніхто і пропозицій про це не надходило.

Необхідно враховувати, що робота зі співробітниками, які ще не зазнали впливу професійної деформації, є не менш важливою, ніж допомога тим, хто починає демонструвати її перші прояви. Так, в індивідуальній роботі з недеформованими чи частково деформованими в психологічному відношенні прокурорами стратегічними завданнями цих заходів є переконання їх у тому, що є реальна небезпека деформації для них осо-

бисто, розкриття характеристики цієї небезпеки та факторів, що її викликають, навчання методів і прийомів розпізнавання появи професійної деформації, їх психологічної профілактики та її подолання з урахуванням психологічних особливостей та професійних характеристик у кожної особи у кожному конкретному випадку.

Не менш важливим завданням для подолання наслідків професійної деформації є пошук точок опори особистості у психологічному розумінні. Доросла людина може винести досить сильні і тривалі емоційно-психологічні перевантаження, стреси, невдачі, з якими вона може впоратись сама, які навіть можуть її загартувати психологічно, але може статися все навпаки, і тоді особі потрібна буде допомога з боку її оточення. Найкращою противагою професійній деформації може стати усвідомлення особою позитивного змісту професійної діяльності і позитивний професійний або загальнолюдський життєвий досвід. Точками опори для цієї особи є сам колектив, друзі поза службою, сім'я, близькі. Правильна «точка опори» може розвинути у людини самоповагу, потребу у високій самооцінці, позитивне самоствердження у професійній сфері.

Важливим аспектом у боротьбі з професійною деформацією або її наслідками є наявність певної перспективи у майбутньому (перспектива кар'єрного зростання, збільшення заробітної плати, заохочення тощо), що має для співробітника особистісний сенс. Не випадково професійні кризи багато в чому пов'язані саме з наявністю або відсутністю особистої перспективи у професійній діяльності.

Важливим аспектом індивідуальної роботи є визначення здатності співробітника чинити опір чи самостійно долати професійну деформацію. Перешкодою для цього можуть стати слабка сила волі, недостатній рівень інтелектуального й культурного розвитку тощо. У таких випадках потрібен чіткий контроль за діяльністю працівника, запровадження наставництва, психологічні консультації. Тут завдання профілактики та подолання професійної деформації впритул змикається із завданням розвитку особистості. Розвиток позитивних якостей особи є кращим способом подолання її недоліків.

Не можна спрощено оцінювати небезпеку існуючих проявів професійної деформації без урахування усіх особливостей, які характеризують особистість.

Слід зазначити, що на теперішній час у структурі Генеральної прокуратури України передбачено дві посади головних

спеціалістів психологів, передбачено також посади спеціалістів-психологів у дев'яти прокуратурах обласного рівня (докладніше див. додаток № 3).

4.3. Засоби стимулювання прокурорських кадрів до виконання морально-етичних вимог і відповідальності за їх порушення

У ст. 1 Кодексу професійної етики та поведінки працівників прокуратури передбачено, що його завданням є «забезпечення ефективного здійснення працівниками прокуратури своїх професійних обов'язків на підставі додержання принципів верховенства права, законності, суспільної моралі та високої культури; формування принципової морально-правової позиції у взаєминах з колегами по службі та керівництвом».

Для цього використовуються засоби стимулювання і засоби юридичної відповідальності за порушення норм Кодексу.

Слід почати зі стимулювання.

Із профілактичних позицій важливу роль відіграє матеріальне заохочення працівників прокуратури, що сприяє підвищенню не лише матеріального добробуту, але й рівня їх честі та гідності як представників прокурорської системи — охоронців законності. Відповідно до ст. 48 Закону України «Про прокуратуру» прокурори заохочуються за сумлінне виконання службових обов'язків, у тому числі нагрудними знаками і почесними грамотами відповідно до Положення про заохочувальні відзнаки Генерального прокурора України, затвердженого Наказом Генерального прокурора України від 18 січня 2013 р. № 12 [172], а також дістають державні нагороди і почесне звання «Заслужений юрист України». Засобами морального і водночас матеріального заохочення є преміювання прокурорів.

Розміри оплати праці прокурорів мають враховувати важливість і складність їхньої діяльності і певною мірою стримувати їх від участі щодо «корупційних спокус».

Стимулюючий характер для прокурорів незалежно від їх заслуг є встановлена ст. 50-1 Закону України «Про прокуратуру» система пенсійного забезпечення працівників прокуратури, про яку, як підтверджують ветерани прокуратури, можна було лише мріяти за радянських часів.

Важливий стимулюючий характер має також висвітлення передового досвіду прокурорської діяльності через профільні

засоби масової інформації, а також на урочистих засіданнях і конференціях працівників прокуратури, зокрема, з нагоди відзначення Дня прокуратури 1 грудня. Зазначені засоби можуть поєднуватися, що свідчить про особливо важливий внесок того чи іншого прокурора у зміцнення правопорядку.

Що ж стосується відповідальності, то в теорії права за змістом цього поняття прийнято розрізняти два види відповідальності: позитивну і ретроспективну. У зв'язку із цим А. Щербак надав таке визначення першому виду: «Юридична відповідальність — це правовідносини, в яких на суб'єкта покладається правовий обов'язок виконати умови діяльності з досягнення певного результату під загрозою застосування певних поневірянь і обмежень» [297, с. 11]. А. Васильєв, Є. Додін і В. Туманов широко трактують юридичну відповідальність як «усвідомлення своєї поведінки у правовій сфері, її наслідків та соціального значення, почуття обов'язку» [29, с. 87]. Оце і є позитивна юридична відповідальність, тобто відповідальність за майбутні дії.

Що ж стосується ретроспективної відповідальності, тобто відповідальності за минулу поведінку, то її суть — у застосуванні юридичних санкцій за правопорушення. У зв'язку із цим розрізняються такі види відповідальності: кримінальна, дисциплінарна, адміністративна.

Прокурори можуть бути притягнутими до кримінальної відповідальності як за так звані загальнокримінальні злочини, не пов'язані з невиконанням або неналежним виконанням службових обов'язків, так і за грубі порушення деонтологічних норм, які містяться у Кодексі професійної етики та поведінки працівників прокуратури.

Як показало узагальнення, проведене Генеральною прокуратурою України, у 2010 р. було притягнуто до кримінальної відповідальності 15 прокурорів, а в 2011 р. — 14 [273]. В узагальненні стверджується, що це зумовлено припиненням негативної практики приховування ганебних вчинків та наданням принципової оцінки таким явищам. Проте із цих показників, які не дуже відрізнялися, важко зробити достовірні висновки щодо повноти виявлення порушень і обґрунтованості обрання цього виду юридичної відповідальності.

На відміну від кримінальної, дисциплінарна відповідальність настає не за кримінальні правопорушення, а за дисциплінарні проступки, які, на відміну від кримінальних правопорушень, є не суспільно небезпечними, а суспільно шкідливими. Дисциплі-

нарна відповідальність є видом державного (дисциплінарного) примусу і одним із дієвих заходів забезпечення дисципліни та законності у прокурорській діяльності.

Дисциплінарна відповідальність має риси державного примусу і всіх ознак юридичної відповідальності.

Відповідно до ч. 3 ст. 48 Закону України «Про прокуратуру» дисциплінарна відповідальність прокурора настає за порушення закону, неналежне виконання службових обов'язків чи вчинення ганебного вчинку.

Розкриваючи поняття ганебного вчинку, слід керуватися пунктом 3 наказу Генерального прокурора України «Про організацію роботи з питань внутрішньої безпеки в органах прокуратури України» від 21 листопада 2011 р. № 13 гн [192, с. 142—146], який визначив, що до проступків, які ганьблять працівника прокуратури і є несумісними з перебуванням на посадах, слід відносити корупційні правопорушення, інші зловживання службовим становищем, протиправні службові стосунки корисливого характеру з фізичними та юридичними особами, порушення громадського порядку, аморальну поведінку. Очевидно, тут маються на увазі інші прояви аморальної поведінки, всі правопорушення, названі в зазначеному пункті, теж носять аморальний характер.

Підставою для притягнення до дисциплінарної відповідальності є істотні порушення закону, особливо якщо вони плямують особу прокурора і завдають шкоди авторитету прокуратури. Такі порушення можуть тягнути за собою звільнення з посади.

Що ж стосується дисциплінарної відповідальності працівників прокуратури, то ці проблеми вивчалися науковцями і практиками переважно в контексті застосування норм Дисциплінарного статуту прокуратури України [6; 58; 175; 240; 247; 272]. Окремі теоретичні і практичні проблеми, на нашу думку, не були вирішені до кінця, про що свідчать матеріали практики.

Так, прокурор Теремовлянського району Тернопільської області М., перебуваючи в нетверезому стані за кермом особистого автомобіля в неробочий час, був затриманий службою ДАІ. Проте він відмовився від підписання протоколу про порушення, хоча це було зафіксовано на відеоплівці присутніми громадянами, за що наказом прокурора області від 8 квітня 2014 р. його було звільнено з посади за порушення присяги [202].

За аналогічне правопорушення, проте зі смертельними наслідками, було звільнено Д, з посади прокурора прокуратури м. Кіровограда [204].

Досить «нестандартно» розвивались події навколо проступків старшого прокурора прокуратури Маловисківського району Кіровоградської області К., яка у вересні 2013 р. вчинила автоаварію, під час якої сама потерпіла і до того ж приховала факт служби в прокуратурі, за що їй 21 вересня було оголошено догану [203]. Згодом 5 травня 2014 р. вона як прокурор прокуратури Голованівського району дозволила собі в робочий час святкувати в лісі день народження подруги, за що її було звільнено. Очевидно, тут було взято до уваги повторність порушення [205].

Вкрай нетрадиційними були обставини звільнення з органів прокуратури прокурора одного з управлінь Генеральної прокуратури України П., яка після окупації Росією Криму в березні 2014 р. привласнила посаду прокурора Криму і почала схилити до зради інших працівників прокуратури АРК. Її було звільнено наказом в.о. Генерального прокурора України О. Махницьким від 11 березня 2014 р. за порушення присяги і скоєння проступку, який порочить працівника прокуратури [201].

Зміст окремих наказів вказує не лише на факти порушення присяги, але й на наявність ознак кримінальних правопорушень.

Так, наказом прокурора Миколаївської області звільнено за порушення присяги прокурора Веселинівського району К. за те, що він спонукав підприємця передати йому, як зазначено в наказі, «певну суму грошей» як плату за припинення прокурорської перевірки [200]. Прокурор Комінтернівського району Харкова Л. отримав п'ять тисяч доларів за закриття кримінального провадження проти співробітника ДАІ і знову ж таки його було звільнено за порушення присяги [199]. У цих та деяких інших наказах взагалі не міститься інформації щодо притягнення винуватців до кримінальної відповідальності. Очевидно, що рішення такого характеру можуть виноситись окремо.

Для порівняння обсягів дисциплінарної практики органів прокуратури України слід навести таблицю (див. додаток № 3), надану автору Генеральною прокуратурою України на його запит про доступ до публічної інформації.

Із цієї інформації видно, що кількість працівників прокуратури, притягнутих до дисциплінарної відповідальності упро-

довж останніх 10 років, скоротилася приблизно вдвічі. Хоча кількість правопорушень ганебного характеру залишилась практично на одному рівні при їх відносно невеликій кількості. Ці дані спростовують твердження деяких політиків і представників засобів масової інформації про мало не тотальний характер порушень законності в органах прокуратури України. Водночас показники застосування дисциплінарних стягнень за ганебні проступки має стрибкоподібний характер, що ускладнює аналіз цих даних.

У принципі, є припустимим поєднання дисциплінарної та адміністративної відповідальності за один проступок, наприклад, догана як дисциплінарне стягнення і накладення штрафу органом адміністративної юрисдикції, оскільки йдеться про стягнення одного рівня. Також звільнення прокурора за порушення присяги, наприклад, за корупційне правопорушення, не виключає можливості його притягнення до кримінальної відповідальності. Очевидно, що перешкодою для притягнення до кримінальної відповідальності новоявленого «прокурора Республіки Крим» була фізична неможливість її затримання.

Новий Закон України «Про прокуратуру» містить спробу конкретизувати підстави для притягнення прокурора до дисциплінарної відповідальності, що слід вітати, оскільки чинний Дисциплінарний статут такого переліку не містить.

Принципово важливе значення для захисту прокурора від несправедливого притягнення до дисциплінарної відповідальності має норма, що міститься у ч. 3 Закону, відповідно до якої «виправдання особи або закриття стосовно неї судом кримінального провадження не може бути підставою для притягнення до дисциплінарної відповідальності прокурора, який здійснював процесуальне керівництво досудовим розслідуванням та (або) підтримання державного обвинувачення у цьому провадженні, крім випадків умисного порушення ним законодавства чи неналежного виконання службових обов'язків». Як уявляється, умисне порушення закону прокурором у цих ситуаціях дійсно не може бути підставою для притягнення до дисциплінарної відповідальності, оскільки прокурор, який так повівся, сам заслуговує на те, щоб опинитися на лаві обвинувачених. Дисциплінарна відповідальність прокурора за неналежне виконання службових обов'язків є можливою не за винесення обвинувального вироку, а за порушення прав підозрюваного у досудовому провадженні і направлення до суду необґрунтованих обвинувальних матеріалів.

Цілком відповідає принципам Ради Європи позбавлення керівників прокуратур обласного рівня і навіть Генерального прокурора України права здійснювати дисциплінарне провадження щодо прокурорів і покладення цієї місії на Кваліфікаційно-дисциплінарну комісію прокурорів (аналог Вищої кваліфікаційної комісії суддів України). Запровадження такої новації якщо не виключає, то принаймні зменшує прояви волюнтаризму і суб'єктивізму при вирішенні цих питань.

Викликає подив те, що чинний Дисциплінарний статут регулює одночасно порядок застосування заохочень (розділ II) і дисциплінарних стягнень (розділ III), тоді як сама його назва «дисциплінарний» розрахована саме на вирішення питань дисциплінарної відповідальності. За прикладом інших країн ці питання потрібно вирішити безпосередньо в Законі України «Про прокуратуру».

Варто також замислитися над доцільністю існування досить довгого переліку дисциплінарних стягнень, закріплених у ст. 9 Дисциплінарного статуту: догана, пониження у класному чині, пониження в посаді, позбавлення нагрудного знаку «Почесний працівник прокуратури України», звільнення, звільнення з позбавленням класного чину. Відповідно до ч. 1 ст. 22 вищезазначеного закону на прокурора накладаються лише такі стягнення: догана; заборона на строк до одного року на переведення до органу прокуратури вищого рівня чи на призначення на вищу посаду в органі прокуратури, де особа перебуває на службі. До речі, щодо суддів, відповідно до ч. 1 у ст. 88 чинного Закону України «Про судоустрій і статус суддів», до судді як дисциплінарне стягнення може бути застосована лише догана [209].

У такому вирішенні питання закладено глибокий смисл. І справді, завданням притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності зазвичай є прагнення домогтися корекції поведінки особи у правильному напрямі, щоб зберегти можливість для продовження ним служби в прокуратурі. Звільненням з посади фактично визнається неможливість застосування дисциплінарних заходів. Тому вважаємо за можливе запозичення у цій сфері відповідних положень Закону України «Про прокуратуру».

У зв'язку із цим потрібно ще раз замислитися над співвідношенням між поняттями «дисциплінарний проступок» і «порушення морально-етичних засад діяльності прокурора».

В одному з попередніх проектів Закону України «Про прокуратуру» серед підстав притягнення прокурора до дисциплі-

нарної відповідальності була названа така: «систематичне два і більше разів протягом одного року або одноразове грубе порушення правил прокурорської етики» [216].

Ця норма викликала заперечення Головного науково-експертного управління Верховної Ради України. «Не можна погодитись, — зазначалось у його висновку, — з пропозицією про встановлення юридичної відповідальності за порушення етичних норм, яка передбачається пунктом 5 частини першої статті 44 законопроекту. Правила етики, які містять етичні норми, не можуть застосовуватися для регулювання правових відносин. Правові, релігійні, моральні, етичні, політичні тощо норми є різними видами соціальних норм» [33].

Із таким висновком неможливо погодитись, якщо врахувати, що йдеться не просто про норми етики, а про норми професійної етики для прокурорів, як і для суддів, і якщо ці норми порушуються у прокурорському середовищі, вони, безумовно, можуть бути підставою для дисциплінарної відповідальності. Це ж стосується порушення етичних норм і поза прокурорським середовищем, яке, ставши надбанням гласності, прикувало до себе громадську увагу, зокрема, за допомогою засобів масової інформації. Так, подружня зрада з боку прокурора, викрита дружиною, її звернення до керівника прокуратури ще не є приводом для дисциплінарного провадження. Проте пов'язані із цим грубі, дичинні дії, нанесення побоїв у присутності дітей і сусідів свідчать про нестриманість представника закону, яка, безумовно, завдала шкоди авторитету як самого порушника, так і авторитету прокуратури в цілому і має викликати відповідну реакцію.

Проте це аж ніяк не виключає можливості застосування замість дисциплінарних стягнень заходів профілактичного впливу.

Так, відповідно до п. 5 Кодексу етики прокурорського працівника Російської Федерації, передбачено, що за порушення положень цього Кодексу керівником органу прокуратури особисто або за необхідності у присутності трудового колективу до прокурорського працівника можуть бути застосованими такі засоби впливу:

- усне зауваження;
- попередження про неприпустимість неетичної поведінки;
- вимога про публічне вибачення (додамо від себе: очевидно, йдеться про випадки, коли порушник норм етики погодився принести такі вибачення, а сторона, якій завдано моральної шкоди, погодиться їх прийняти) [92].

Як же вирішуються ці питання в інших країнах Європи?

В Угорщині існує спеціальний Комітет з етики Угорської асоціації прокурорів, який має виняткове право розслідування порушень правил етичної поведінки за власними процесуальними правилами. За результатами розгляду можуть бути прийняті рішення про:

- повідомлення про неетичну поведінку, тобто доведення відповідної інформації до прокурорського загалу;

- винесення догани;

- виявлення зневаги, що рівноцінно постановці питання про усунення прокурора від посади [129].

В Етичному кодексі прокурорів Латвії зазначено, що «...громадськість має бути впевнена, що недотримання прокурором основних принципів його професійної етики буде розглянуто й оцінено, прокурори повинні бути готові пояснити свою поведінку, будучи в згоді з основними етичними принципами, і мотивувати кожне нехтування вищевказаними принципами. Умисне недотримання основних етичних принципів може розглядатися як спосіб поведінки, що недостойна звання прокурора» [65].

За результатами розгляду матеріалів про етичні проступки до прокурорів Латвії можуть бути застосовані такі заходи:

- розгляд на засіданні Атестаційної комісії;

- оголошення догани;

- принесення публічних вибачень;

- направлення інформаційного листа у всі прокуратури [65].

Відповідно до Кодексу прокурорської етики Литви за результатами розгляду Комісією з прокурорської етики можуть бути прийняті рішення про:

- визнання факту порушення;

- покладення обов'язку припинити неетичну поведінку;

- зобов'язання порушника вибачитися;

- оголошення йому попередження;

- поширення інформації про негідний вчинок;

- зобов'язання компенсувати матеріальну шкоду [94].

У зв'язку із цим можна згадати, що в одному з проектів Кодексу професійної етики та поведінки прокурора, підготовленому в рамках Спільного плану дій Генеральної прокуратури України та Ради Європи у 2005 р. і рекомендації Конференції генеральних прокурорів Європи того ж року, було передбачено конкретний перелік заходів моральної відповідальності з ураху-

ванням досвіду вищеназваних та інших країн Європи (ст. 30), серед яких:

- усне зауваження;
- застереження про недопустимість неетичної поведінки;
- вимога про публічне вибачення за неетичний проступок;
- попередження (суворе попередження) про можливість застосування дисциплінарного стягнення за повторення неетичного проступку [216].

В який спосіб ця проблема вирішується у Кодексі України?

Відповідно до ч. 3 ст. 30 Кодексу професійної етики та поведінки працівників прокуратури «у разі відсутності підстав для юридичної відповідальності працівника прокуратури керівником органу прокуратури до нього може бути застосований такий захід морального впливу, як застереження про припинення неетичної поведінки з попередженням про можливість застосування дисциплінарного стягнення, про що оголошується колективу прокуратури чи відповідному структурному підрозділу та складається протокол».

Зміст цієї норми викликає певні зауваження. По суті в ній йдеться про застосування заходів чисто виховного характеру, причому не через відсутність підстав для притягнення до дисциплінарної відповідальності, а шляхом заміни її на заходи виховного впливу з огляду на відносну малозначність порушення та характеристику особи порушника. Крім того, «припинення неетичної поведінки» стосується випадків, коли вона має триваючий характер, а в реальному житті найчастіше йдеться про одноразові прояви неетичної поведінки, які з часом можуть повторюватись. Відтак працівника у таких випадках слід попередити не про припинення неетичної поведінки, а про неприпустимість повторення порушень професійної етики.

З урахуванням європейського досвіду зазначену норму доцільно викласти в такій редакції:

«За порушення норм професійної етики і поведінки працівником прокуратури керівник органу прокуратури з урахуванням характеру порушення та особи порушника може застосувати до нього такі засоби впливу:

- усне зауваження;
- зобов'язання принести публічні вибачення перед колективом або окремим працівниками;
- попередження про можливість застосування дисциплінарного стягнення у разі повторного прояву неетичної поведінки.

Зборами колективу прокуратури або її структурного підрозділу порушникові може бути висловлено громадянський осуд.

Про вжиті заходи складається протокол».

Існування протоколу буде постійним нагадуванням порушникові про наслідки продовження ним неетичної поведінки.

Є можливим і таке вирішення цього питання, коли факти неетичної поведінки прокурорських працівників, в яких переважають чисто моральні аспекти, прямо не пов'язані зі службовою діяльністю, могли б розглядатися спеціальними комісіями з прокурорської етики, створюваними при регіональних прокуратурах.

І останнє.

Для того щоб кодекси етичної поведінки «спрацьовували» у прокурорському середовищі, доцільно використовувати досвід тих європейських країн, де регулярно проводяться зібрання прокурорів, читаються лекції і проводяться практичні заняття. Прокурори на конкретних прикладах оцінюють етичну позицію прокурора у спірних ситуаціях щодо можливості чи неможливості вчинення тих чи інших дій. Таку програму, зокрема, розроблено в Нідерландах. Сам кодекс прокурорської поведінки, який діє в Нідерландах, наведено в Додатку № 4.

Сподіваємось, що проблеми прокурорської етики стануть і надалі предметом досліджень з боку науковців і практичних працівників прокуратури.

Висновки до розділу 4

1. Забезпечення додержання прокурорами правил професійної етики і поведінки значною мірою залежить від добору кадрів на прокурорські посади на основі вивчення особистих та моральних якостей претендентів. При вирішенні цих питань враховуються не лише позитивні, але й негативні риси.

У Законі України «Про прокуратуру» слід передбачити, що на посаду прокурора не може бути прийнято особу, яка має судимість або на яку протягом трьох останніх років накладалося адміністративне стягнення за вчинення адміністративного правопорушення.

Важливим критерієм придатності претендента для прокурорської служби є проходження практики в органах прокуратури студентами спеціалізованих вищих навчальних закладів. У зв'язку із цим необхідно подолати формалізм і безконтроль-

ність за проходженням практики з боку керівників прокуратур і представників вищів.

У Положенні про порядок стажування в органах прокуратури необхідно передбачити критерії для визначення місць претендентів у рейтингах для конкурсного відбору, щоб забезпечити належну об'єктивність при вирішенні цих питань.

У майбутньому Законі України «Про прокуратуру» слід відмовитися від закріплення обов'язку претендентів мати дворічний стаж роботи за спеціальністю юриста, оскільки така вимога не стосується обсягу знань, що потрібні для роботи саме в прокуратурі. Доцільно передбачити замість цього проходження претендентами стажування в органах прокуратури впродовж одного року. Це забезпечить кращий рівень їх підготовки.

2. Прояви професійної деформації прокурорів можуть бути обумовлені як особливостями їх психологічних характеристик, так і недоліками загального і професійного виховання. Вони пов'язані з виходом за межі внутрішнього імперативу етики і поведінки прокурора. Перші ознаки проявів професійної деформації можуть проявитися ще в студентські роки, а пізніше це переростає у свідоме нехтування службовими обов'язками.

Запобігання і протидія поширенню професійної деформації включає вивчення її проявів, причин, наслідків та пошук засобів запобігання та усунення проявів професійної деформації.

Специфічний характер проявів професійної деформації має місце у поведінці керівників прокуратур: демонстрація зверхності щодо підлеглих, груба і образлива поведінка, необ'єктивна оцінка якості службової діяльності, власна недбалість при здійсненні управлінської діяльності.

Важливу роль у запобіганні професійній деформації відіграють управлінські заходи із запобігання перевантаженням прокурорів при здійсненні ними функцій прокуратури. Щоправда, особливо в сучасних умовах, вирішити цю проблему дуже важко, як і запобігти психологічним перевантаженням під впливом бурхливих політичних подій. Залишаються заходи, спрямовані на подолання наслідків стресів, неврозів, депресій або навіть психічних захворювань у початкових стадіях.

Нездорова психологічна обстановка в колективах прокуратури може бути одночасно і причиною, і наслідком професійної деформації. Небезпечним є вплив несумлінних працівників, які уже зазнали професійної деформації у ставленні до службових обов'язків, на молодих і недосвідчених прокурорів. Проте найважливішими умовами викорінення явищ професійної деформа-

ції є подолання безвідповідальності і безкарності за порушення службових обов'язків, які потрібно усувати шляхом застосування заходів виховного і дисциплінарного впливу. Паралельно із цим потрібно довести до кінця давно очікуване запровадження психологічної служби в органах прокуратури та використати її можливості для запобігання професійній деформації.

3. Для ефективного стимулювання працівників прокуратури до належного виконання покладених на них обов'язків використовуються засоби матеріального і морального стимулювання та юридичної відповідальності, зокрема, кримінальної, дисциплінарної, адміністративної.

У принципі є припустимим поєднання дисциплінарної та адміністративної відповідальності, оскільки йдеться про стягнення одного рівня. Проте звільнення прокурора за порушення присяги, яке теж розцінюється як дисциплінарне стягнення, не виключає можливості притягнення його до кримінальної відповідальності, зокрема, за хабарництво або автоаварію в нетверезому стані з тяжкими наслідками.

Вважаємо невірним об'єднання в Дисциплінарному статуті органів прокуратури України розділів щодо заохочень і дисциплінарної відповідальності через їх різне соціальне призначення. Доцільно також зменшити перелік дисциплінарних стягнень, закріплений у ст. 9 Дисциплінарного статуту з шести до двох: догана і заборона на строк до одного року на переведення до органу прокуратури вищого рівня або призначення на вищу посаду. У такому разі звільнення прокурора за порушення присяги існуватиме, але не розглядатиметься як дисциплінарне стягнення.

Існують й інші варіанти пошуку видів дисциплінарних стягнень щодо прокурорів у країнах, що входять до складу Ради Європи. Їх доцільно проаналізувати і по можливості використати в Україні.

Заслуговує на підтримку запропонований у новому Законі України «Про прокуратуру» порядок накладення дисциплінарних стягнень на прокурорів органом прокурорського самоврядування — Кваліфікаційно-дисциплінарною комісією прокурорів України після її створення. Такий порядок забезпечить більшу об'єктивність при вирішенні цих питань.

У монографії на основі комплексного підходу розглянуто сутність професійної етики та поведінки працівників прокуратури України. Прокурорська етика розглядається як частина загальнолюдської етики і моралі, а також як один з видів професійної юридичної етики. Професійна етика прокурорів та інших працівників прокуратури — це зведення правил етичної поведінки при здійсненні функцій прокуратури у відносинах з громадянами (фізичними особами), суддями, іншими учасниками судового процесу, представниками правоохоронних та інших державних органів та установ, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, органами прокуратури зарубіжних країн, засобами масової інформації, колегами-прокурорами для підтримання авторитету прокуратури в суспільстві.

Проаналізовано зміст чинного в Україні Кодексу професійної етики та поведінки працівників прокуратури, приписи якого носять як нормативно-правовий, так і морально-етичний характер, обґрунтовано тісний взаємозв'язок прокурорської етики, правової культури та етикету поведінки прокурора.

Розглянуто етичні вимоги щодо спілкування прокурорів з громадянами, особливо при розгляді їх звернень та прийому відвідувачів, передумови викорінення формалізму і бюрократизму. Проаналізовано проблеми дотримання норм професійної етики прокурора в процесі особистісного спілкування в колективах прокуратур як передумови їх згуртованості і належного виконання покладених на них функціональних обов'язків.

Відзначено, що прокурорська етика на певному етапі розвитку держави виділилася з судової етики. Це вимагає взаєморозуміння між суддями і прокурорами, особливо при розгляді справ у судах, з безумовним дотриманням принципу поваги прокурора до суду. Запропоновано закріпити в КПК України норму, яка надає право прокурору, захиснику, іншим учасникам процесу висловлювати заперечення проти рішень і дій головуючого, що ущемляє їх процесуальні права.

Досліджено проблематику забезпечення прокуратури кваліфікованими кадрами, переважно з числа випускників вузів, що здійснюють спеціалізовану підготовку кадрів для органів прокуратури. У Законі України «Про прокуратуру» слід передбачити, що на посади прокурорів не можуть бути зараховані особи, які не тільки мають судимість, але і протягом останніх трьох років піддавалися адміністративному стягненню за прояв корупції.

Досліджено морально-етичні проблеми взаємовідносин прокурорів з органами масової інформації для забезпечення гармонізації цих відносин на основі взаємної зацікавленості у наданні та використанні інформації.

Розглянуто питання, пов'язані з підвищенням результативності заходів юридичної відповідальності і громадського впливу за порушення етичних норм у діяльності прокурорів.

Використано рекомендаційні акти органів прокурорського самоврядування європейських країн.

Внесено пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства та практики його застосування.

1. Абрамова Г. С. Психология в медицине / Г. С. Абрамова, Ю. А. Юдци. — М. : ЛПА Кафедра-М, 1998. — 272 с.
2. Адвокатская этика / М. Ю. Баршевский. — 2-е изд., испр. — М. : Профобразование, 2000. — 312 с.
3. Аклаев А. Р. Этнополитическая конфликтология: анализ и менеджмент : учеб. пособие / А. Р. Аклаев — М. : Дело, 2005. — 471 с.
4. Акт проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради України від 24 серпня 1991 року № 1427-XII // Відомості Верховної Ради. — 1991. — № 38. — Ст. 502.
5. Анисимов С. Ф. Ценности реальные и мнимые : критика христианского истолкования и использования ценностей жизни и культуры / С. Ф. Анисимов. — М. : Мысль, 1970. — 183 с.
6. Артеменко І. Дисциплінарний статут не зняряддя службових розправ над принциповими прокурорами та слідчими / І. Артеменко // Радник юстиції. — 2006. — № 1. — С. 17—20.
7. Архангельский Л. М. Этика или моралеведение? / Л. М. Архангельский // Вопросы философии. — 1982. — № 2. — С. 18—23.
8. Афанасьев В. Г. Общество: системное познание и управление / В. Г. Афанасьев. — М. : Политиздат, 1981. — 432 с.
9. Бабкова В. С. Організаційно-правові проблеми контролю в прокурорській діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / В. С. Бабкова ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 1998. — 17 с.
10. Бакаянова Н. М. Етичні принципи адвокатської етики в Україні : монографія / Н. М. Бакаянова. — О. : Юрид. літ., 2005. — 152 с.
11. Бакштановский В. И. Введение в политическую этику / В. И. Бакштановский, Ю. В. Согомонов. — М. : ФО СССР ; Тюмень : ИПОС, 1990. — 181 с.
12. Безносков С. П. Профессиональная деформация личности / С. П. Безносков. — СПб. : Речь, 2004. — 272 с.
13. Безносков С. П. Профессиональные деформации личности: (подходы, концепции, метод) : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.03 / С. П. Безносков ; Санкт-Петерб. гос. ун-т. — СПб., 1997. — 35 с.

14. Бербешкина З. Нравственный аспект управления / З. Бербешкина // Социальное познание и управление / под ред. С. И. Попова, Б. И. Сюсюкалова. — М., 1983. — С. 251—266.
15. Березовская С. Г. Правовые гарантии законности в СССР / С. Г. Березовская. — М. : Изд-во АН СССР, 1952. — 475 с.
16. Бессарабов В. Г. Российские СМИ и прокуратура: противостояние или сотрудничество / В. Г. Бессарабов // Журнал российского права. — 2001. — № 7. — С. 63—72.
17. Богачов Д. Обрядовий аспект судочинства: плюси та мінуси / Д. Богачов // Вісник прокуратури. — 2008. — № 5. — С. 122—128.
18. Бойков А. Д. Проблемы развития правового статуса Российской прокуратуры (в условиях переходного периода) / А. Д. Бойков, В. П. Рябцев, К. Ф. Скворцов. — М. : Изд-во НИИ пробл. укрепления законности и правопорядка, 1998. — 92 с.
19. Бойков А. Д. Что такое судебная этика? (Размышления о моральных нормах судебного процесса) / А. Бойков // Советская юстиция. — М., 1971. — № 1. — С. 7—9.
20. Бойков А. Д. Этика профессиональной защиты по уголовным делам / А. Д. Бойков. — М. : Юрид. лит., 1978. — 176 с.
21. Болдова А. А. Формування професійної етики майбутніх працівників податкової служби в навчально-виховному процесі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / А. А. Болдова ; Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. — К., 2009. — 19 с.
22. Борисова С. Е. Профессиональные стереотипы как предпосылка и проявление профессиональной деформации сотрудников милиции / С. Е. Борисова // Профессионал. — 2001. — № 2. — С. 11—13.
23. Бралатан В. П. Професійна етика : навч. посіб. / В. П. Бралатан, Л. В. Гуцаленко, Н. Г. Здирко. — К. : Центр учб. лит., 2011. — 252 с.
24. Буданов А. В. Работа с сотрудниками ОВД по профилактике профессиональной деформации / А. В. Буданов. — М. : ГУВД г. Москвы, 1992. — 62 с.
25. Будко О. О. Стан соціально-психологічного клімату в трудових колективах органів виконавчої влади та місцевого самоврядування [Електронний ресурс] / О. О. Будко // Офіційний сайт Харківського державного інституту регіонального управління. — Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2010-2/doc/3/03.pdf>.
26. Булгакова Н. В. Профессиональная деформация. Психологический аспект / Н. В. Булгакова ; Крым. юрид. ин-т Харьков. нац. ун-та внутр. дел. — Симферополь, 2005.
27. Бюлетень Наркомюсту УРСР. — 1922. — № 9. — Ст. 4.
28. Бюлетень Наркомюсту УРСР. — 1923. — № 36. — С. 325—327.

29. Васильев А. Предприниматель: его права, обязанности, ответственность / А. Васильев, Е. Додин, В. Туманов — Одесса, 1994. — 144 с.
30. Васильев В. Л. Юридическая психология : учеб. для вузов / В. Л. Васильев. — 5-е изд., доп. и перераб. — СПб. : Питер, 2004. — 655 с.
31. Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, А. В. Папірна. — К. : Знання, 2008. — 333 с.
32. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. — 1440 с.
33. Висновок на проект Закону України «Про прокуратуру» : затв. Головним науково-експертного управління від 17 черв. 2013 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=48935.
34. Відомості Верховної Ради СРСР. — 1955. — № 9. — Ст. 222.
35. Відомості Верховної Ради СРСР. — 1979. — № 49. — Ст. 843.
36. Вісті ВУЦВК. — X., 1922. — 18 лип. (№ 157). — С. 5.
37. Вознюк М. Н. Етика : навч. посіб. / Н. М. Вознюк. — К. : Центр учб. літ., 2013. — 300 с.
38. Воробйова І. Ю. Деформація професійна / І. Ю. Воробйова // Юридична енциклопедія : в 6 т. — К., 1999. — Т. 2 : Д—Й. — С. 167—168.
39. Ворошилов В. В. Право и этика в журналистике : курс лекций / В. В. Ворошилов. — СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2004. — 160 с.
40. Ганжин В. Этика и управление нравственными процессами / В. Ганжин, Ю. Согомонов // Научное управление нравственными процессами и этико-прикладные исследования. — Новосибирск, 1980. — 180 с.
41. Головаха Е. И. Психология человеческого взаимопонимания / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. — К. : Политиздат Украины, 1989. — 189 с.
42. Головченко В. В. Мораль / В. В. Головченко // Юридична енциклопедія : в 6 т. — К., 2001. — Т. 3 : К—М. — С. 770.
43. Горбатов А. В. Деловая этика : учеб. пособие / А. В. Горбатов, О. В. Елескина. — Кемерово : Кузбассвуиздат, 2007. — 142 с.
44. Горский Г. Ф. Судебная этика. Некоторые проблемы нравственных начал советского уголовного процесса / Г. Ф. Горский, Л. Д. Кокорев, Д. П. Котов. — Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1973. — 271 с.
45. Грицаенко Л. Чернобыль. Прокуратура: Люди. Події. Факти / Л. Грицаенко. — К. : СПД Павленко, 2011. — 226 с.

46. Гусаров В. М. Проблеми організації роботи міської (районної) прокуратури : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 / В. М. Гусаров ; Нац. юрид. акад. України. — Х., 1995. — 182 с.
47. Данілін С. Кодекс професійної етики прокурора. Яким йому бути / С. Данілін // Прокуратура. Людина. Держава. — 2005. — № 10. — С. 61—65.
48. Дворянство // Энциклопедический словарь : в 86 т. / Ф. Брокгауз, Н. Ефрон ; под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. — 1893. — Т. X (19). — С. 408.
49. Де Джордж Р. Т. Деловая этика. Т. 1 / Р. Т. Де Джордж. — М. : Прогресс, 2001. — 496 с.
50. Декларация принципов поведения журналиста : принята на втором Всемирном конгрессе Международной Федерации журналистов в Бордо 25—28 апреля 1954 г. // Профессиональная этика журналиста: док. и справ. материалы / сост. Ю. В. Казаков. — М. : Галерея, 2002. — 472 с.
51. Декларація про державний суверенітет України : прийнята Верховною Радою Української РСР 16 лип. 1990 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.
52. Деловое совещание / Б. Волгин. — М. : Моск. рабочий, 1981. — 104 с.
53. Джаббаров С. Принципи організації та діяльності органів прокуратури / С. Джаббаров // Вісник прокуратури. — 2006. — № 3. — С. 69—77.
54. Джонсон П. Популярная история евреев / Пол Джонсон ; пер. с англ. И. Л. Зотов. — М. : Вече, 2000. — 671 с.
55. Долежан В. Кодекс прокурорської етики: яким йому бути? / В. Долежан // Прокуратура. Людина. Держава. — 2005. — № 12. — С. 63—65.
56. Долежан В. Попередження професійної деформації у студентів юридичного факультету / В. Долежан, В. Наливайко // Проблеми розвитку юридичної освіти : матеріали наук.-практ. конф. — Х., 2002. — С. 62—63.
57. Долежан В. В. Проблемы компетенции прокуратуры : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.11 / В. В. Долежан ; Всесоюз. НИИ проблем укрепления законности и правопорядка. — М., 1991. — 547 с.
58. Долежан В. Прокуратура потребує демократичного Дисциплінарного статуту / В. Долежан // Радник юстиції. — 2006. — № 1. — С. 13—16.
59. Долежан В. Прокурор і суддя: проблеми взаємовідносин у судовому процесі / В. Долежан // Вісник прокуратури. — 2008. — № 2. — С. 38—43.

60. Дунас Т. Місце і роль прокурора у сучасному цивільному процесі України правові, теоретичні та прикладні проблеми / Т. Дунас, М. Руденко // Вісник прокуратури. — 2010. — № 2. — С. 81—90.
61. Дьомін Ю. Зміни до Закону України «Про прокуратуру» — черговий крок на шляху демократичних перетворень / Ю. Дьомін // Вісник Академії прокуратури України. — 2012. — № 3. — С. 5—9.
62. Ергашев Е. Р. Организация работы городской (районной) прокуратуры : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 / Е. Р. Ергашев ; Урал. гос. юрид. акад. — Екатеринбург, 2003. — 223 с.
63. Етика ділових відносин : навч. посіб. / О. Й. Лесько, М. Д. Прищак, О. Б. Залюбівська [та ін.]. — Вінниця : ВНТУ, 2011. — 306 с.
64. Етика ділового спілкування : курс лекцій / Т. К. Чмут, Г. Л. Чайка, В. П. Лукашевич, І. Б. Осенчинська. — 2-ге вид., стереотип. — К. : МАУП, 2003. — 208 с.
65. Етичний кодекс прокурорів Латвії // Проект Кодексу професійної етики та поведінки прокурора. Документи, використані при його підготовці. Підготовлено у рамках Спільного плану дій Генеральної прокуратури України та Ради Європи щодо реформування прокуратури і рекомендацій конференції генеральних прокурорів Європи. — К. : Ген. прокуратура України, 2005.
66. Ефремова Г. Х. Психологические проблемы управления в коллективах органов прокуратуры : науч.-метод. пособие / Г. Х. Ефремова, М. С. Андрианов, М. В. Кроз ; НИИ проблем укрепления законности и правопорядка при Генеральной прокуратуре РФ. — М., 2005. — 51 с.
67. Європейські настанови з питань етики та поведінки прокурорів, прийняті на конференції Генеральних прокурорів Європи 28—31 травня 2005 року у Будапешті // Проект Кодексу професійної етики та поведінки прокурора. Документи, використані при його підготовці. Підготовлено у рамках Спільного плану дій Генеральної прокуратури України та Ради Європи щодо реформування прокуратури і рекомендацій конференції генеральних прокурорів Європи — К. : Ген. прокуратура України, 2005.
68. Жуплев В. В. Эффект горизонта (руководитель и кадры) / В. В. Жуплев. — М. : Экономика, 1980. — 120 с.
69. Загальна теорія держави і права : підручник / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. — Х. : Право, 2010. — 584 с.
70. Загородній В. Є. Основні напрями організації роботи районних (міських) прокуратур : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец.

- 12.00.10 / В. Є. Загородній ; Одес. нац. юрид. акад. — О., 2009. — 20 с.
71. Загородній В. Є. Основні напрями організації роботи районних (міських) прокуратур : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / В. Є. Загородній ; Одес. нац. юрид. акад. — О., 2009. — 205 с.
 72. Загородній В. Удосконалення роботи з добору, розстановки, професійної підготовки та виховання кадрів — ефективний спосіб успішного виконання покладених на органи прокуратури завдань / В. Загородній // Вісник прокуратури. — 2007. — № 2. — С. 71—78.
 73. Закон України «О прокуратуре»: теория и практика его применения : краткие тез. докл. и науч. сообщ. респ. науч.-практ. конф., м. Харьков, 18 марта 1992 р. / Укр. юрид. акад. — Х., 1992. — 104 с.
 74. Закон України «Про прокуратуру» : наук.-практ. комент. У 3 кн. Кн. 1 / за заг ред. В. П. Пшонки, О. М. Литвака. — К. : Алерта, 2013. — 336 с.
 75. Закон України «Про прокуратуру» : наук.-практ. комент. / Д. М. Бакаєв, Ю. М. Грошевий, В. В. Долежан. — Х. : ЧФ «Рита», 1993. — 172 с.
 76. Звягинцев А. Г. История прокуратуры: краткое изложение истории прокуратуры в лицах, событиях, документах / А. Г. Звягинцев. — М. : ОЛМА Медиа Групп, 2013. — 461 с.
 77. Зеер Э. Ф. Психология профессий / Э. Ф. Зеер. — М. : Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2003. — 336 с.
 78. Ивакин А. А. Диалектическая философия : монография / А. А. Ивакин. — О. : Феникс, 2007. — 440 с.
 79. Інструкція про організацію роботи з розгляду і вирішення звернень та особистого прийому в органах прокуратури України, затверджена наказом Генерального прокурора України № 9 гн від 21 червня 2011 року // Закон України «Про прокуратуру» : наук.-практ. комент. : у 3 кн. / за заг ред. В. П. Пшонки, О. М. Литвака. — К. : Алерта, 2013. — Кн. 3 : Галузеві накази Генерального прокурора України та інші відомчі нормативні акти прокуратури. — С. 114—126.
 80. Іскандеров Е. Ф. огли Правозахисна діяльність органів прокуратури : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Е. Ф. Іскандеров огли ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». — О., 2014. — 242 с.
 81. Карпов Н. Нравственные основы прокурорской деятельности / Н. Карпов // Законность. — 2008. — № 12. — С. 12—15.
 82. Карпова Ю. А. Сочинения Владимира Мономаха. Поучение. Предисловие, комментарии и перевод [Электронный ресурс] / Ю. А. Карпова. — Режим доступа: <http://www.>

- portal—slovo.ru/history/35626.php?ELEMENT_ID=35626&sphrase_id=12349&PAGEN_2=5&P RINT=Y.
83. Качур А. Г. Организационные и правовые основы деятельности кадровых аппаратов прокуратуры субъектов Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / А. Г. Качур. — М. : Акад. прокуратуры России, 1997. — 27 с.
 84. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) : монография / Д. А. Керимов. — М. : Аванта+, 2000. — 560 с.
 85. Керівні принципи щодо ролі держобвинувачів, прийняті у Гавані на Восьмому конгресі щодо попередження злочинності та поведження з правопорушниками, 1990 рік // Проект Кодексу професійної етики та поведінки прокурора. Документи, використані при його підготовці. Підготовлено у рамках Спільного плану дій Генеральної прокуратури України та Ради Європи щодо реформування прокуратури і рекомендацій конференції генеральних прокурорів Європи — К. : Ген. прокуратура України, 2005.
 86. Кирченко В. Представництво в суді інтересів громадянина та держави / В. Кириченко // Вісник прокуратури. — 2009. — № 3. — С. 31—35.
 87. Ківалов С. В. Шляхи зміцнення кадрового потенціалу прокуратури / С. В. Ківалов // Вісник прокуратури. — 2007. — № 3. — С. 15—22.
 88. Клочков В. Г. Історія прокуратури України : монографія / В. Г. Клочков. — 3-тє вид., переробл. і допов. — К. : НТВ «Правник», 2004. — 246 с.
 89. Ключевский В. О. Сочинения. В 4 т. Т. 4 / В. О. Ключевский. — М. : Мысль, 1989. — 400 с.
 90. Кобликов А. С. Юридическая этика : рекомендовано МОН России : учеб. для вузов / А. С. Кобликов. — 2-е изд., изм. — М. : НОРМА, 2004. — 176 с.
 91. Ковальчук І. С. Нормативні та організаційні аспекти удосконалення роботи зі зверненнями громадян в органах прокуратури України / І. С. Ковальчук // Вісник Академії прокуратури України. — 2007. — № 4. — С. 114—119.
 92. Кодекс етики прокурорського работника Российской Федерации : утвержденный Приказом Генерального прокурора Российской Федерации «Об утверждении и введении в действие Кодекса этики прокурорского работника Российской Федерации и Концепции воспитательной работы в системе прокуратуры Российской Федерации» от 17 марта 2010, № 114 [Електронний ресурс] // Официальный веб-сайт Генеральной прокуратуры Российской Федерации. — Режим доступа: <http://www.genproc.gov.ru/documents/orders/document-14294/>

93. Кодекс поведінки посадових осіб у підтриманні правопорядку, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 17 грудня 1979 року // Проект Кодексу професійної етики та поведінки прокурора. Документи, використані при його підготовці. Підготовлено у рамках Спільного плану дій Генеральної прокуратури України та Ради Європи щодо реформування прокуратури і рекомендацій конференції Генеральних прокурорів Європи — К. : Ген. прокуратура України, 2005.
94. Кодекс прокурорської етики Литви // Проект Кодексу професійної етики та поведінки прокурора. Документи, використані при його підготовці. Підготовлено у рамках Спільного плану дій Генеральної прокуратури України та Ради Європи щодо реформування прокуратури і рекомендацій конференції Генеральних прокурорів Європи — К. : Ген. прокуратура України, 2005 // Архів Генеральної прокуратури України.
95. Кодекс професійної етики та поведінки працівника прокуратури : Наказ Генерального прокурора України від 28 листоп. 2012 р. № 123 // Закон України «Про прокуратуру» : наук.-практ. комент. : у 3 кн. / за заг. ред. В. П. Пшонки, О. М. Литвака. — К. : Алерта, 2013. — Кн. 3 : Галузеві накази Генерального прокурора України та інші відомчі нормативні акти прокуратури. — С. 457—463.
96. Кодекс професійної етики російського журналіста : прийнят Конгресом журналістів Росії 23 юнія 1994 г. // Професійна етика журналіста : док. и справ. материалы. — М. : Галерия, 2002. — 472 с.
97. Кодекс суддівської етики : затв. XI черговим з'їздом суддів України 22 лют. 2013 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://court.gov.ua/userfiles/Kodex%20sud%20etiki%281%29.pdf>.
98. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-X [Електронний ресурс] // Офіційний вебсайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/page11>.
99. Комаров В. Д. Служебная этика / В. Д. Комаров. — Ленинград : Знание, 1968. — 32 с.
100. Комсомольська правда в Україні. — 2013. — 10 жовт. — С. 18.
101. Кони А. Ф. Нравственные начала в уголовном процессе / А.Ф. Кони. — М., 1959. — 625 с. — (Избранные произведения : в 3 т. ; т. 1).
102. Кони А. Ф. Нравственные начала в уголовном процессе. В 8 т. Т. 4 / А.Ф. Кони ; под общ. ред. В. Г. Базанова, Л. Н. Смирнова, К. И. Чуковского. — М. : Юрид. лит., 1967. — 543 с.
103. Конфликтология : хрестоматия / сост. Н. И. Леонов. — 2-е изд., стер. — М. : МПСИ ; Воронеж : Изд-во НПЛ «МОДЭК», 2003. — 304 с.

104. Конфліктологія : навч. посіб. / [Л. М. Ємельяненко, В. М. Петюх, Л. В. Торгова, А. М. Гриненко]; за заг. ред. В. М. Петюха, Л. В. Торгової. — К. : КНЕУ, 2003. — 315 с.
105. Конфліктологія : підручник / Л. М. Герасіна, М. І. Панов, Н. П. Осіпова [та ін.]; за ред. Л. М. Герасіної, М. І. Панова. — Х. : Право, 2002. — 256 с.
106. Косюта М. В. Проблеми та шляхи розвитку прокуратури України в умовах побудови демократичної правової держави : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.10 / М. В. Косюта ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2002. — 560 с.
107. Косюта М. В. Прокуратура України : навч. посіб. / М. В. Косюта. — О. : Юрид. л-ра, 2003. — 312 с.
108. Косюта М. В. Прокуратура України : навч. посіб. / М. В. Косюта. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К. : Знання, 2010. — 404 с.
109. Косюта М. Сучасний стан відносин між прокуратурою та судами загальної юрисдикції / М. Косюта // Вісник прокуратури. — 2008. — № 6. — С. 53—66.
110. Котов Д. П. Вопросы судебной этики / Д. П. Котов. — М. : Знание, 1976. — 64 с.
111. Кравченко В. Профілактично-виховна робота з кадрами в органах прокуратури / В. Кравченко // Вісник прокуратури. — 2008. — № 8. — С. 48—53.
112. Краткий словарь по социологии / под общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина ; сост.: Э. М. Коржева, Н. Ф. Наумова. — К. : Политиздат, 1989. — 479 с.
113. Крикливий Р. Підтримання державного обвинувачення в суді організаційні та кадрові проблеми / Р. Крикливий // Вісник прокуратури. — 2010. — № 1. — С. 35—40.
114. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28 грудня 1960 № 1000-50 (втратив чинність) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1000-05>.
115. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посіб. / О. В. Крушельницька. — К. : Кондор, 2006. — 206 с.
116. Кулаков В. В. Проблеми організації роботи апарату обласної прокуратури по нагляду за додержанням законів органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / В. В. Кулаков ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 1998. — 14 с.
117. Лазуткина Г. В. Профессиональная этика журналиста : учеб. для вузов / Г. В. Лазуткина. — М. : Аспект Пресс, 2000. — 208 с.

118. Лист Генерального прокурора України прокурорам Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, військовим прокурорам регіонів та МВС України від 9 вересня 2004 р. № 1458-вих // Архів Генеральної прокуратури України.
119. Лісова Н. Морально-етичне виховання як один з основних елементів формування особистості прокурорських кадрів / Н. Лісова, Г. Попов // Вісник прокуратури. — 2012. — № 2. — С. 55—60.
120. Лозовой В. О. Професійна етика юриста / В. О. Лозовой, О. В. Петришин. — Х. : Право, 2004. — 169 с.
121. Малахов Н. Етика / Н. Малахов // Філософський енциклопедичний словник / Ін-т філософії НАНУ ім. Г. С. Сковороди. — К., 2002. — С. 204—206.
122. Малюга В. І. Принципи організації та діяльності прокуратури України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / В. І. Малюга ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2002. — 186 с.
123. Медведев В. С. Профессиональная деформация личности как проблема органов внутренних дел / В. С. Медведев // Психопедагогика в правоохранительных органах. — Омск, 1996. — № 1. — С. 15—17.
124. Медведько О. І. Організаційно-управлінські функції і повноваження Генерального прокурора України : монографія / О. І. Медведько. — О. : Юрид. л-ра, 2010. — 224 с.
125. Мироненко О. М. Арістотель / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія : в 6 т. — К., 1998. — Т. 1 : А—Г. — С. 142.
126. Михайленко О. Р. Прокуратура України : підручник / О. Р. Михайленко. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — 296 с.
127. Мичко М. І. Проблеми функцій і організаційного устрою прокуратури України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.10 / М. І. Мичко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2002. — 38 с.
128. Мичко М. І. Теоретичні і практичні проблеми організації роботи в апараті прокуратури області : монографія / М. І. Мичко. — Донецьк, 2000. — 160 с.
129. Моральний кодекс прокурорів Угорщини // Проект Кодексу професійної етики та поведінки прокурора. Документи, використані при його підготовці. Підготовлено у рамках Спільного плану дій Генеральної прокуратури України та Ради Європи щодо реформування прокуратури і рекомендацій конференції Генеральних прокурорів Європи — К. : Ген. прокуратура України, 2005.
130. Мудрак І. Судова промова як конструктивна складова процесуальної діяльності державного обвинувача / І. Мудрак // Вісник прокуратури. — 2008. — № 5. — С. 49—56.
131. Муравьев Н. В. Прокурорский надзор в его устройстве и деятельности : пособие для прокурор. службы. Т. 1 / Н. В. Муравьев. — М., 1889. — 552 с.

132. Мурашин Г. О. Органы прокуратуры в механизме советского государства / Г. О. Мурашин. — К. : Наук. думка, 1972. — 148 с.
133. Назимко Є. С. Використання статистичних методів під час дослідження інституту покарання / Є. С. Назимко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2012. — № 1. — С. 90—94.
134. Настольная книга прокурора / под общ. ред. С. Г. Кехлерова и О. С. Капинус ; Акад. Ген. прокуратуры Рос. Федерации. — М. : Юрайт, 2012. — 840 с.
135. Настольная книга прокурора / НИИ укрепления законности и правопорядка. — М. : Эсколит, 2003. — 850 с.
136. Настольная книга судьи / под ред. А. Ф. Горкина, В. В. Куликова [и др.]. — М. : Юрид. лит., 1972. — 744 с.
137. Наумчик В. Н. Этика педагога : учеб.-метод. пособие / В. Н. Наумчик, Е. А. Савченко. — Минск : Універсітэцкае, 1999. — 216 с.
138. Невмержицкий С. В. Возрастание роли нравственных отношений в трудовом коллективе / С. В. Невмержицкий. — М., 1976. — 155 с.
139. Новий тлумачний словник української мови : 42 000 сл. У 3 т. Т. 1. А—К / уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. — 2-ге вид., випр. — К. : Аконіт, 2003. — 926 с. — (Нові словники).
140. Новий тлумачний словник української мови : 42 000 сл. У 3 т. Т. 3. П—Я / уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. — 2-ге вид., випр. — К. : Аконіт, 2003. — 864 с. — (Нові словники).
141. Норми професійної відповідальності та основні права і обов'язки, прийняті 23 квітня 1999 року Міжнародною Асоціацією прокурорів від 29 квітня 1999 року // Проект Кодексу професійної етики та поведінки прокурора. Документи, використані при його підготовці. Підготовлено у рамках Спільного плану дій Генеральної прокуратури України та Ради Європи щодо реформування прокуратури і рекомендацій конференції Генеральних прокурорів Європи — К. : Ген. прокуратура України, 2005.
142. Нравственная культура личности / И. Ф. Надольный (рук.) [и др.]. — К. : Вища шк., 1986. — 191 с.
143. О прокуратуре СРСР : Закон СРСР от 13.11.1978 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=1625>.
144. Об утверждении Положения о поощрениях и дисциплинарной ответственности прокуроров и следователей органов Прокуратуры СССР : Указ Президиума ВС СССР от 24.02.1964 № 2266-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=18503>.
145. Ожегов И. С. Словарь русского языка / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. — 14-е изд., стереотип. — М. : Рус. яз., 1982. — 816 с.

146. Озерський І. Європейські стандарти прокурорської освіти в Україні на прикладі Національної академії прокуратури України / І. Озерський // Вісник прокуратури. — 2011. — № 5. — С. 91—97.
147. Озерський І. Організаційно-правові та психологічні аспекти підтримання державного обвинувачення в суді / І. Озерський // Вісник прокуратури. — 2012. — № 9. — С. 16—22.
148. Озерський І. О. Правові та психологічні засади прокурорської діяльності : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 19.00.06 / І. О. Озерський ; Нац. акад. внутр. справ України.— К., 2011. — 40 с.
149. Окинавская хартия глобального информационного общества : принята 22 июля 2000 г. лидерами стран Большой Восьмерки [Електронний ресурс] // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/law/00_gio.html.
150. Олійник О. Нормативно-правові засади професійної риторики прокурора / О. Олійник // Вісник прокуратури. — 2008. — № 3. — С. 115—126.
151. Олійник О. Професійна діяльність прокурора. Принцип усності судового процесу / О. Олійник // Вісник прокуратури. — 2008. — № 7. — С. 82—90.
152. Олійник О. Риторико-правові аспекти відмови від державного обвинувачення в суді / О. Олійник // Вісник прокуратури. — 2010. — № 1. — С. 41—51.
153. Организация работы городской (районной) прокуратуры : метод. пособие / НИИ проблем укрепления законности и правопорядка при Ген. прокуратуре Рос. Федерации. — М., 2001. — 312 с.
154. Організація діяльності районної (міської) прокуратури : наук.-практ. посіб. / [Г. П. Серета, М. К. Якимчук, В. М. Куц та ін.] ; за заг. ред. Г. П. Серети. — Кіровоград : МПП «Антураж А», 2009. — 468 с.
155. Організація контролю виконання в органах прокуратури України : наук.-практ. посіб. / О. О. Долгий, І. В. Європіна, Л. Ю. Європіна, І. М. Козьяков, А. М. Мудров ; за ред. І. М. Козьякова, Г. М. Титарчука. — К. : Алерта, 2013. — 188 с.
156. Організація роботи в органах прокуратури : навч. посіб. для юрид. вузів і ф-тів / [І. Є. Марочкін, П. М. Каркач, О. Б. Червякова та ін.] ; за заг. ред. проф. І. Є. Марочкіна, доц. О. М. Толочка ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2002. — 196 с.
157. Організація роботи з кадрами в органах прокуратури України : зб. нормат.-прав. актів та інших документів з питань кадрової роботи / редкол.: Ю. М. Дьомін, К. О. Колесник, Ю. В. Морозов [та ін.]. — К., 2011. — 536 с.

158. Основи організації роботи та управління в органах прокуратури України : підручник / [Є. М. Блажівський, М. К. Якимчук, І. М. Козьяков, І. В. Європіна та ін.] ; за заг. ред. В. П. Пшонки, О. М. Литвака. — К. : Алерта, 2013. — 486 с.
159. Основы этических знаний / М. Н. Росенко — СПб. : Лань, 1998. — 246 с.
160. Остапчук В. Добір кадрів для органів прокуратури / В. Остапчук // Вісник прокуратури. — 2010. — № 1. — С. 8—12.
161. Очерки нравственного православно-христианского учения : записки ордин. проф. богословия в ун-те св. Владимира, прот. Н. Фаворова / Н. А. Фаворов. — 6-е изд., перераб. — К. : Тип. С. В. Кульженко, 1889. — 223 с.
162. Перлов И. Д. Судебная этика / И. Д. Перлов // Советское государство и право. — 1970. — № 12. — С. 104—108.
163. Перспективи реформи кримінального судочинства в Україні : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Київ, 18 трав. 2010 р.) — К., 2010. — 320 с.
164. Петрухин И. Об эффективности прокурорского надзора в суде / И. Петрухин // Социалистическая законность. — 1969. — № 6. — С. 32—37.
165. Півненко В. Проект нового Кримінально-процесуального кодексу України: невдачі і прорахунки / В. Півненко // Вісник прокуратури. — 2010. — № 11. — С. 34—40.
166. Погорелова Т. Ф. Педагогічні методи формування етичної компетенції у майбутніх працівників прокуратури / Т. Ф. Погорелова // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. — 2010. — № 2. — С. 167—171.
167. Погорелова Т. Роль професійно значущих якостей у формуванні особистості прокурора / Т. Погорелова // Вісник прокуратури. — 2010. — № 8. — С. 45—49.
168. Погорілко В. Ф. Права та обов'язки журналістів / В. Ф. Погорілко // Юридична енциклопедія : в 6 т. — К., 1999. — Т. 2 : Д—Й. — С. 449.
169. Подвойский В. П. Теоретические основы исследования профессиональной деформации / В. П. Подвойский // Сборник научных трудов «Профессиональная деформация и проблемы профессионализма». — 2001. — № 2. — С. 3—12.
170. Поліщук О. С. Колектив у соціальній структурі суспільства (соціально-філософський аналіз) / О. С. Поліщук // Гілея : зб. наук. пр. / голов. ред. М. В. Вашкевич — К., 2011. — Вип. 46. — С. 345—353.
171. Положение о прокурорском надзоре // Советская прокуратура : сб. док. — М., 1981. — С. 42.
172. Положення про заохочувальні відзнаки Генерального прокурора України : затв. Наказом Генерального прокурора України від

- 18 січ. 2013 р. № 12 // Закон України «Про прокуратуру» : наук.-практ. комент. : у 3 кн. / за заг. ред. В. П. Пшонки, О. М. Литвака. — К. : Алерта, 2013. — Кн. 3 : Галузеві накази Генерального прокурора України та інші відомчі нормативні акти прокуратури. — С. 470—473.
173. Положення про порядок стажування в органах прокуратури України : затв. Наказом Генерального прокурора України від 12 груд. 2009 р. № 80 // Закон України «Про прокуратуру» : наук.-практ. комент. : у 3 кн. / за заг. ред. В. П. Пшонки, О. М. Литвака. — К. : Алерта, 2013. — Кн. 3 : Галузеві накази Генерального прокурора України та інші відомчі нормативні акти прокуратури. — С. 405—410.
174. Полянский Ю. Е. Использование историко-аналитического подхода в процессе судебной реформы в Украине / Ю. Е. Полянский // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. — О., 2008. — Т. 7. — С. 302—307.
175. Полянський Ю. Щодо змісту майбутнього Дисциплінарного статуту прокуратури України / Ю. Полянський // Прокуратура. Людина. Держава. — 2005. — № 12. — С. 69—74.
176. Попков В. Д. Этика советской государственной службы / В. Д. Попков. — М. : Юрид. лит., 1970. — 200 с.
177. Правила адвокатської етики : затв. Установчим З'їздом адвокатів України від 17 листоп. 2012 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unba.org.ua/upload/%D0%94%D0%BE%D0%BD%20%D0%BE%D0%B1%D0%BB/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%B0%20%D0%B0%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D1%82%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97%20%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B8.pdf>.
178. Правила професійної етики нотаріусів України : Наказ Міністра юстиції України № 2104/5 від 4 жовт. 2013 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1730-13>.
179. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січ. 2011 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>.
180. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : Закон України від 16 листоп. 1992 р. № 2782-ХІІ [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2782-12/page>.
181. Про затвердження Дисциплінарного статуту прокуратури України : Постанова Верховної Ради України від 6 листоп. 1991 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради

- України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1796-12>.
182. Про затвердження Кодексу професійної етики та поведінки працівника прокуратури : Наказ Генерального прокурора України від 28 листоп. 2012 р. № 123 // Закон України «Про прокуратуру» : наук.-практ. комент. : у 3 кн. / за заг. ред. В. П. Пшонки, О. М. Литвака. — К. : Алерта, 2013. — Кн. 3 : Галузеві накази Генерального прокурора України та інші відомчі нормативні акти прокуратури. — С. 456.
 183. Про затвердження Порядку організації роботи спеціалістів-психологів органів прокуратури України : Наказ Генерального прокурора України від 8 серп. 2012 р. № 68 // Закон України «Про прокуратуру» : наук.-практ. комент. : у 3 кн. / за заг. ред. В. П. Пшонки, О. М. Литвака. — К. : Алерта, 2013. — Кн. 3 : Галузеві накази Генерального прокурора України та інші відомчі нормативні акти прокуратури. — С. 420—422.
 184. Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 2657-XII [Електронний ресурс] // Офіційний вебсайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
 185. Про міліцію : Закон України від 20 груд. 1990 р. № 565-XII [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/565-12>.
 186. Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному судочинстві : Наказ Генерального прокурора України від 19 груд. 2012 р. № 4 гн // Закон України «Про прокуратуру» : наук.-практ. комент. : у 3 кн. / за заг. ред. В. П. Пшонки, О. М. Литвака. — К. : Алерта, 2013. — Кн. 3 : Галузеві накази Генерального прокурора України та інші відомчі нормативні акти прокуратури. — С. 42—52.
 187. Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури : Наказ Генерального прокурора України від 15 груд. 2011 р. № 2 гн // Закон України «Про прокуратуру» : наук.-практ. комент. : у 3 кн. / за заг. ред. В. П. Пшонки, О. М. Литвака. — К. : Алерта, 2013. — Кн. 3 : Галузеві накази Генерального прокурора України та інші відомчі нормативні акти прокуратури. — С. 20—26.
 188. Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури України : Наказ Генерального прокурора України № 2 гн від 17 квіт. 1996 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.pau.ua/doc/?uid=1041.5899.0>.
 189. Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури України : Наказ Генерального прокурора України № 5 гн від 5 листоп. 1998 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.pau.ua/doc/?uid=1041.5960.0>.

190. Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури України : Наказ Генерального прокурора України № 2 гн від 28 жовт. 2002 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.pau.ua/doc/?uid=1041.2362.0>.
191. Про організацію роботи з кадрами в органах прокуратури України : Наказ Генерального прокурора України від 15 груд. 2011 р. № 2 гн // Закон України «Про прокуратуру» : наук.-практ. комент. : у 3 кн. / за заг. ред. В. П. Пшонки, О. М. Литвака. — К. : Алерта, 2013. — Кн. 3 : Галузеві накази Генерального прокурора України та інші відомчі нормативні акти прокуратури. — С. 20—32.
192. Про організацію роботи з питань внутрішньої безпеки в органах прокуратури України : Наказ Генерального прокурора України від 21 листоп. 2011 р. № 13 гн // Закон України «Про прокуратуру» : наук.-практ. комент. : у 3 кн. / за заг. ред. В. П. Пшонки, О. М. Литвака. — К. : Алерта, 2013. — Кн. 3 : Галузеві накази Генерального прокурора України та інші відомчі нормативні акти прокуратури. — С. 142—146.
193. Про організацію роботи з розгляду і вирішення звернень та особистого прийому в органах прокуратури : Наказ Генерального прокурора України від 21 черв. 2011 р. № 9 гн // Закон України «Про прокуратуру» : наук.-практ. комент. : у 3 кн. / за заг. ред. В. П. Пшонки, О. М. Литвака. — К. : Алерта, 2013. — Кн. 3 : Галузеві накази Генерального прокурора України та інші відомчі нормативні акти прокуратури. — С. 112—113.
194. Про організацію роботи із забезпечення доступу до публічної інформації в органах прокуратури України : Наказ Генерального прокурора України від 18 трав. 2012 р. № 14 гн // Закон України «Про прокуратуру» : наук.-практ. комент. : у 3 кн. / за заг. ред. В. П. Пшонки, О. М. Литвака. — К. : Алерта, 2013. — Кн. 3 : Галузеві накази Генерального прокурора України та інші відомчі нормативні акти прокуратури. — С. 147—149.
195. Про організацію роботи органів прокуратури України з реалізації принципу гласності : Наказ Генерального прокурора України від 14 лип. 2006 р. № 11 гн // Закон України «Про прокуратуру» : наук.-практ. комент. : у 3 кн. / за заг. ред. В. П. Пшонки, О. М. Литвака. — К. : Алерта, 2013. — Кн. 3 : Галузеві накази Генерального прокурора України та інші відомчі нормативні акти прокуратури. — С. 132—134.
196. Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 28 лип. 2004 р. № 842 // Офіційний вісник України. — 2004. — № 44. — Ст. 2922.
197. Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масо-

- вої інформації : Закон України від 23 верес 1997 р. № 539/97-вр [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/539/97%D0%B2%D1%80/print1217856518710_949.
198. Про правила етичної поведінки : Закон України від 17 трав. 2012 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4722-17>.
199. Про притягнення до дисциплінарної відповідальності : Наказ Генерального прокурора України від 14 серп. 2012 р. № 8 дк // Архів Генеральної прокуратури України.
200. Про притягнення до дисциплінарної відповідальності : Наказ Генерального прокурора України від 18 квіт. 2013 р. № 6 дк // Архів Генеральної прокуратури України.
201. Про притягнення до дисциплінарної відповідальності : Наказ Генерального прокурора України від 11 берез. 2014 р. № 1-дц // Архів Генеральної прокуратури України.
202. Про притягнення до дисциплінарної відповідальності : Наказ Генерального прокурора України від 8 квіт. 2014 р. № 1 дк // Архів Генеральної прокуратури України.
203. Про притягнення до дисциплінарної відповідальності : Наказ Прокуратури Кіровоградської області від 6 верес. 2013 р. № 596-к // Архів Прокуратури Кіровоградської області.
204. Про притягнення до дисциплінарної відповідальності : Наказ Прокуратури Кіровоградської області від 14 жовт. 2013 р. № 715-к // Архів Прокуратури Кіровоградської області.
205. Про притягнення до дисциплінарної відповідальності : Наказ Прокуратури Кіровоградської області від 15 трав. 2014 р. № 249-к // Архів Прокуратури Кіровоградської області.
206. Про прокуратуру : Закон України від 1 груд. 1991 р. № 1789-XII [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>.
207. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697-VII [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.
208. Про роль прокуратури в системі кримінального судочинства : рекомендація R (2010) Кабінету Міністрів Ради Європи від 6 жовт. 2000 р. // Проект Кодексу професійної етики та поведінки прокурора. Документи, використані при його підготовці. Підготовлено у рамках Спільного плану дій Генеральної прокуратури України та Ради Європи щодо реформування прокуратури і рекомендацій конференції Генеральних прокурорів Європи — К. : Ген. прокуратура України, 2005.

209. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 лип. 2010 р. № 2453-VI [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>.
210. Про телебачення і радіомовлення : Закон України від 21 груд. 1993 р. № 3759-XII [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3759-12/page>.
211. Про усунення недоліків при реалізації принципу гласності : лист Генерального прокурора України від 27.02.2012 № 24-5-12 окв-146 [Електронний ресурс] // Офіційний інтернет-портал Генеральної прокуратури України. — Режим доступу: http://www.gr.gov.ua/ua/iopd.html?_m=publications&_t=rec&id=94103.
212. Про формений одяг працівників органів прокуратури, яким присвоєно класні чини : Постанова Кабінету Міністрів України від 7 верес. 1998 р. № 1392 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1392-98-%D0%BF>.
213. Проблеми розвитку прокуратури України в умовах становлення демократичної правової держави : матеріали респ. наук.-практ. конф. (Київ, 26 груд. 1995 р.) / Ген. прокуратура України. — К., 1996. — 112 с.
214. Проблемы судебной этики / под ред. М. С. Строговича. — М. : Наука, 1974. — 272 с.
215. Программа Коммунистической партии Советского Союза. — М. : Политиздат, 1979. — 144 с.
216. Проект Кодексу професійної етики та поведінки прокурора // Проект Кодексу професійної етики та поведінки прокурора. Документи, використані при його підготовці. Підготовлено у рамках Спільного плану дій Генеральної прокуратури України та Ради Європи щодо реформування прокуратури і рекомендацій конференції Генеральних прокурорів Європи — К. : Ген. прокуратура України, 2005.
217. Прокуратура України. Академічний курс : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. В. Сухонос [та ін.] ; за заг. ред. В. В. Сухоноса. — Суми : Унів. книга, 2005. — 566 с.
218. Прокуратура України: історія, сьогодення та перспективи : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25 листоп. 2011 р.) / [редкол.: Ю. М. Дьомін (відп. ред.), М. К. Якичук, І. М. Козьяков та ін.] ; Нац. акад. прокуратури України. — К., 2012. — 152 с.
219. Профессиональная этика правоохранительных органов : учеб. пособие / под ред. Г. В. Дубова и А. В. Опалева. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Щит-М, 2000. — 384 с.
220. Профессиональная этика участников уголовного судопроизводства / В. В. Леоненко. — К. : Наук. думка, 1981. — 164 с.

221. Професійна етика юриста : учеб.-метод. комплекс по дисципліні / Г. А. Васильєва. — Челябінск : Изд-во ЮУрГУ, 2005. — 190 с.
222. Психологія // Новий тлумачний словник української мови : 42 000 сл. : у 3 т. / уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпущко. — 2-ге вид., випр. — К., 2003. — Т. 3 : П—Я. — С. 72.
223. Пшонка А. В. Дисциплінарна відповідальність прокурорів : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / А. В. Пшонка ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2006. — 183 с.
224. Ренан Ернест. История израильского народа / Ренан Эрнест. — М. : Изд-во Шевчук, 2001. — 808 с.
225. Реформування органів прокуратури України: проблеми і перспективи : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2—3 листоп. 2006 р.) ; Нац. акад. прокуратури України. — К., 2007. — 330 с.
226. Риникер Фритц. Библиейская энциклопедия Брокгауза / ред.: Ф. Риникер, Г. Майер. — М. : Рос. Библи. О-во, 1999. — 1120 с.
227. Романюк Б. Правовий статус прокурорів та слідчих, які здійснюють наглядово контрольні та методичні функції / Б. Романюк // Вісник прокуратури. — 2010. — № 6. — С. 54—60.
228. Российское законодательство X—XX веков. В 9 т. Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма / отв. ред. А. Г. Маньков ; под общ. ред. О. И. Чистякова. — М. : Юрид. лит., 1986. — 512 с.
229. Российское законодательство X—XX веков. В 9 т. Т. 5. Законодательство периода становления абсолютизма / отв. ред. А. Г. Маньков ; под общ. ред. О. И. Чистякова. — М. : Юрид. лит., 1986. — 528 с.
230. Российское законодательство X—XX веков. В 9 т. Т. 8. Судебная реформа / отв. ред. А. Г. Маньков ; под общ. ред. О. И. Чистякова. — М. : Юрид. лит., 1986. — 496 с.
231. Рябцев В. П. Правовые и организационные проблемы функционирования органов прокуратуры : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 / В. П. Рябцев ; Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения. — М., 1985. — 49 с.
232. Савуляк Р. Виникнення та розвиток посади інстигатора (прокурора) на території Правобережної України за часів Речі Посполитої / Р. Савуляк // Вісник Львівського національного університету. Серія юридична. — 2008. — Вип. 46. — С. 52—58.
233. Савуляк Р. Реорганізація органів прокуратури за судовою реформою 1864 року в Україні та сучасні перспективи її реформування. / Р. Савуляк // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — 2011. — Вип. 52. — С. 104—109.

234. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. / П. М. Сас. — К. : Наук. думка, 1989. — 323 с.
235. Сборник действующих приказов и инструкций Генерального прокурора СССР. — М. : Юрид. лит., 1966. — 512 с.
236. Свиридюк Н. П. Переговори та посередництво як способи вирішення юридичних конфліктів / Н. П. Свириденко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2010. — № 4. — С. 70—76.
237. Сергієнко Т. І. Конфлікт в колективі і роль керівника у їх вирішенні / Т. І. Сергієнко // Гуманітарний вісник ЗДІА. — 2012. — № 46. — С. 236—242.
238. Серета Г. Науково-методичне забезпечення — один із найважливіших чинників ефективної діяльності органів прокуратури / Г. Серета // Вісник прокуратури. — 2011. — № 11. — С. 7—13.
239. Серов Д. О. Фискальная служба и прокуратура в первой трети XVIII в. : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 / Дмитрий Олегович Серов ; Урал. гос. ун-т им. А. М. Горького. — Екатеринбург, 2010. — 48 с.
240. Синявська О. Ю. Засоби забезпечення службової дисципліни в органах внутрішніх справ України (організаційно-правові питання) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / О. Ю. Синявська ; Нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2001. — 20 с.
241. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. — Х. : Консум : Ун-т внутр. дел, 2000. — 704 с.
242. Скакун О. Ф. Юридична деонтологія : підручник / О. Ф. Скакун. Х. : Еспада, 2008. — 400 с.
243. Скрип'яков О. Г. Депресія / О. Г. Скрип'яков // Юридична енциклопедія : в 6 т. — К., 1999. — Т. 2 : Д—Й. — С. 76.
244. Сливка С. С. Юридична деонтологія / С. С. Сливка ; Львів. ін-т внутр. справ. — Львів, 1996. — 64 с.
245. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. — К. : Голов. ред. Укр. рад. енцикл. Акад. наук Української РСР, 1974. — 775 с.
246. Смирнов А. Ф. Организационно-правовые факторы оптимизации управления в органах прокуратуры Российской Федерации : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.11. / А. Ф. Смирнов ; Ин-т повышения квалификации руководящих кадров Ген. прокуратуры Рос. Федерации. — М., 2007. — 291 с.
247. Смирнов В. Н. Понятие дисциплинарной ответственности / В. Н. Смирнов // Правоведение. — 1969. — № 3. — С. 52—61.
248. Смокович Ю. Окремі аспекти інституту відмови від обвинувачення. У світлі нового Кримінального процесуального Закону та особливості діяльності прокурора, пов'язані з відмовою від

- підтримання державного обвинувачення в суді / Ю. Смокович // Вісник прокуратури. — 2012. — № 6. — С. 65—79.
249. Соціологія : підручник / за заг. ред. проф. В. П. Андрушенка, проф. М. І. Горлача. — 3-тє вид., переробл. і допов. — Х. ; К., 1998. — 624 с.
250. Статути Великого князівства Литовського. У 3 т. Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — О. : Юрид. л-ра, 2002. — 464 с.
251. Статути Великого князівства Литовського. У 3 т. Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — О. : Юрид. л-ра, 2003. — 560 с.
252. Статути Великого князівства Литовського. У 3 т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. У 2 кн. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — О. : Юрид. л-ра, 2005. — 568 с.
253. Строгович М. С. Судебная этика, ее предмет и сущность / М. С. Строгович // Советское государство и право. — М., 1971. — № 12. — С. 88—97.
254. Судоустрій України : підручник / [С. В. Ківалов, Ю. Є. Полянський, М. В. Косюта, В. В. Долежан] ; за заг. ред. С. В. Ківалова. — К. : Юрінком Інтер, 2011. — 384 с.
255. Сурмин Ю. П. Методология и методы социологических исследований : учеб. пособие / Ю. П. Сурмин, Н. В. Тулеленко — К. : МАУП, 2000. — 304 с.
256. Сухонос В. В. Кадри органів прокуратури: питання теорії і практики / В. В. Сухонос. — Суми : Університет. кн., 2014. — 158 с.
257. Сухонос В. Мистецтво обвинувальної промови прокурора / В. Сухонос, О. Звірко // Вісник Національної академії прокуратури України. — 2012. — № 3. — С. 38—42.
258. Сухонос В. В. Організаційно-правові проблеми кадрового забезпечення органів прокуратури : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / В. В. Сухонос ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. — Х., 1999. — 171 с.
259. Сухонос В. Поняття принципи та види взаємовідносин прокуратури з органами правосуддя / В. Сухонос, О. Звірко // Вісник прокуратури. — 2008. — № 4. — С. 62—68.
260. Сухонос В. В. Прокуратура в механізмі української держави: проблеми теорії і практики : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.10 / В. В. Сухонос ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2008. — 464 с.
261. Сухонос В. В. Прокуратура в системі державних органів України: теоретичний аналіз сучасного стану і перспективи розвитку / В. В. Сухонос. — Суми : Університет. кн., 2008. — 448 с.

262. Сухонос В. Сутність принципів планування діяльності органів прокуратури / В. Сухонос // Вісник прокуратури. — 2010. — № 10. — С. 92—97.
263. Сухоруков О. А. Спілка юристів України / О. А. Сухоруков // Юридична енциклопедія : в 6 т. — К., 2003. — Т. 5 : П—С. — С. 595.
264. Такасаева К. Р. Профессиональная деформация личности сотрудника милиции: сущность и профилактика : учеб.-метод. пособие / К. Р. Такасаева. — М. : Изд-во Моск. ун-та МВД России, 2004. — 115 с.
265. Твардієвич Т. Представництво прокуратурою інтересів держави в особі органу місцевого самоврядування / Т. Твардієвич, М. Легенченко // Вісник прокуратури. — 2010. — № 10. — С. 39—42.
266. Теория государства и права : курс лекций / [Н. И. Матузова, А. В. Малько, М. И. Байтин и др.]; под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Юристь, 2001. — 776 с.
267. Теория государства и права : учебник / под ред. проф. В. В. Лазарева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Право и закон, 2002. — 576 с.
268. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — 688 с.
269. Тертишник В. Функції та гарантії незалежності прокурора у правовій державі / В. Тертишник, О. Тертишник // Вісник прокуратури. — 2010. — № 6. — С. 47—53.
270. Глумачний словник української мови : 12 500 статей (близько 40 000 сл.) / за ред. В. С. Калашника. — Х. : Прапор, 2002. — 992 с.
271. Толочко О. Кодекс професійної поведінки (етики) прокурора / О. Толочко, С. Подкопаєв // Вісник прокуратури. — 2006. — № 4. — С. 58—63.
272. Толочко О. Удосконалення правового регулювання дисциплінарної відповідальності прокурорів / О. Толочко, С. Подкопаєва // Вісник прокуратури. — 2006. — № 2. — С. 69—75.
273. Узагальнення стану дисциплінарної практики і профілактично виховної роботи в органах прокуратури України та її впливу на зміцнення службової дисципліни : затв. Генеральним прокурором України 2012 року № 11-749 вих-210 окв-12 // Архів Генеральної прокуратури України.
274. Устав Коммунистической партии Советского Союза. — М. : Политиздат, 1988. — 32 с.
275. Федоренко Е. Г. Профессиональная этика / Е. Г. Федоренко. — К. : Вища шк., 1983. — 216 с.

276. Философская энциклопедия. В 5 т. Т. 4. — М. : Сов. энцикл., 1967. — 592 с.
277. Философский словарь / под ред. М. М. Розенталя. — 3-е изд. — М. : Политиздат, 1975. — 495 с.
278. Філософія : навч. посіб. / [І. Ф. Надольний, В. П. Андрущак, І. В. Бойченко, В. П. Розумний та ін.]; за ред. І. Ф. Надольного. — К. : Вікар, 1997. — 584 с.
279. Філософія : підручник / [В. П. Андрущенко, М. І. Горлача, В. Г. Кременя, В. К. Рибалка та ін.]; за ред. М. І. Горлача, В. Г. Кременя, В. К. Рибалка. — Х. : Консум, 2000. — 627 с.
280. Філософія : підручник / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. — Х. : Право, 2011. — 312 с.
281. Філософія : підручник / за ред. О. П. Сидоренка. — К. : Знання, 2000. — 891 с.
282. Філософія : підручник / за ред. С. П. Щерба. — К. : Кондор, 2012. — 452 с.
283. Філософський енциклопедичний словник / Ін-т філософії ім. Г. Сковороди НАНУ. — К., 2002. — 744 с.
284. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность : Московские лекции и интервью / отв. ред. д-р филос. наук Н. В. Митрошилова. — М. : АО «КАМІ» : Изд. центр «Академия», 2005. — 245 с.
285. Харитонов О. І. Порівняльне право Європи. Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції / О. І. Харитонов, Є. О. Харитонов — Х. : Одіссей, 2002. — 591 с.
286. Цвык В. А. Профессионализм: социально-философский анализ : дис. ... д-ра филос. наук : спец. 09.00.11 / В. А. Цвык ; Рос. ун-т дружбы народов. — М., 2004. — 347 с.
287. ЦДА України. — Ф. 288. — Оп. 1. — Спр. 1.
288. Черниш Н. Соціологія : курс лекцій / Н. Черниш. — Львів : Кальварія, 2003. — 544 с.
289. Четвернин В. А. Этика судебная / В. А. Четвернин // Юридическая энциклопедия / Ин-т государства и права Рос. акад. наук ; под общ. ред. Б. Н. Топорнина. — М. : Юрист, 2001. — С. 1267.
290. Шалумов М. С. Проблемы функционирования российской прокуратуры в условиях формирования демократического правового государства : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.11 / М. С. Шалумов ; Урал. гос. юрид. ун-т. — Екатеринбург, 2002. — 398 с.
291. Шандула О. Визначення якості прокурорської діяльності та її залежність від поставлених завдань і цілей / О. Шандула // Вісник прокуратури. — 2012. — № 2. — С. 98—105.
292. Шепель В. М. Управленческая этика / В. М. Шепель — М. : Экономика, 1989. — 28 с.

293. Шибіко В. П. Етика судова / В. П. Шибіко // Юридична енциклопедія : в 6 т. — К., 1999. — Т. 2 : Д—Й. — С. 367—368.
294. Шинальський О. Прийняття Кодексу професійної етики та поведінки прокурора — невідкладна вимога часу / О. Шинальський // Вісник прокуратури. — 2008. — № 7. — С. 9—15.
295. Шинд В. И. Организация труда в районной (городской) прокуратуре / В. И. Шинд, В. Т. Михайлов. — М., 1973.
296. Шумський П. Професійна етика прокурора / П. Шумський // Вісник Національної академії прокуратури України. — 2011. — № 4. — С. 38—42.
297. Щербак А. И. Правовая ответственность должностных лиц аппарата государственного управления / А. И. Щербак. — К. : Наук. думка, 1980. — 133 с.
298. Щетина Т. П. Організаційна культура та психологічний клімат в педагогічному колективі / Т. П. Щетина // Таврійський вісник освіти. — 2012. — № 2. — С. 187—191.
299. Щодо визначення рейтингу претендентів на стажування в органах прокуратури України : рекомендації Головного управління кадрового забезпечення Генеральної прокуратури України від 3 черв. 2010 р. // Архів Генеральної прокуратури України.
300. Энциклопедический юридический словарь / В. Н. Додонов, А. С. Пиголкин, В. П. Панов [и др.] ; под общ. ред. В. Е. Крутских. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Инфра-М, 1999. — 368 с.
301. Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 1. А—Г / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.] — К. : Укр. енцикл., 1998. — 672 с.
302. Юридична енциклопедія. В 6 т. Т. 2. Д—Й / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.] — К. : Укр. енцикл., 1999. — 744 с.
303. Якимчук М. К. Проблеми управління в органах прокуратури України: теорія і практика : монографія / М. К. Якимчук ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2001. — 400 с.

**АНКЕТА ДЛЯ ОПИТУВАННЯ
І ЙОГО РЕЗУЛЬТАТИ**

1. Чи ознайомились Ви з Кодексом професійної етики та поведінки працівників прокуратури?
Варіанти відповідей:
 - детально вивчив — 86;
 - ознайомився з окремими розділами і статтями — так — 31;
 - ще не читав — 37.

 2. Як Ви ставитесь до громадян, які звертаються до прокуратури із заявами і скаргами?
Варіанти відповідей:
 - позитивно, намагаюсь по можливості за наявності підстав задовольнити їх вимоги — 92;
 - нейтрально, керуючись Інструкцією про порядок розгляду звернень в органах прокуратури — 18;
 - негативно — розгляд звернень відволікає від вирішення більш важливих завдань, поставлених перед прокуратурою — 40.

 3. Чи були випадки висловлювань на Вашу адресу керівниками прокуратур, де ви працюєте, чи прокурорами вищого рівня публічних образ?
Варіанти відповідей:
 - так — 58;
 - ні — 96.
- Чи висловлювали Ви публічно чи в іншій формі обурення таким ставленням (із числа прокурорів, які дали ствердну відповідь на перше запитання)?
Варіанти відповідей:
 - так — 6;
 - ні — 52.

4. Чи задоволені Ви морально-психологічним кліматом у колективі прокуратури, в якій Ви працюєте?

Варіанти відповідей:

- повністю задоволений — 77;
- частково задоволений — 36;
- не задоволений — 37.

5. Чи погоджуєте Ви із судьями поза межами судового розгляду вирішення певних питань процесуального характеру?

Варіанти відповідей:

- так, погоджую часто — 34;
- погоджую в найважливіших випадках — 101;
- ніколи не погоджую — 17.

6. Чи використовуєте Ви формений одяг при виконанні службових обов'язків?

Варіанти відповідей:

- завжди використовую — 36;
- використовую в окремих випадках — 19;
- ніколи не використовую — 95.

7. Як Ви ставитеся до адвокатів-захисників?

Варіанти відповідей:

- завжди позитивно — 82;
- до деяких позитивно, а до деяких — ні — 32;
- до всіх негативно — 36.

8. Як Ви ставитеся до запровадження мантії для прокурорів — учасників судового розгляду?

Варіанти відповідей:

- схвалюю — 120;
- не схвалюю — 30.

9. Чи були у Вашій практиці випадки, коли в засобах масової інформації публікувались щодо Вас матеріали образливого чи наклепницького характеру?

Варіанти відповідей:

- так — 25;
- ні — 125.

Чи вживали Ви через засоби масової інформації або в судовому порядку заходи щодо спростування цієї інформації і притягнення наклепників до відповідальності?

Жодної відповіді «так».

10. Який вид практичної діяльності найкращим чином сприяє виробленню навичок для самостійної роботи на посаді прокурора?
Варіанти відповідей:
- робота помічником судді — 38;
 - адвокатська діяльність — 27;
 - стажування в прокуратурі — 101.
11. Як часто у Вас виникали стресові ситуації під час роботи в органах прокуратури?
Варіанти відповідей:
- досить часто, щонайменше раз на місяць — 38;
 - інколи — 27;
 - зовсім не виникали — 85.
12. Які заходи Ви вживали для подолання професійного стресу?
Одержано такі відповіді у 65 опитаних:
- аналіз кризових ситуацій і саморегуляція власної поведінки;
 - звернення за методичною допомогою;
 - звернення по допомогу до психолога.
- Відповіді у порядку послідовності (31, 34, 0).

Додаток № 2

Прокуратура України

ГЕНЕРАЛЬНА ПРОКУРАТУРА УКРАЇНИ

вул. Різницька 13/15, Київ-11, 01011

факс: 280-26-03

28.07.2014 № 13-699 ВУ-14

від _____

Билиця І.О.

ihor77777@rambler.ru

Ваш запит стосовно діяльності психологічної служби в органах прокуратури України, розглянуто.

Повідомляємо, що на даний час у Генеральній прокуратурі України передбачено дві посади головних спеціалістів-психологів у штаті управління кадрового забезпечення Головного управління кадрів та забезпечення діяльності органів прокуратури Генеральної прокуратури України та посади спеціалістів-психологів для забезпечення психологічної роботи у прокуратурах Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Київської, Львівської, Луганської, Одеської, Харківської областей та міста Києва.

Загальне керівництво спеціалістами-психологами здійснює начальник управління кадрового забезпечення Головного управління кадрів та забезпечення діяльності органів прокуратури Генеральної прокуратури України, а у прокуратурах обласного рівня – керівники кадрових підрозділів.

Згідно до порядку організації роботи спеціалістів-психологів органів прокуратури України робота здійснюється у вигляді: психологічних тестувань з метою вивчення індивідуальних та психологічних особливостей, ділових і моральних якостей; оцінки перспектив розвитку особи, прогнозування можливої поведінки на основі отриманих результатів; виховання та формування професійно важливих якостей та навичок; надання рекомендацій працівникам та керівникам органів прокуратури, попередження негативних явищ; надання рекомендацій працівникам та керівникам органів прокуратури щодо роботи з окремими особами, попередження негативних явищ та формування позитивного соціально-психологічного клімату колективу; поширення психологічних знань серед працівників органів прокуратури та підвищення рівня їх психологічної культури (у формі практичних занять, семінарів та спеціальних тренінгових програм).

**В.о. начальника відділу з питань
доступу до публічної інформації**

В. Прокіпчук

Додаток № 3

Прокуратура України

ГЕНЕРАЛЬНА ПРОКУРАТУРА УКРАЇНИ

вул. Різницька 13/15, Київ-11, 01011

факс: 280-26-03

28.03.2014 № 23-255/кв-М

від _____

Билиця І.О.

ihor77777@rambler.ru

Ваш запит щодо надання статистичної інформації про дисциплінарну відповідальність працівників прокуратури та підстав притягнення до неї у 2004-2014 роках розглянуто.

Інформуємо, що у відповідності до ст. 8 Дисциплінарного статуту прокуратури України дисциплінарні стягнення щодо прокурорсько-слідчих працівників застосовуються за невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків або за проступок, який порочить його як працівника прокуратури (ганебний вчинок).

Згідно зі статистичними даними у період 2004-2013 років до дисциплінарної відповідальності притягалася така кількість прокурорсько-слідчих працівників:

Рік	Притягнуто до дисциплінарної відповідальності, осіб	у т.ч.:	
		за неналежне виконання службових обов'язків	за скоєння ганебних вчинків
2004	1062	1037	25
2005	869	854	15
2006	865	836	29
2007	829	812	17
2008	658	626	32
2009	619	580	39
2010	602	578	24
2011	757	719	38
2012	555	536	19
2013	479	472	7

Статистичних даних стосовно загальної кількості працівників, притягнутих до дисциплінарної відповідальності у поточному році, у Генеральній прокуратурі України на даний час ще немає.

Начальник відділу забезпечення доступу до публічної інформації

Л. Мілевич

Билиця І. О.
Б612 Професійна етика прокурора : монографія /
І. О. Билиця. — Одеса : Юридична література, 2015. —
184 с.
ISBN 978—966—419—222—1.

Монографію присвячено одній з актуальних проблем діяльності прокуратури — професійній етиці прокурорів. В роботі проаналізовано стан наукових розробок та висвітлено методологію дослідження професійної етики прокурора. Спеціальне місце в роботі відведено аналізу історії розвитку професійної етики прокурорів на теренах України, а також дослідженню поняття професійної етики та її змісту. Розглянуто етичні вимоги до спілкування прокурорів з громадянами (фізичними особами), суддями, журналістами та між самими прокурорами у власних колективах. Значну увагу в роботі приділено проблемам забезпечення органів прокуратури кадрами, які наділені належними моральними якостями, подоланню проявів професійної деформації у прокурорському середовищі, використанню заходів впливу за порушення норм професійної етики. На базі проведеного дослідження сформульовано основні положення і пропозиції щодо вдосконалення законодавства та практики його застосування, спрямовані на підвищення ролі прокуратури в суспільстві та довіри до неї з боку громадськості.

Для наукових і практичних працівників, аспірантів і студентів вищих юридичних навчальних закладів.

УДК 347.963:174(477)
ББК 67.72:87.75(4Укр)

Наукове видання

БИЛИЦЯ
Ігор Олегович

ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА **ПРОКУРОРА**

Монографія

Технічний редактор *Т. В. Іванова*

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 10,7.
Тираж 300 прим. Зам. № 127(14).

Видавництво і друкарня «Юридична література»
65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 7. Тел.: 777-48-79
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4284 від 23.03.2012 р.